

**T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

DUHÂ SÛRESİ'NİN TAHLÎLÎ TEFSİRİ

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Zeynep YILMAZ ÖZTÜRK**

**Enstitü Anabilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Enstitü Bilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Süleyman AYDIN

TEMMUZ 2019

**T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

DUHÂ SÛRESİ’NİN TAHLÎLÎ TEFSİRİ

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Zeynep YILMAZ ÖZTÜRK**

**Enstitü Anabilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Enstitü Bilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Süleyman AYDIN

TEMMUZ 2019

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DUHÂ SÛRESİ’NİN TAHLÎLÎ TEFSİRİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Zeynep YILMAZ ÖZTÜRK

Enstitü Anabilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Enstitü Bilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

Bu tez 03/07/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

	Adı SOYADI	Kanaati			İmza
Jüri Başkanı (<i>Danışman</i>)	Doç. Dr. Süleyman AYDIN	☐ Kabul	☐ Düzeltilme	☐ Ret	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Muharrem ÖNDER	☐ Kabul	☐ Düzeltilme	☐ Ret	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya YILMAZ	☐ Kabul	☐ Düzeltilme	☐ Ret	

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU
BEYAN BELGESİ

Tez Başlığı: Duhâ Sûresi'nin Tahlîlî Tefsiri

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın toplam 115 sayfalı kısmına ilişkin aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve 17/06/2019 tarihinde aşağıda ismi yazılı araştırma görevlisi tarafından şahsıma iletilen TURNITIN intihal tespit programı raporuna göre tezimin benzerlik oranı % 21'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1. Kaynakça hariç,
2. Alıntılar dâhil,
3. 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç.

Bu bilgiler doğrultusunda tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespiti halinde doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

İmza

Adı SOYADI : Zeynep YILMAZ ÖZTÜRK
Öğrenci Numarası : 137213001
Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri (Tefsir)
Programı : Tezli Yüksek Lisans
Türü : () Proje (X) Yüksek Lisans Tezi () Doktora Tezi

Taramayı Yapan Arş. Gör.
Dr. Öğr. Mehmet BAĞCIVAN
17/06/2019

Danışman
Doç. Dr. Süleyman AYDIN
17/06/2019

ÖNSÖZ

Hamd yalnız, kâinatı eşsiz bir şekilde yaratan, onu okuması için insana vahiy ve Kitâb gönderen Allâh Teâlâ'ya mahsustur. Salât ve selâm ise bu Kitâb'ı insanlara tebliğ eden ve açıklayan Fahr-ı Kâinat Efendimiz Muhammed Mustafâ'ya (s.a.v.), onun pak âline ve ashâbına olsun.

İnsana dünyada ve ahirette mutluluğu elde etmenin yollarını ve bu mutluluğun kaynağını gösteren Yüce Allah, insandan onu teemmül edip anlamasını istemiştir. Hiç şüphesiz o kaynak Kur'ân-ı Kerîm'dir. Ancak gerek i'câzı, gerek belîğ ifadeleri, gerek müteşabihâtı, gerek mübhemâtı, gerekse Arapça'nın derin ve eşsiz mana içeriği nedeniyle onu anlamak için çaba sarfetme gereği hasıl olmuştur. Onun ilk müfessiri ve mübeyyini olan Hz. Muhammed'in (s.a.v.), hayatında tüm âyetleri tek tek tefsir etmemesi, sadece gerektiği yerlerde açıklamalarda bulunması da bu çabanın ortaya çıkmasını tetiklemiştir.

Hiç şüphesiz tefsir faaliyetleri, Kur'ân-ı Kerîm'i doğru bir şekilde anlama çabasının bir sonucu olarak Peygamber Efendimiz (s.a.v.) döneminde ortaya çıkmış, ondan sonraki sahabe döneminde de devam etmiştir. Nitekim Efendimiz'in (a.s.) vefatını müteakip sahâbe, onun bu tefsir, beyân ve uygulamalarının nesilden nesile doğru bir şekilde aktarılması rolünü üstlenmiş, bu meyanda şâz sayılabilecek hakikatten uzak tefsir anlayışlarının önünde de birer engel teşkil etmiştir. Tâbiîn döneminden itibaren İslâm'ın farklı topraklarda yayılması; bu coğrafyanın kültür, dil, ırk vs. açısından çeşitlenmesine, bunun sonucunda Arap diline bozulmaların, İslâm dinine ise bid'atlerin girmesine kapı aralamıştır. Bunun farkına varan âlimler öncelikle Arap dilini belli kâidelere bağlamış, böylece bu dili korumaya çalışmışlardır.

İslâm toplumunun yeni heterojen yapısı, dilin yanı sıra Kur'ân'ın indiği zamandaki evrensel manasının korunması amacıyla da bazı ilmî çalışmaların yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu anlamda her biri Kur'ân'ın anlaşılmasında muhtelif bir yönü ele alması bakımından zamanla hususîleşen, ancak nihâi amaçta birleşen ve birbirinden de istifade eden İslâmî ilimlerin teşekkülü gerçekleşmeye başlamıştır. Ortaya çıkış süreci tamamen Kur'ân'ın aslî manasını muhafaza amacına yönelik olan bu çalışmaların sistematik bir hale gelmesi ise, her İslâmî ilim dalında farklı zamanlarda tahakkuk etmiştir. Çünkü bu ilimler, evvelde tek bir yapı arz ederken, diğer bir deyişle her âlim bu ilimlerin hepsiyle ilgili yorum yapabiliyorken, zamanla söz konusu ilimler birbirinden ayrılacak, yani ihtisaslaşacak ve bu ilim dallarının sistematikleşmesi için bir sürecin geçmesi gerekecektir.

Sahâbe ve tabiînın Rasûlullâh'tan (s.a.v.) naklettikleri rivayetlerle ve yeri geldikçe yaptıkları ictehadlarla teşekkül eden, ilk başlarda hadis ilminin bir kolu olarak var olan tefsir ilmi de, h.II. asırdan itibaren hadis ilminden ayrılmıştır. O dönemde bir kısmı sonradan kaybolmuş, bir kısmı ise günümüze ulaşmış ilk müstakil tefsirler te'lif edilmiştir. Ancak müfessirlerin bilgi seviyeleri, kabiliyetleri, Kur'ân'a yöneliş ve bakış açıları gibi farklılıklardan dolayı, tarihî süreç içerisinde pek çok tefsir çeşidi ortaya çıkmıştır.

Biz “Duhâ Sûresi’nin Tahlîlî Tefsiri” adlı çalışmamızda, yüksek lisans çalışmasının imkanları ölçüsünde Duhâ sûresini genel olarak ve tahlîlî tefsir metodunu kullanarak ele almaya çalıştık.

Çalışmamız şu bölümlerden oluşmaktadır:

Birinci bölümde; kısaca tefsir ve çeşitleri üzerinde durulmuş, Duhâ sûresinin ismi, fazileti, nüzûl sebebi, mekkîliği-medenîliği, âyet sayısı, diğer sûrelerle münasebeti ve ihtiva ettiği konular gibi hususlarda genel bilgiler verilmiştir. Sonrasında Duhâ sûresindeki kıraat farklılıkları zikredilmiş, belli başlı kaynaklara göre sûredeki âyetlerin meâlleri verilmiş, çalışmamızda işlenen bütün bilgiler ve tahliller çerçevesinde her âyetin tefsîrî meâli yapılmıştır.

İkinci bölümde; tefsirlerden ve lügat kitaplarından istifade edilerek, ilgili eserlerdeki konuyla ilgili yorumlar ışığında, sûredeki kelime ve kavramlar tahlil edilmiş, aralarındaki münasebete de değinilerek âyetler tek tek incelenmiştir.

Tahlîlî tefsirin Türkiye’deki akademik çalışmalarda yeni yeni ortaya çıkması hasebiyle, çalışmamda eksikler bulunabileceğini kabul ediyorum, bunların mazur görülmesini istirham ediyorum.

Çalışmalarım esnasında benden yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım sayın Doç. Dr. Süleyman Aydın’a, hayatım boyunca benden maddî-manevî desteklerini esirgemeyen ve çalışmalarım da bu desteği sürdüren babam Zekeriya Yılmaz’a, anneme, eşime ve kardeşime teşekkürü bir borç biliyorum. Bununla birlikte tezimin tashîhi ve düzenlenmesi safhalarında yardımını esirgemeyen Arş. Gör. Mehmet Bağcivan’a da teşekkürlerimi sunuyorum. Gayret bizden, tevfik ise Allah’tandır.

Zeynep Yılmaz ÖZTÜRK

17/06/2019

İÇİNDEKİLER

BEYAN	i
ÖNSÖZ	ii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	vi
ÖZET	vii
SUMMARY	viii
GİRİŞ	1

BÖLÜM 1: TAHLİLÎ TEFSİRİN MÂHİYETİ, DUHÂ SÛRESİNE GENEL BAKIŞ, SÛREDEKİ KIRAAT FARKLILIKLARI, SÛRENİN MEÂLLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI VE TEFSİRÎ MEÂLİ

1.1. Tahlîlî Tefsirin Mâhiyeti	5
1.2. Duhâ Sûresine Genel Bakış	6
1.2.1. Sûrenin İsmi	6
1.2.2. Sûrenin Fazileti.....	7
1.2.3. Sûrenin Nüzûl Sebebi ve Mekkîliği-Medenîliği	9
1.2.3.1. Nüzûl Sebebi	9
1.2.3.2. Mekkîliği-Medenîliği	13
1.2.4. Sûrenin Âyet Sayısı	14
1.2.5. Sûrenin Diğer Sûrelerle Münâsebeti	15
1.2.5.1. Leyl Sûresi ile Münâsebeti	15
1.2.5.2. İnşirâh Sûresi ile Münâsebeti	17
1.2.5.3. Diğer Sûrelerle Münâsebeti.....	19
1.2.6. Sûrenin İhtiva Ettiği Konular	19
1.3. Sûredeki Kıraat Farklılıkları	21
1.4. Sûrenin Meâllerinin Karşılaştırılması ve Tefsirî Meâli	34
1.4.1. Âyetin Meâli	34
1.4.2. Âyetin Meâli	34
1.4.3. Âyetin Meâli	34
1.4.4. Âyetin Meâli	35
1.4.5. Âyetin Meâli	35
1.4.6. Âyetin Meâli	35
1.4.7. Âyetin Meâli	36
1.4.8. Âyetin Meâli	36
1.4.9. Âyetin Meâli	36
1.4.10. Âyetin Meâli	37
1.4.11. Âyetin Meâli	37

BÖLÜM 2: SÛRENİN TAHLÎLÎ TEFSİRİ
SÛREDEKİ LAFİZ VE KAVRAMLAR

2.1. “Ve’d-Duhâ” İfadesi	39
2.2. “Ve’l-Leyli” İfadesi	41
2.3. “İzâ Secâ” İfadesi.....	44
2.4. “Mâ Vedde’ake” İfadesi	46
2.5. “Rabbuke” İfadesi.....	49
2.6. “Ve Mâ Kalâ” İfadesi	49
2.7. “Vele’l-Âhiratu” ve “Mine’l-Ûlâ” İfadeleri	50
2.8. “Hayrun Leke” İfadesi	54
2.9. “Ve Le Sevfe” İfadesi	55
2.10. “Yu’tike” ve “Fe Terdâ” İfadeleri	59
2.11. “Rabbuke” İfadesi	63
2.12. “Elem Yecidke” İfadesi	63
2.13. “Yetîmen” İfadesi	64
2.14. “Fe Âvâ” İfadesi	68
2.15. “Ve Vecedeke” İfadesi.....	68
2.16. “Dâllen” İfadesi	69
2.17. “Fe Hedâ” İfadesi.....	74
2.18. “Ve Vecedeke” İfadesi.....	77
2.19. “Âilen” İfadesi	77
2.20. “Fe Egnâ” İfadesi	79
2.21. “Fe Emme’l-Yetîme” İfadesi	83
2.22. “Fe Lâ Takhar” İfadesi	84
2.23. “Ve Emme’s-Sâile” İfadesi	86
2.24. “Fe Lâ Tenher” İfadesi	89
2.25. “Bi Ni’meti Rabbike” İfadesi	90
2.26. “Fe Haddis” İfadesi	92
SONUÇ	99
KAYNAKÇA	101
ÖZGEÇMİŞ	107

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.s.	: Aleyhisselâm
b.	: İbn
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DİB	: Türkiye Diyânet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
nşr.	: Neşreden, tahkîk eden
r.a.	: Radıyallâhu ‘anh
r.anhâ	: Radıyallâhu ‘anhâ
s.	: Sayfa sayısı
s.a.v.	: Sallallâhu ‘aleyhi ve sellem
S.D.Ü.	: Süleyman Demirel Üniversitesi
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDV	: Türkiye Diyânet Vakfı
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
v.	: Vefat tarihi

Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı: Duhâ Sûresi'nin Tahlîlî Tefsiri	
Tezin Yazarı: Zeynep Yılmaz ÖZTÜRK	Danışman: Doç. Dr. Süleyman AYDIN
Kabul Tarihi: 03/07/2019	Sayfa Sayısı: 8 (ön kısım) + 107 (tez)
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri	Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Duhâ sûresi; adını, ilk âyetinde geçen “duhâ” kelimesinden almakta ve on bir âyetten oluşmaktadır. Mushaf tertibine göre doksan üçüncü, nüzûl tertibine göre ise on birinci sırada yer almaktadır. Fecr sûresinden sonra, İnşirâh sûresinden önce, Mekke döneminde nâzil olmuştur. Müşriklerin, vahyin kesilmesini Allah'ın Hz. Peygamber'i (s.a.v.) terk etmesine, ona küsmesine bağlamalarına bir cevap olarak ve Peygamber'i (s.a.v.) beklediği, gelecekte kendisine verilecek ikramlarla müjdelemek üzere inmiştir. Sûrenin amacı, vahyin kesilmesi nedeniyle üzüntüye düşen Rasûlullâh'a teselli vermek ve onun üzüntüsünü gidermektir. Bununla birlikte söz konusu sûre Rasûlullâh özelinde mü'minlere; Allah'ın yarattığı eşyâyı tefekkür etme, O'nun verdiği nimetleri teemmül etme, yetimi koruyup gözetme, fakire güzel muamelede bulunma, nimete şükretme gibi tavsiyeler içermektedir. Çalışmamızda; Duhâ sûresinin belli başlı tefsir kaynaklarında nasıl ele alındığını ortaya koymak ve sûreyi tahlîlî tefsir metodu ışığı altında incelemek amaçlanmıştır. Bu minval üzere birinci bölümde; kısaca tefsir ve çeşitleri üzerinde durulmuş, Duhâ sûresinin ismi, fazileti, nüzûl sebebi, mekkîliği-medenîliği, âyet sayısı, diğer sûrelerle münâsebeti ve ihtiva ettiği konular gibi hususlarda genel bilgiler verilmiştir. Sonrasında Duhâ sûresindeki kıraat farklılıkları zikredilmiş, belli başlı kaynaklara göre sûredeki âyetlerin meâlleri verilmiş, çalışmamızda işlenen bütün bilgiler ve tahliller çerçevesinde her âyetin tefsîrî meâli yapılmıştır. İkinci bölümde ise; tefsirlerden ve lügat kitaplarından istifade edilerek, ilgili eserlerdeki konuyla ilgili yorumlar ışığında, sûredeki kelime ve kavramlar tahlil edilmiş, aralarındaki münasebete de değinilerek âyetler tek tek incelenmiştir.	
Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tahlîl, Duhâ Sûresi, Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber (s.a.v.)	

Yalova University Institute of Social Sciences Master Thesis Summary

Thesis Title: The Analytical Commentary of Surah ad-Duha	
Thesis Author: Zeynep Yılmaz ÖZTÜRK Advisor: Associate Professor Süleyman AYDIN	
Date of Acceptance: 03/07/2019	Total Number of Pages: 8 (pre text) + 107 (main body)
Department: Basic Islamic Sciences	Field of Study: Basic Islamic Sciences
The Surah ad-Duha takes its name from the very first word and it has eleven ayaats. It is the ninety third surah in the order of Mushaf and the eleventh in the chronological order of revelation, it was revealed after Surah al-Fajr and before Surah al-Inshirah in Makkah. It was revealed as a response for the polytheists who said that “Allah has forsaken and displeased with him (Prophet)” in the period in which revelation had stopped coming to him and to herald the Prophet with some upcoming blessings. The aim of this surah is to give the prophet spiritual strength who had saddened after the revelation had stopped temporarily, meanwhile it contains some advices to the believers such as how to think deeply about the creation of everything and how to deal with orphans, and the people who are begging and how to be grateful for the favors of Allah. In our thesis, we aim to explain how this surah was handled in some basic and known Tafseer resources, and to review this surah using the Analytical Tafseer method. We started by giving general information in Tafseer and its types, Surat ad-Duha’s name, virtue, reason of revelation, Makki or Madani, count of its ayaats, its relationship with other surahs, and the subjects it contains. And then we mentioned the “Kiraat” differences, the meaning of the ayaats based on some basic and known resources, and the tafseer based on meaning considering all the analysis and tafseer which has detailed in our whole study. In the second part, we analyzed the words and the concepts contained in the surah considering Tafseer and Lugat resources.	
Keywords: Tafseer, Analysis, Surah ad-Duha, Qur’ân, Prophet Muhammed (P.B.U.H.)	

Giriş

İnsanı en güzel şekilde, Kur'ânî tabirle ahsen-i takvîm üzere yaratan Yüce Allah, ona dünyada ve ahirette mutluluğu elde etmenin yollarını ve hakikatlerini öğretmek için kendi içlerinden yol gösterici birtakım peygamberler göndermiştir. Bu peygamberler Rab'lerinden aldıkları emir ve nehiyleri insanlara ulaştırarak, onlara belli başlı hakikatleri anlatmışlar, bu veçhile iki cihanda mutlu olmanın yollarını kendilerine göstermişlerdir. Söz konusu elçilere inananlar olduğu gibi, elbette inanmayan, onları ve getirdiklerini inkâr edenler de insanlık var olduğundan beri olagelmıştır.

Yüce Allah, kendilerini ve getirdiklerini inkâr edenleri benzerini getirmekten aciz bıraktığı mucizelerle elçilerini tasdik etmiş ve desteklemiştir. Her peygamber devrinin icabına göre farklı mucizeler göstermiştir. Nitekim tıbbın ileride olduğu Hz. İsa (a.s.) döneminde Allâh Teâlâ ona hastaları iyileştirme ve ölüleri diriltme gibi mucizeler vererek kendisini desteklemiş, yine sihrin ve sihirbazlığın ileride ve gözde olduğu Hz. Musa (a.s.) döneminde Yüce Allah onu sihirbazları aciz bırakacak birtakım mucizelerle tasdik etmiştir. Yine bu meyanda Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde de belagât, fesahât, edebiyat gibi ilimlerin revaçta olması hasebiyle, Yüce Allah ona insanların benzerini yazmaktan aciz kaldıkları ve kalacakları Kur'ân-ı Kerîm mucizesini vererek kendisini desteklemiştir.

Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) ümmeti, kendisinden sonra yaşayanları da kapsadığı, kıyamete kadar ondan sonra başka peygamber ve Kur'ân'dan başka ilahî bir kitap gelmeyeceği için bu Kitâb'ın hakikatleri tarihsel değil, evrenseldir ve ilelebet devam edecektir.

Asr-ı saâdet döneminde sahâbe; hem inen âyetlere bizâtihî şâhid olmak suretiyle esbâb-ı nüzûl denilen, âyetlerin iniş sebeplerine muttalî oluyorlar hem de Kur'ân'ın anlaşılması ve en doğru şekliyle uygulanması noktasında Peygamber'in (s.a.v.) âyetleri beyân etme ve onları bizâtihî tatbik etme ameliyelerinden faydalanıyorlardı. En önemlisi de, anlayamadıkları yerleri soracakları ilk ve en önemli mercî yanlarındaydı. Ancak Hz. Peygamber (s.a.v.), Kur'ân'daki âyetlerin hepsini tek tek tefsir etmediği, onları ihtiyaç hasıl oldukça ve gerekli gördükçe açıkladığı için aynı anlayış ve kavrayış daha sonraki her nesil için söz konusu olamamıştır. Dolayısıyla belirli usûl ve kaidelere bağlı olarak âyetlerin manaları üzerinde tekrar tekrar teemmül etme ve bunları araştırma ihtiyacı hasıl olagelmıştır.

Aynı sâikle yaptığımız bu çalışmamızda amaç; Duhâ sûresinin belli başlı tefsir kaynaklarında nasıl ele alındığını ortaya koymak ve sûreyi tahlîlî tefsir metodu ışığı altında incelemektir. Ayrıca bu sûrenin Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashâb-ı kirâm nezdinde, İslam'ın tebliği ve yayılması sürecinde hangi önemi hâiz olduğunu tahlîl etmektir. Aynı zamanda günümüz Müslümanlarının bu sûre-i celîleden çıkarmaları gereken mesajların ve hayatlarına yön vermeleri gereken ilâhî düstûrların neler olduğunu ortaya koymaktır.

İslam dini, kendileriyle varlık sahasında yer bulduğu ve anlam kazandığı iki temel esasa dayanır. Bunlardan ilki, Allâh Teâlâ'nın, insanlığın dünya ve ahiret saâdetini sağlamak üzere kendilerine birer rehber olarak gönderdiği Kur'ân-ı Kerîm, ikincisi ise bu rehberin,

kişiliğinde müşahhaslaştığı ve Hz. Âişe'nin (r.anhâ) de ifade ettiği veçhile Kur'an ahlâkının kendisinde yaşam bulduğu Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Sünneti'dir. İşte bu iki esas, İslam'ın doğuşundan bugüne kadar birbiriyle kopmaz bir bütünlük arz etmiştir. Söz konusu irtibat, vahyin kendisine indiği peygamber ile onu tebliğ ve tebyîn eden kişinin bir olmasıyla da yakından ilgilidir. Zira Kur'an, diğer kutsal kitaplar gibi toplu bir şekilde değil de peyderpey inmiş, böylece Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde insanlar, doğrudan Kur'an'ın tamamını değil, Efendimiz'in (a.s.) fiillerini ve uygulamalarını tanımışlardır. Dolayısıyla Kur'an'ın anlaşılmasında kurucu ilke, Hz. Peygamber'in açıklamaları olmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.v.) bu açıklamalarla, Kur'an'ı sadece tebliğ etmiyor, onun doğru anlaşılması noktasında da ashâbına yol gösteriyordu. Bu veçhile bazen âyeti başka bir âyetle açıklıyor, bazen fiilî olarak tatbik ediyor, bazen sorulan bir soru üzerine ya da yanlış anlaşıldığını müşahade ettiği bir noktada müdahale etmek suretiyle açıklamada bulunuyordu. Nitekim Bakara sûresindeki “ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ” *Fecrin beyaz ipliği siyah iplikten sizce ayırt edinceye kadar yiyin için!*¹ âyeti önce “ مِنَ الْفَجْرِ ” kaydı olmadan nâzil olmuştu. Bunun üzerine ashâbdan bazıları yastıklarının altına bir siyah bir de beyaz iplik koymak suretiyle, bunları ayırt edinceye kadar yiyip içiyordu. Daha sonra âyetin “ مِنَ الْفَجْرِ ” kısmı nâzil olmuş ve Efendimiz (s.a.v.) bunlarla kastın gece ve gündüz olduğunu açıklamıştır.² Böylece Rasûlullâh (s.a.v.) âyeti yine bir âyetle açıklamıştır. Fâtiha sûresinde geçen “ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ ” ifadesi ile Yahûdîlerin, “ الضَّالِّينَ ” ile Hristiyanların kastedildiği ise Rasûlullâh'ın (s.a.v.) beyanıyla açıklığa kavuşmuştur.

Görüldüğü üzere Rasûlullâh'ın (s.a.v.) Kur'an'ı tefsir usulü; beyân ve uygulamalarından da anlaşıldığı gibi önce Kur'an'ı Kur'an'la tefsir etmesi, açıklayıcı bir âyet yok ise, mübeyyin vasfıyla âyeti açıklaması şekillerinde gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), bu açıklamalarında çeşitli metodlar kullandığı görülmektedir. Bu metodlar; esbâb-ı nüzûlleri belirtmesi, bazen lugavî hususları açıklaması, bazen umûm ifade eden lafızları tahsîs etmesi, bazen de Kur'an'da mutlak olarak geleni takyîd etmesi, bazen mücmel lafızları açıklaması, bazen ise müphem ifadeleri beyan etmesi suretleriyle gerçekleşmiştir.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatını müteakip sahabe Kur'an'ı anlamaya yönelik olarak tefsirle meşgul olmaya, bu minvalde Rasûlullâh'tan (s.a.v.) sâdır olan söz ve açıklamaları aktarmaya devam etmişlerdir. Kur'an-ı Kerîm'i Hz. Peygamber'den (s.a.v.) bizatihi öğrenmiş olmaları, sebep-i nüzûlleri bizzat müşâhede etmeleri, sürekli Allah Rasûlü ile beraber bulunmaları ve de sarsılmaz imanları nedeniyle buna en çok muktedir olanlar onlar olmuştur. Fakat idrakleri, bilgi seviyeleri, kültürleri ve Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yakınlıklarının farklılığı sebebiyle, hepsi Kur'an'ı aynı seviyede tefsir etmemiştir.

Sahâbe, tefsir yaparken Kur'an'da ve Sünnet'te bulunmayan hususlarda rey ve icihadlarını da kullanmışlardır. Kaldı ki, Kur'an-ı Kerîm kendi dilleriyle nâzil olduğu için ondaki lafız ve terkipleri Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra en iyi bilen hiç şüphesiz onlardı. Dolayısıyla Kur'an'ı anlama hususunda sahâbe tefsiri Hz. Peygamber'in (s.a.v.) açıklamalarından

¹ Bakara 2/187.

² Buhârî, “Savm”, Hadis no: 1917; Müslim, “Sıyâm”, 8.

sonraki en önemli kaynaktır. Yine sahâbe dönemi sonrasındaki tabiîn tefsiri de onlarla birebir muhatap olmaları hasebiyle önemli bir kaynaktır.

Duhâ sûresinin ele alındığı bu çalışmada da başta Kur'ân ve Sünnet olmak üzere pek çok tefsir, usûl, lügat, kıraat ve meâl kaynaklarından istifade edilmiştir. Bu kaynaklar başlıca şu şekildedir: İbn Cerîr et-Taberî (v. 310/923) *Câmi'u'l-beyân fî te'vîl-i âyi'l-Kur'ân*, Zemahşerî (v. 538/1144) *el-Keşşâf*, Fahreddîn er-Râzî (v. 606/1210) *Mefâtihu'l-gayb*, Kurtubî (v. 671/1273) *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, Nesefî (v. 710/1310) *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, es-Semîn el-Halebî (v. 756/1355) *ed-Durru'l-masûn*, İbn Kesîr (v. 774/1373) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, Mahmûd el-Âlûsî (v. 1270/1854) *Rûhu'l-me'ânî*, Tâhir b. 'Âşûr (v. 1393/1973) *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Sa'îd Havvâ (v. 1935) *el-Esâs fî't-tefsîr*, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (v. 1361/1942) *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Muhammed Gazzâlî (v. 1417/1997) *Nahve tefsirin mevdû'î li suverî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Cum'a Ali Abdulkâdir (v. 1430/2009) *Me'âlimu suverî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Zerkeşî (v. 794/1392) *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Zürkânî (v. 1099/1688) *Menâhilu'l-'irfân*, Suyûtî (v. 911/1505) *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Hasan Basri Çantay (v. 1383/1964) *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, Ömer Nasuhi Bilmen (v. 1391/1971) *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlîsi*, TDV *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, İbn Manzûr (v. 711/1311) *Lisânu'l-'arab*, Fîrûzâbâdî (v. 817/1415) *el-Kâmûsu'l-muhîd*, Zebîdî (v. 1205/1791) *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Seyyid Lâşin (v. 1432/2011) ile Hâlid el-'İlmî *Takrîbu'l-me'ânî*, İbn Cezerî (v. 833/1429) *Tahbîru't-teysîr*.

Bölüm 1: Tahlîlî Tefsirin Mâhiyeti, Duhâ Sûresine Genel Bakış, Sûredeki Kıraat Farklılıkları, Sûrenin Meâllerinin Karşılaştırılması ve Tefsîrî Meâli

1.1. Tahlîlî Tefsirin Mâhiyeti

Tahlîlî tefsir metodunun anlaşılabilmesi için evvela tefsir kelimesinin anlamı üzerinde durmak gerekir. Zira bu metod, tefsirin bir çeşididir.

Tefsir kelimesi; "فَسَّرَ" ya da "سَفَّرَ" kökünden gelmektedir. "الْفَسْرُ" lügatte; doktorun hastalığı teşhis etmek için bakmış olduğu az miktardaki suya denir. Söz konusu kelime bunun dışında “beyan etmek, keşfetmek, izhâr etmek ve üzeri kapalı bir şeyi açmak” gibi manalarda da kullanılmaktadır. "السفر" kökü ise, muhtelif anlamlara da gelmekle beraber “kapalı bir şeyi açmak, aydınlatmak ve işrâk” gibi manalarda kullanılmaktadır.³ Örneğin “سَفَّرَ الْعِمَامَةَ عَنِ الرَّأْسِ / Sarığı başından çıkardı.” cümlesinde bu kelime açmak, çıkarmak anlamında gelmiştir.⁴ Tef’îl babından olan “tefsir” kelimesinin bu iki kökten de istikâk etmesi (türemesi) mümkündür. Zira bu iki kökün lafızları yakın olduğu gibi, manaları da birbirine yakındır.⁵

İstilahî olarak tefsir ise; Yüce Allah’ın, nebisi Muhammed’e (s.a.v.) indirdiği Kitâb’ın kendisiyle anlaşıldığı, bu Kitâb’ın manalarının açıklandığı ve bu Kitâb’ın hükümlerinin ve hikmetlerinin kendisiyle istihraç edildiği ilimdir.⁶

Tefsir, üslub ve metod açısından âlimler tarafından konulu tefsir (مَوْضُوعِي/ mevdu’î) ve tecziî tefsir (مَوْضِعِي/ mevzi’î) olmak üzere iki kısımda incelenmiştir. Konulu tefsir; lafzî veya hükmi olarak bir konu ile ilgili olmakla beraber, Kur’ân’da muhtelif sûrelerde dağılmış şekilde duran âyetleri bir araya toplayarak, onları Kur’ân’ın temel maksatlarına göre yorumlamaktır. Başka bir tanımla ifade edilirse söz konusu tefsir; herhangi bir konuyu, Kur’ân’daki bir sûre veya farklı sûrelerdeki âyetler yardımıyla açıklamaktır.⁷ Bu tefsir yapılırken, nüzûl sırası mümkün mertebe göz önünde bulundurulur. Tecziî tefsîr ise; Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinin mushaf tertîbine göre âyet âyet ve sûre sûre tefsir edilmesidir.⁸

Bu her iki tefsir de âyetleri kısa veya ayrıntılı açıklaması bakımından, icmâlî ve tahlîlî olmak üzere iki kısımda incelenir. İcmâlî tefsir; Kur’ân’ın, basit bir şekilde, kısaca tefsir edilmesidir ki, bununla amaç, manayı zihinlere en kısa yoldan ulaştırmaktır. Bunun yanı sıra bu tefsirde; açıklamayı gerektiren bir sebep-i nüzûl, bir kıssa ya da bir hadis de zikredilir. Ayrıca burada mana mübalağasız ve veciz bir şekilde verilir, mushaf tertibine

³ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *Kitâbu’s-sihâh*, Beyrût: Dâru’l-‘ilm 1987, II, 781; Ebu’l-Fazl Cemaluddin İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘arab*, Beyrût: Dâru sâdir h.1414, V, 55; Ebu’l-Feyz Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, Dâru’l-hidâye ts., III, 470.

⁴ er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, (nşr. Safvân Adnân ed-Dâvûdî), Dimeşk: Dâru’l-kalem h. 1412, s.412.

⁵ Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, (nşr. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhîm), Beyrût: Dâru İhyâi’l-kutubi’l-‘arabiyye 1376/1957, II, 148.

⁶ Ebu’l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, Mısır: el-Hey’etu’l-Misriyye el-âmmeh 1394/1974, IV, 195; Farklı tefsir tanımları için bk. Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhîlu’l-‘irfân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, Matbaatu ‘İsâ el-Bâbî el-Halebî, II, 3; Muhammed es-Seyyid Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, Kahire: Mektebe vehbe ts., I, 12-13-14.

⁷ Bilal Deliser, *Tefsir Tarihine Konulu Yönelişler ve Konulu Tefsir –Eleştirel Yaklaşım–*, Universal Journal of Theology 3 (1), 2018, s.29; Benzer “konulu tefsir” tanımları için bk. Zehebî, *a.g.e.*, I, 110.

⁸ es-Seyyid Muhammed Bâkır es-Sadr, *el-Medresetu’l-Kur’âniyye*, Dâru’l-kitâbi’l-islâmî 1434/2013, s.8.

göre sûre sûre ve âyet âyet tefsir yapılır. Kısacası; öncelikle garîb kelimelerin ve cümlelerin manaları verilir, birazcık ilim sahibi olanların anlayabileceği şekilde âyetlerin hedefi zikredilir ve âyetler arasındaki irtibat belirtilir.⁹

Araştırmanın da konusu olan tahlîlî tefsir ise; Kur'ân âyetlerinin mushaf tertibine göre sûre sûre ve âyet âyet tefsir edilmesidir ki, müfessir burada, âyetleri bütün yönleriyle araştırıp onun hedeflerini ortaya çıkarır.¹⁰ Diğer bir ifadeyle bu tefsir; Kur'ân'ın tafsîlî olarak, inceden inceye, geniş ve kapsamlı bir şekilde açıklanmasıdır. Bu tefsirde gaye; anlamı, zihinlerde mana derinliği sağlamak yolu ile idraklere ulaştırmaktır. Ayrıca söz konusu tefsirde âyetler; zaruriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyâtın gerekli kıldığı şeylerle birlikte, mananın lugavî yönü, esbâb-ı nüzûl, siyâk-sibâk, kıraatler, maksatlar, hükümler ve bunun gibi pek çok yönden incelenir. Müfessirler bu tefsirde âyetleri ele alırken, kimisi daha uzun kimisi daha kısa açıklama yapma hususunda farklılık gösterebilirler. Aynı zamanda âyetleri kimisi lügavî, kimisi edebî, kimisi ictimâî, kimisi felsefî, kimisi de daha çok tarihî yönlerden incelemek suretiyle kullandıkları yöntem bakımından da farklılık arz edebilmektedirler.¹¹

Tahlîlî tefsir de rivayet ve dirayet olmak üzere iki kısma ayrılır. Naklî ya da me'sûr diye de isimlendirilen rivayet tefsiri, Kur'ân'ın Kur'ân'la veya Peygamber Efendimiz'den (s.a.v.), sahâbeden ya da tabiînden nakledilen rivayetlerle açıklanmasıdır. Dirayet tefsiri ise, müfessirin ihtiyacı olan ilimlere dayanarak ictihadla Kur'ân'ı tefsir etmesidir.¹²

1.2. Duhâ Sûresine Genel Bakış

1.2.1. Sûrenin ismi

Kur'ân sûreleri isimlerini; içerdiği konudan, ele aldığı kıssadan, içinde geçen bir kelimedenden ya da başındaki hurûf-ı mukattaa' harflerinden alır. Âlimlerin çoğuna göre bu isimlendirmeler bizatihi Peygamber (s.a.v.) tarafından yapılmıştır ve tevkîfidir (vahye dayalıdır). Bu sûre ise duhâya, yani kuşluk vaktine and ile başladığı için "Duhâ" ismini almıştır.¹³ Ancak söz konusu sûrenin isminin "Sûratu'd-Duhâ" şeklinde mi yoksa Duhâ kelimesinden önce vav harfi alarak "Sûratu ve'd-Duhâ" şeklinde mi olduğu hususunda iki yaklaşım nakledilmiştir:¹⁴

Birincisi; bu sûre, mushafların ve tefsir kitaplarının çoğunda "Sûratu'd-Duhâ" şeklinde yazılmış, bazı hadislerde de bu şekilde geçmiştir. Nitekim Câbir (r.a.) şöyle demiştir: "Muaz b. Cebel el-Ensârî, ashâba yatısı namazını kıldırıyordu. Muaz namazda uzun sûreler okuyunca Rasûlullâh (s.a.v.): *'Fitne mi çıkarmak istiyorsun ey Muaz! Sebbihisme*

⁹ Ahmed Cemal el-Ömerî, *Dirâsât fî t-tefsîri'l-mevdû'î li'l-kasasi'l-Kur'ânî*, Kahire 1986, 41; Fehd b. Abdilrahmân er-Rûmî, *Buhûs fî usûli't-tefsîr ve menâhicihî*, Riyad: Mektebetu't-tevbe h.1416, s.59.

¹⁰ Ahmed es-Seyyid el-Kûmî-M.Ahmed Yusuf el-Kâsım, *et-Tefsîru'l-mevdû'î*, Kâhire 1982, s.16.

¹¹ Rûmî, *a.g.e.*, s.57-59.

¹² Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 112, 183.

¹³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, İstanbul: Bilmen Yayınevi ts., VIII, 4052; Cum'a Ali Abdulkâdir, *Me'âlimu suverî'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve ittihâfâtü durerihî*, Kâhire: el-İmân 2007, II, 348.

¹⁴ Muhammed Tâhir b. 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Tunus: Dârû't-tunûsiyye 1984, XXX, 393; Cum'a, *a.g.e.*, II, 348.

rabbike'l-e'lâ, ed-Duhâ, ize's-semâun fetarat sûreleri nerede?' buyurmuştur."¹⁵ Yine İbn Abbas'tan nakledilen şu rivayette de bu sûre vav harfî olmaksızın "Sûratu'd-Duhâ" şeklinde geçmiştir: "ed-Duhâ sûresi Mekke'de indi."

İkincisi; Neseî, ¹⁶ Hâzin (v. 741/1341), ¹⁷ Beyzâvî¹⁸ (v. 685/1286) tefsirleri gibi pek çok tefsirde ve Buhârî'nin (v. 256/870) "*Sahih*"¹⁹ ile Tirmizî'nin (v. 279/892) "*Câmi*"²⁰ sinde bu sûre "Sûratu ve'd-Duhâ" şeklinde yazılmıştır.

1.2.2. Sûrenin fazileti

Başta hadis ve tefsir kitapları olmak üzere pek çok eserde Kur'an'daki sûrelerin faziletlerine dair rivayetlere yer verilmiştir. Bu rivayetlerin kimisi sahih, kimisi zayıf, kimisi de mevzûdur. Kaynaklarda, Duhâ sûresinin faziletine dair şu rivayetler nakledilmiştir: "*Kim Duhâ sûresini okursa o kimse, Muhammed'in, kendisine şefa'at etmesine Allah'ın izin vereceği kimselerden olur ve Allah her yetim ve isteyen adedince ona on iyilik yazar.*"²¹ Bu hadisi Ubey b. Ka'b senediyle Sa'lebî (v. 427/1035), Vâhidî (v. 468/1076) ve İbn Merdeveyh (v. 410/1020) tahric etmişlerdir.²² Söz konusu hadisin "zayıf" olduğu söylenmiştir. Yine kaynaklarda, Duhâ sûresinin faziletine dair Hz. Ali'den (r.a.) şu hadis nakledilmiştir: "*Ya Ali! Kim Duhâ sûresini okursa, Allah o kimseye nebilerin sevabından verir ve o kimseye, okuduğu her bir âyet için sadaka sevabı vardır.*"²³

Kıraat ve tefsir kitapları başta olmak üzere pek çok eserde de Duhâ sûresinden itibaren gelen sûrelerin sonunda Kur'an'ı hatmedinceye kadar tekbir getirmenin mendûb sayıldığı ile ilgili rivayetler ve açıklamalar yer almaktadır.²⁴ Nitekim Hâkim (v. 405/1014); Buhârî ve Müslim (v. 261/875) üzerine hazırladığı "*el-Müstedrek*" adlı eserinde bu tekbir hakkında Ahmed b. Muhammed b. el-Kasım b. Ebî Bezze'den şu rivayeti nakletmiştir.²⁵ "İkrime b. Süleyman'ı şöyle derken işittim: 'Ben İsmail b. Abdillâh b. Kustantin'e Kur'an'ı okudum. Duhâ sûresine ulaştığımda bana 'Kur'an'ın sonuna kadar her sûreden sonra tekbir

¹⁵ Müslim, "Salât", 36.

¹⁶ Ebu'l-Berekât Abdullah en-Neseî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, (nşr. Yûsuf Ali Bedîvî), Beyrût: Dâru'l-kelîmî't-tayyib 1419/1998, III, 653.

¹⁷ Hâzin, *Tefsîru'l-Hâzin li bâbi't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*, IV, 437.

¹⁸ Nâsiruddîn Ebû Sa'îd Abdillâh el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî h.1418, V, 319.

¹⁹ Buhârî, *Sahih*, VI, 172.

²⁰ Tirmizî, *Câmi*, V, 442.

²¹ Ebû İshak Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an*, Beyrût-Lübnân: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî 2002, X, 222; Ebu'l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*, Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-'arabî h.1407, IV, 769; Muhammed Ebu's-Su'ûd el-İmâdî, *Tefsîru Ebi's-Su'ûd: İrsâdu'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*, Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî ts., IX, 171; Beyzâvî, a.g.e., V, 320; Mecdu'd-Dîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-kitâbi'l-'azîz*, Kâhire: el-Meclisu'l-e'lâ li's-şuûni'l-islâmiyye-Lecnetu ihyâi't-turâsi'l-islâmî 1393/1973, I, 525.

²² Zemahşerî, a.g.e., IV, 769.

²³ Fîrûzâbâdî, a.g.e., I, 525.

²⁴ Muhammed b. Abdîrrahmân el-Îcî, *Tefsîru'l-Îcî: Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*, Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye 1424/2004, IV, 505; Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, Dâru'l-fîkr ts., XV, 211; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Ankara: Akçağ Yayınları 2009, X, 30.

²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâkim, *el-Müstedrek 'ala's-Sahîhayn*, (nşr. Mustafa Abdulkâdir Atâ), Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye 1411/1990, III, 344.

getir! Çünkü ben Abdullah ibn Kesîr'e (v. 120/738) Kur'ân okudum. O, Duhâ sûresine ulaştığımda hatmi bitirinceye kadar tekbir getirmemi söyledi. Abdullah ibn Kesir'in naklettiğine göre, Mücâhid (v. 103/721) ona Kur'ân'ı böyle okumuş, Mücâhid'in anlattığına göre İbn Abbas kendisine bunu emretmiş, İbn Abbas'ın ifade ettiğine göre Ubey b. Ka'b ona böyle yapmasını söylemiş, Ubey b. Ka'b'ın haber verdiğine göre de Rasûlullâh (s.a.v) kendisine bunu emretmiştir."²⁶ Buhârî ve Müslim; bu hadisi, sahih sayılmasına rağmen tahrîc etmemişlerdir.²⁷ Aynı hadisi Beyhakî (v. 458/1068) - "*Şuabu'l-İman*" adlı eserinde-²⁸ ve İbn Merdeveyh de nakletmişlerdir.²⁹ Nisâbü'rî (v. 405/1014) "*Garâibu'l-Kur'ân*"³⁰ adlı tefsirinde söz konusu hadisi aktararak, İmam Şâfiî'den gelen bir rivayete göre bu tekbirin sünnet olduğunu ifade etmiştir. Yine Kunbül'den aynı şekilde bir rivayet vardır. Kiraat ilmini konu edinen "*Zubdetu'l-irfân*" isimli eserde de bu tekbirin sünnet olduğu ve bunun Rasûlullâh'ın (s.a.v.) uygulaması ile sabit olduğu söylenmiş, Nâs sûresinden sonra tekbir getirilip, Fâtihâ sûresi ile Bakara sûresinin ilk sayfasının, ardından da hatim duasının okunulacağı ifade edilmiştir. İbn Abbas'ın Ubey'den rivayet ettiği bu uygulamaya "Halli mürtehil (Bir hatmi bitirir bitirmez yenisine başlamak)" denilmiştir.³¹

Kurtubî; Rasûlullâh'ın (a.s.) Duhâ sûresinin sonuna geldiğinde Kur'ân bitene kadar her sûre arasında tekbir getirirken, sûrenin sonunu, ardından söyleyeceği tekbir ile birleştirmeyip, sûre ile tekbir arasını sekteyle ayırdığını nakletmiştir.³² Yapılan bu uygulama ile zımnen şu mananın ifade edildiği zikredilmiştir: "Vahiy Peygamber'e (s.a.v.) gelmekte birkaç gün gecikti. Ardından müşriklerden bazıları 'Sâhibi onu bıraktı ve ona darıldı.' dedi. Bunun üzerine Duhâ sûresi indi ve Hz. Peygamber (s.a.v.) sevinçle 'الله أكبر/Allah en büyüktür.' dedi."³³ Yani bu tekbir, vahiy gecikip de yavaşladıktan sonra kendisine vahyin inmesiyle hissettiği sevinçle Rasûlullâh'tan (s.a.v.) sadır olmuştur. Bugün insanların uygulaması da buna göredir.³⁴

Bazıları, Kur'ân'da bir fazlalığa sebep olacağı düşüncesiyle bu tekbiri getirmemektedir. Müfessir Kurtubî bu korkunun yersiz olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: "*Kur'ân'ın sûreleri, âyetleri ve harfleri tevatüren nakledilerek sabit olmuştur. Onda ne bir fazlalık ne de bir eksiklik vardır. Buna göre tekbir Kur'ân'dan değildir. O halde Kur'ân'a yazılmış*

²⁶ Ebû Abdillâh Şemsuddîn el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, (nşr. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhîm Iffiyyîş), Kâhire: Dâru'l-kutubi'l-Misriyye 1384/1964, XX, 103; Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l me'sûr*, Beyrût: Dâru'l-fıkr ts., VIII, 539; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 211; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, X, 30; Sa'id Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr*, çev. Abdusselam Arı, İstanbul: Şamil Yayınevi 1992, XVI, 245.

²⁷ Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 103.

²⁸ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, III, 427.

²⁹ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 211; Yazır, *a.g.e.*, X, 30.

³⁰ Nisâbü'rî, *Garâibu'l-Kur'ân*, VI, 519.

³¹ Yazır, *a.g.e.*, X, 31.

³² Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 103.

³³ Ebu'l-Muzaffer Mansûr es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, (nşr. Yâsir b. İbrâhîm-Ganîm b. Abbâs), Riyad-Suudi Arabistan: Dâru'l-vatan 1418/1997, VI, 247; Ebû Muhammed el-Ferrâ el-Begavî, *Tefsîru'l-Begavî: Me'âlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*, (nşr. Abdurrezzâk el-Mehdî), Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî 1420/1999, V, 273; Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbn Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, (nşr. Abdurrezzâk el-Mehdî), Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-'arabî 1422/2001, IV, 59; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 103; Muhammed Cemâluddîn el-Hallâk el-Kâsımî, *Mehâsinu't-te'vîl*, (nşr. Muhammed Bâsil), Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye 1418/1997, IX, 489; Sa'id Havvâ, *a.g.e.*, XVI, 245-246.

³⁴ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 211.

olan ‘Bismillâhirrahmânirrahîm’ bile ondan sayılmadığına göre, Kur’ân’a yazılmamış olan tekbir nasıl olur da ondan sayılabilir? Bu, âhad haberle sabit olmuş bir sünnettir, bu yüzden İbn Kesîr onu müstehab kabul etmiştir.”³⁵

Kârîler bahsi geçen tekbirin yeri ve keyfiyeti hususunda ihtilaf etmişlerdir. Onun yeriyle ilgili, bazıları Leyl sûresinden sonra, bazıları da Duhâ sûresinden sonra tekbir getirileceğini söylemiştir.³⁶ Yine bazıları; okuyucunun bu tekbiri “اللهُ أَكْبَرُ” diyerek kısaltacağını; bazıları ise “اللهُ أَكْبَرُ اللهُ أَكْبَرُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ وَاللهُ أَكْبَرُ” diyerek uzatacağını zikretmiştir.³⁷

1.2.3. Sûrenin nüzûl sebebi ve mekkîliği-medenîliği

1.2.3.1. Nüzûl sebebi

Arapçası “Esbâb-ı Nüzûl” şeklinde tabir edilen, âyetlerin iniş sebepleri; Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde vukû bulan, Kur’ân’daki bazı sûre ve âyetlerin inmesine sebep olan bir olayı ya da Rasûlullâh’a (s.a.v.) yöneltilen bir soruyu ifade etmek için kullanılır. Bununla birlikte, âlimler tarafından âyetlerin hepsinin bir sebebe bağlı olarak inmediği ifade edilmiş, bu minvalde âyetler; herhangi bir sebebe bağlı olmaksızın inenler ve özel bir sebebe mebnî nâzil olanlar olmak üzere iki kısımda incelenmiştir.³⁸

Duhâ sûresinin nüzûl sebebi hakkında pek çok rivayet bulunmakta ve bu rivayetler vahyin, Rasûlullâh’tan (s.a.v.) bir sûre kesildiği üzerinde toplanmaktadır. Her ne kadar müfessirler bu konuda hemfikir olsalar da söz konusu inkıtâ’nın sebebi hususunda üç farklı nakil mevcuttur:³⁹

1- Efendimiz (a.s.), Yahudilerin kendisine sordukları soruları ertesi gün cevaplayacağını söylerken “Allah dilerse” (İnşallah) demeyi unutmuş, bu sebeple vahiy ondan bir sûre kesilmiştir. Bu inkıtâ’nın, ısrarcı soru soranı bundan men etmek ya da azarlamak için olduğu da söylenmiştir. İlgili rivayet şu şekildedir: “Yahudiler; Ruh, Zülkarneyn ve Ashâb-ı Kehf hakkında Hz. Peygamber’e (s.a.v.) soru sordular. O (s.a.v.) da: ‘Size bunu yarın haber vereceğim.’ dedi. Ancak ‘İnşallah (Allah dilerse)’ demedi. Ardından ona gelen vahiy kesildi. Ta ki, Cebrail şu âyetle indi: ‘Allah dilerse (inşallah) demedikçe, hiçbir şey için bunu yarın yapacağım, deme!’⁴⁰ ve kendisine sorulan şeyi Peygamber’e (s.a.v.) haber verdi. Sonra da bu kıssa hakkında ‘Rabb’in seni ne terk etti ne de sana darıldı.’ âyeti indi.”⁴¹

³⁵ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XX, 103.

³⁶ İcî, *Câmi’u’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân*, IV, 505; Kâsımî, *Mehâsinu’t-te’vîl*, IX, 489.

³⁷ İcî, *a.g.e.*, IV, 505; Kâsımî, *a.g.e.*, IX, 489; Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, X, 31; Sa’îd Havvâ, *el-Esâs*, XVI, 245.

³⁸ Zürkânî, *Menâhilu’l-‘irfân*, I, 106.

³⁹ İbn Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, IV, 456; Ebu’s-Su’ûd, *İrşâdu’l-‘akli’s-selîm*, IX, 169; Ebu Abdillâh Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb: et-Tefsîru’l-kebîr*, Beyrût, Dâru ihyâi’t-turâsi’l-‘arabî h.1420, XXXI, 192; Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, V, 319.

⁴⁰ Kehf 18/23.

⁴¹ Ebu’l-Leys es-Semerkandî, *Bahru’l-‘ulûm*, el-Mektebe eş-şâmile, III, 591; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, X, 222; Ebu’l-Hasen Ali el-Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, ‘İmâdetu’l-bahsi’l-‘ilmî 1430/2009, XXIV, 103; Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, V, 265; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 200.

2- Ashâbdan bazı kimselerin temizliğe az dikkat etmeleri sebebiyle vahiy Rasûlullah'tan (s.a.v.) bir süre kesilmiştir.⁴² Bununla ilgili rivayet de şu şekildedir: “Müslümanlar: ‘Ya Rasûlallah! Ne oldu ki sana vahiy inmiyor?’ diye sordular. Bunun üzerine Peygamber (s.a.v.): ‘Siz parmak boğumlarınızı temizlemez, turnaklarınızı kesmez, bıyıklarınızı almazken bana nasıl vahiy insin!’ buyurdu. Ardından Cebrail (a.s.) bu sûreyle indi. Peygamber (s.a.v.) de ona: ‘Seni özleyene kadar gelmedin.’ buyurdu. Cebrail (a.s.) ise: ‘Ben seni daha çok özleyorum; lakin ben sadece emrolunan bir kulum.’ dedi. Sonra ona (s.a.v.) ‘Biz ancak Rabb’inin izniyle ineriz.’ âyeti indirildi.”⁴³

3- Rasûlullâh'ın (s.a.v.) evinde bulunan ve Hasan (r.a.) ile Hüseyin'e (r.a.) ait olduğu söylenen⁴⁴ bir köpek yavrusu nedeniyle vahiy kesilmiştir.⁴⁵ Zeyd b. Eslem'den gelen bu rivayet şu şekildedir:⁴⁶ “Hz. Peygamber'in hizmetlisi Havle şöyle dedi: ‘Eve bir köpek yavrusu girmişti. Yatağın altına girip ölmüştü. Peygamber (s.a.v.) günlerce kendisine vahiy inmeden kaldı. Ve: ‘Ey Havle! Benim evimde ne oldu ki Cebrail bana gelmiyor.’ buyurdu.’ Havle dedi ki: ‘Evi bir düzenlesem süpürsem.’ dedim. Yatağın altına süpürgeyle eğildim. Bir de baktım ki ölü bir köpek yavrusu! Onu aldım ve duvarın arkasına attım. Ardından Peygamber (s.a.v.) sakalı titremiş bir halde geldi -ki ona vahiy indiğinde onu bir titreme alırdı-, ‘Beni ört ya Havle!’ buyurdu. Bunun üzerine Yüce Allah bu sûreyi indirdi. Cebrail ona indiğinde Peygamber (s.a.v.) ona gecikmesinin sebebini sordu. Bunun üzerine Cebrail: ‘Bilmiyor musun ki biz içinde köpek ve sûret olan eve girmeyiz.’ buyurdu.”⁴⁷ Bu hadisi İbn Ebî Şeybe (v. 235/849) -“Müsned”de-, Taberânî (v. 360/971) ve İbn Merdeveyh tahrîc etmişlerdir.⁴⁸

Duhâ sûresinin nüzûl sebebi hakkında da çeşitli rivayetler nakledilmiştir. Söz konusu rivayetlerin ortak noktası; Rasûlullâh'a (s.a.v.) gelen vahyin kesilmesinin, Allah'ın onu terk edip, ona küsmesine bağlanmasıdır. Ancak vahyin kesilmesini, “Rabb'i onu terk etti ve ona darıldı.” şeklinde yorumlayanın, müşrikler mi,⁴⁹ müşriklerden Ebu Leheb'in karısı Ümmü

⁴² İbn Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV, 456.

⁴³ Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, (nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte), Beyrût: Dâru'ihyâi't-turâs h.1423, IV, 731; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, X, 223; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 93; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 200.

⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 192.

⁴⁵ Sa'lebî, *a.g.e.*, X, 222; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XXIV, 103; Ebû Muhammed Abdülhak el-Endelüsî İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, (nşr. Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed), Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, V, 493; İbn Cevzî, *a.g.e.*, IV, 456; Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 192; Ebû Hayyân Muhammed el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhîr fî t-tefsîr*, (nşr. Sıdkî Muhammed Cemîl), Beyrût: Dâru'l-fıkr 1420/1999, X, 496; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, V, 319.

⁴⁶ Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, V, 265; İbn 'Atıyye, *a.g.e.*, V, 493; Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 192; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, X, 496.

⁴⁷ Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 93; Busîrî, *İthâfu'l-hıyere*, VI, 301; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, XIII, 541-542; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 200.

⁴⁸ Suyûtî, *a.g.e.*, XIII, 541; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 200.

⁴⁹ Vahyin kesilmesini bu şekilde yorumlayanın müşrikler olduğu ile ilgili rivâyetler için bk. Müslim, “Cihâd ve's-siyer”, 39; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VI, 242-243; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 92-93.

Cemîl mi,⁵⁰ Hz. Hatice (r. anha) mi,⁵¹ yoksa Rasûlullâh'ın (s.a.v.) kendisi mi⁵² olduğu hususunda farklı rivayetler olduğu göze çarpmaktadır. Bunu söyleyenin Rasûlullâh (s.a.v.) olduğu ile ilgili rivâyetler şu açıdan problemli sayılmıştır: “Peygamber’e (s.a.v.) şanı Yüce Allah’ın kendisini bırakıp, kendisine darıldığını zannetmesi uygun düşmez. Zira böyle olursa, bu bir çeşit görevden alma sayılır. Allah’ın hikmetinde Nebi’nin (a.s.) peygamberlikten azledilmesi ise söz konusu olamaz. Ve Peygamber (s.a.v.) bunu en iyi bilendir. Aynı zamanda Nebi (a.s.) vahyin gelmesinin ve gecikmesinin bir maslahat ve hikmet gereği olduğunu da bilir.” Her ne kadar bu itiraza bir açıklama getirilmişse de söz konusu rivayet şâz sayılmış ve ona itimad edilmemiştir. Bununla birlikte muteber kabul edilen görüş, cumhurun üzerinde ittifak ettiği ve bu sözü söyleyenin müşrikler olduğudur. Bu yöndeki haberler de müfessirlerin çoğu tarafından sahih addedilmiştir.⁵³ İlgili rivayetlerden birisi şöyledir: “Katâde’den (v. 117/735) rivayet edildiğine göre;⁵⁴ Cebrail (a.s.) Peygamber’e (s.a.v.) gelmekte gecikmişti. Bunun üzerine Kureyşliler: ‘Allah onu bıraktı ve ona küstü. Eğer onun durumu Allah’tan olsaydı, ona da önceki peygamberlere yaptığı gibi yapardı.’⁵⁵ dediler. Ardından Yüce Allah, ‘ وَالضُّحَى وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَى مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا ’ *Kuşluk vaktine ve sakinleştiğinde geceye yemin olsun ki, Rabb’in seni ne terk etti, ne de sana darıldı.* ’ âyetlerini indirdi.”⁵⁶ Hadisin bir benzeri Avfî kanalıyla⁵⁷ İbn Abbas’tan da rivayet edilmiştir.⁵⁸ Yine hadisi Firyâbî (v. 301/913), Sa’îd b. Mansûr (v. 227/842), Abd ibn Humeyd (v. 249/863-64), Taberânî, İbn Merdeveyh de Cündeb’den rivayetle tahriç etmişlerdir.⁵⁹

Dördüncü ve beşinci âyetlerin sebep-i nüzûlü olarak da kaynaklarda şu rivayet zikredilmiştir: “Taberânî –“Evsat”ta-⁶⁰ ve Beyhakî –“Delâil”de-⁶¹ İbn Abbas’tan nakletmişlerdir ki: ‘Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurdu: *‘Benden sonra ümmetimin fethedeceği yerler bana gösterildi de bu beni sevindirdi.* ’ Ardından Allâh Teâlâ ‘ وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ ’

⁵⁰ Vahyin kesilmesini bu şekilde yorumlayanın müşriklerden Ebû Leheb’in karısı Ümmü Cemîl olduğu ile ilgili rivâyetler için bk. Müslim, “Cihâd ve’s-siyer”, 39; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXI, 94, 102, 104; Sa’lebî, *el-Kesf ve’l-beyân*, X, 223; Ebu’l-Hasen el-Mâverîdî, *en-Nüket ve’l-’uyûn*, (nşr. es-Seyyid İbn Abdilmaksût b. Abdirrahmân), Beyrût: Dâru’l-kutubi’l-’ilmiyye ts., VI, 292; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-veciz*, V, 493; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XX, 92-93; Ebu’l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-’azîm*, (nşr. Sâmi b. Muhammed Selâme), Dâru taybe 1420/1999, VIII, 424; Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, VIII, 539-540; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, XV, 200.

⁵¹ Vahyin kesilmesini bu şekilde yorumlayanın Hz. Hatice olduğu ile ilgili rivâyetler için bk. Muhammed ibn Cerîr Ebû Ca’fer et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân fî te’vîli’l-Kur’ân*, (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetu’r-risâle 1420/2000, XXIV, 486-487; İbn ‘Atıyye, *a.g.e.*, V, 493; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 424; Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 540-541; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 201.

⁵² Vahyin kesilmesini bu şekilde yorumlayanın Rasûlullâh’ın (s.a.v.) kendisi olduğu ile ilgili rivâyetler için bk. Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 201; Kâsımî, *Mehâsinu’t-te’vîl*, IX, 491.

⁵³ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 201.

⁵⁴ Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 486.

⁵⁵ Mukâtil, *Tefsîr*, IV, 731; Sa’lebî, *a.g.e.*, X, 223; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 92.

⁵⁶ Müslim, “Cihâd ve’s-siyer”, 39; Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 486; Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûgi’n-nihâye fî ‘ilmi me’ânî’l-Kur’ân ve tefsîrih ve ahkâmih*, Mecmû’atu buhûsi’l-kitâb ve’s-sünne 1429/2008, XII, 8324; Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 540.

⁵⁷ Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 766, Dipnot:2.

⁵⁸ Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 486; Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 541; Kâsımî, *a.g.e.*, IX, 491.

⁵⁹ Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 540.

⁶⁰ Taberânî, *Evsat*, I, 179.

⁶¹ Beyhakî, *Delâil*, VII, 61.

لَا تُفْطِنُكَ مِنْ الْأُولَى وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى /Şüphesiz ki ahiret senin için dünyadan daha hayırlıdır. Muhakkak ki Rabb'in sana verecek, sen de bundan razı olacaksın.' âyetlerini indirdi.”⁶²

“لَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى /O (c.c.), seni yetim bulup barındırmadı mı? Seni dalâlette bulup, sana yol göstermedi mi? Seni fakir bulup da zengin kılmadı mı?” âyetlerinin nüzûl sebebi olarak ise tefsir kaynaklarında şu rivayet geçmektedir: “Sa’îd b. Cübeyr’in (v. 94/713) İbn Abbas’tan naklettiğine göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: ‘Rabb’imden bir istekte bulundum. Keşke onu istemeseydim. Dedim ki: ‘Ya Rab! Hiç şüphesiz Süleyman b. Davud’a büyük bir mülk verdin. Falancaya şunu verdin, filancaya da şunu verdin.’ Bunun üzerine Yüce Allah, ‘Ey Muhammed! Seni yetim bulup da barındırmadım mı?’ buyurdu. ‘Evet, ey Rabb’im!’ dedim. ‘Seni dalâlette bulup da yol göstermedim mi?’ buyurdu. ‘Evet, ey Rabb’im!’ dedim. ‘Seni fakir bulup da zengin kılmadım mı?’ dedi. ‘Evet, ey Rabb’im!’ dedim.”⁶³ Bazıları da Hammâd’dan (v. 179/795) rivayetle bu hadise şunu ilave etmiştir: “Senin göğsünü açıp genişletmedim mi, belini büken yükünü üzerinden kaldırmadım mı?’ buyurdu. ‘Evet, ya Rab!’ dedim.”⁶⁴ Hadisin tamamını biraz farklılıklarla İbn Ebî Hâtim (v. 327/938), Taberânî,⁶⁵ Hâkim⁶⁶ -sahih hadis olduğunu belirterek-, Beyhakî⁶⁷ ve Ebû Nu’aym (v. 430/1038) -ikisi “Delâil”de-, İbn Merdeveyh ve İbn Asâkir (v. 600/1203) de tahric etmişlerdir.⁶⁸ Kâdî İyâz (v. 544/1149), zikri geçen bu rivayeti tenkit etmiş ve peygamberlerin böyle soruları ancak bir izin ve müsaade neticesinde sorduklarını; dolayısıyla Hz. Peygamber’den (s.a.v.) böyle bir sorunun, Yüce Allah’tan da böyle bir sitemin sudûr etmesinin doğru olamayacağını ifade etmiştir.⁶⁹

“وَإِنَّمَا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ /İsteyene gelince, onu azarlama!” âyetinin nüzûl sebebiyle ilgili de kaynaklarda şu rivayet nakledilmiştir: “Nebi (a.s.) oturuyordu. Osman (r.a.) bir üzüm salkımı getirdi -Bunun bir hurma salkımı olduğu da söylenmiştir.- ve onun (s.a.v.) önüne koydu. Rasûlullâh (s.a.v.) onu tam yiyeceği sırada bir dilenci kapının önünde dikiliverdi. Bunun üzerine Nebi (a.s.): ‘Bize acıyıp merhamet eden kula (Hz. Osman) Allah rahmet etsin!’ buyurdu ve salkımın dilenciye verilmesini emretti. Osman (r.a.) bundan hoşlanmadı. Çünkü onu, Rasûlullâh’ın (s.a.v.) yemesini istiyordu. Bu yüzden dışarı çıktı, salkımı dilenciden satın aldı ve onu ikinci kez Peygamber’e (s.a.v.) verdi. Sonra dilenci geri döndü ve Nebi (a.s.) salkımı yine ona verdi. Bu olay, üç kez tekrarlandı. Nihayet Peygamber (s.a.v.) kızgın değil, güzel bir şekilde ‘Sen bir dilenci misin yoksa tüccar mısın ey filan?’ buyurdu. Bunun üzerine ‘Dilenciye gelince, onu azarlama!’ âyeti indi.”⁷⁰

⁶² Ebû Nu’aym, *Hilye*, III, 212; Taberî, *Câmi’u’l-beyân fî te’vîli’l-Kur’ân*, XXIV, 487; Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, VIII, 542.

⁶³ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, X, 225; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, XXIV, 108; Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, V, 267-268; Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 544.

⁶⁴ Begavî, *a.g.e.*, V, 268.

⁶⁵ Taberânî, *Evsat*, IV, 75.

⁶⁶ Hâkim, *Müstedrek*, II, 573.

⁶⁷ Beyhakî, *Delâil*, VII, 63.

⁶⁸ Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 544; Ebu’t-Tayyib Muhammed Sıddık Hân el-Kannevcî, *Fethu’l-beyân fî mekâsıdı’l-Kur’ân*, Beyrût: el-Mektebetu’l-‘asriyye 1412/1992, XV, 282.

⁶⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXXI, 200.

⁷⁰ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 201; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 200.

Peygamber'e (s.a.v.) vahiy inzâlinin kesintiye uğraması iki defa vuku bulmuştur. Bunlardan birincisi, Müddessir ya da Müzzemmil sûresinin inişinden öncedir. Yani Müzzemmil ve Müddessir sûrelerinden hangisinin daha önce olduğu konusunda ihtilaf olmak üzere, Kur'ân'dan iki ya da üç sûrenin nüzûlünden sonradır. Bu; Allah Rasûlü'nün, kendisinden vahiy kesildi diye endişe ettiği ve ardından yer ile gök arasında, kürsi üzerinde Cebrail'i (a.s.) gördüğü fetrettir. Bir rivayete göre, birinci fetrette vahyin kesilme süresi kırk gündür ve vahiy inzâlinin başlangıcında olduğu için müşrikler bunun farkına varmamışlardır. İkinci fetret ise, birinci fetretten sonra inen yaklaşık sekiz sûrenin nüzûlünden sonra vukû bulmuştur. İşte ardından Duhâ sûresinin indiği bu ikinci fetret, Peygamber'i (s.a.v.) dinlendirmek ve vahyin sorumluluğunu taşıyacak kuvvete ulaştırmak için vâki olmuştur.⁷¹

İkinci fetrette vahyin kesilme süresi hususunda ihtilaf vardır. İbn Cüreyc (v. 150/767) Peygamber'e (s.a.v.) vahiy inzâlinin on iki gün kesintiye uğradığını söylerken, İbn Abbas, bu sûrenin on beş gün olduğunu ifade etmiştir. Kelbî'den (v. 204/819) de söz konusu sûrenin on beş gün olduğu zikredilmiştir.⁷² Bu sûrenin yirmi beş gün olduğu da söylenmiştir. Mukâtil b. Süleyman (v. 150/767)⁷³, Süddî (v. 127/745)⁷⁴ ve Dahhâk'tan (v. 105/723)⁷⁵ ise vahiy inzâlinin kırk gün kesintiye uğradığı rivayet edilmiştir. Âlûsî'ye göre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) evindeki bir köpek yavrusu nedeniyle vahyin kesildiği ile ilgili hadis, vahyin gecikmesinin dört gün olduğunu göstermektedir.⁷⁶ Yine, bu sûrenin üç gün olduğu da söylenmiştir.⁷⁷

1.2.3.2. Mekkîliği-medenîliği

Âlimler, Kur'ân naslarının ve bunların delalet ettiği manaların tam bir şekilde anlaşılması için âyet ve sûrelerin iniş mekânlarının ve zamanlarının bilinmesine büyük önem atfetmişlerdir.⁷⁸ Ancak âyet ve sûrelerin mekkî ve medenî şeklindeki ayrımı, vahyin nâzil olduğu mekân, hicret ve vahyin yöneldiği muhataplar nazarı dikkate alınmak suretleriyle üç şekilde tasnif edilmiştir:⁷⁹

1- Âyet ve sûreler mekâna göre ele alındığında; Mekke ve civarında nâzil olanlara mekkî, Medine ve civarında inenlere ise medenî denilmiştir. Ancak zikredilen yerlerin dışında da âyet nâzil olduğundan bu tasnif kapsayıcı görülmemiştir.

2- Hicret kıtas alınarak yapılan tasnife göre; hicretten evvel nâzil olan âyet ve sûreler, yer olarak Medine'de inen dahi mekkî sayılmış; hicretten sonra inenler ise, Mekke'de nâzil olsa

⁷¹ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 396.

⁷² Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XXIV, 102; Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, XXXI, 192.

⁷³ Mukâtil, *Tefsîr*, IV, 731; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, X, 222; Vâhidî, *a.g.e.*, XXIV, 102; Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 192; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 201.

⁷⁴ Vâhidî, *a.g.e.*, XXIV, 102; Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 192; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 201.

⁷⁵ Semerkandî, *Bahrû'l-'ulûm*, III, 591.

⁷⁶ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 201.

⁷⁷ Mukâtil, *a.g.e.*, IV, 731.

⁷⁸ Fehd b. Abdîrahmân er-Rûmî, *Dirâsât fî 'ulûmi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, 1424/2003, s.123.

⁷⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 187; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 36; Zürkânî, *Menâhîlu'l-'irfân*, I, 192-193; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/3, 2007, s.56-57.

bile medenî kabul edilmiştir. Bu tasnif, kapsayıcı olmasından dolayı âlimlerce daha makbul görülmüştür.

3- Muhataplar nazarı dikkate alınarak yapılan tasnife göre ise; Mekkelilere hitap eden âyetler mekkî, Medinelilere hitap edenler de medenî diye isimlendirilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de bu türlerin dışında da hitaplar bulunduğundan, bu tasnif de tüm âyet ve sûreleri kapsayıcı görülmemiştir.

Zikredilen bilgiler ışığında Duhâ sûresinin tümü, İbnu'd Durays (v. 294/906), Nehhâs (v. 338/950), İbn Merdeveyh ve Beyhakî'nin;⁸⁰ İbn Abbas'tan tahriç ettikleri rivayete göre, üzerinde ihtilaf edilmeksizin mekkîdir.⁸¹ Fecr sûresinden sonra,⁸² İnşirâh sûresinden önce,⁸³ ardından Müddessir sûresinin indiği fetretten, yani vahyin ikinci kez kesilmesinden ise sonra nâzil olmuştur.⁸⁴

1.2.4. Sûrenin âyet sayısı

Âlimler, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin tertibinin tevkîfî olduğu ve bu tertibin hiçbir rey ve içtihadı mahal vermeksizin, Allah tarafından Rasûlullâh'a (s.a.v.) bildirildiği hususunda ittifak etmişlerdir. Nitekim Cebrail (a.s.) indirdiği her âyetin sûredeki yerini Nebi'ye (s.a.v.) gösteriyor, Nebi (a.s.) de onu ashâbına okuyordu.⁸⁵ Bununla birlikte âlimler mevcut âyet, kelime ve harf sayıları hakkında ihtilaf etmişler; bu konuda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Duhâ sûresinin âyet, kelime ve harf sayıları hususunda ise ittifak vardır.⁸⁶

Nitekim Duhâ sûresi; yüz yetmiş iki harf, kırk kelime⁸⁷ ve on bir âyettir.⁸⁸ Kur'ân'da yüz on dört sûre içerisinde doksan üçüncü sırada yer alır. İniş sırasına göre ise on birinci sûredir.⁸⁹ Fâsılaları ر، ث، ج harfleridir. Bu sûre, müşriklerin vahyin kesilmesini Allah'ın, Peygamber'i (a.s.) terk etmesine, ona küsmesine bağlamalarına bir cevap olarak ve Peygamber'i, beklediği, gelecekte kendisine verilecek ikramlarla müjdelemek üzere inmiştir.⁹⁰ Ebû İshâk'ın (v. 188/804) da içinde bulunduğu seleften bazılarına göre bu inişte

⁸⁰ Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, VIII, 539; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, Beyrût: Dâru'l-ma'rife ts., s.1631.

⁸¹ Mukâtil, *Tefsîr*, IV, 729; Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 539; Şevkânî, *a.g.e.*, s.1631; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 273; Cum'a, *Me'âlim*, II, 347.

⁸² Mukâtil, *a.g.e.*, IV, 729; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 394; Cum'a, *a.g.e.*, II, 347.

⁸³ İbn 'Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 394; DİB, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2014, V, 638.

⁸⁴ İbn 'Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 396.

⁸⁵ Zürkânî, *Menâhilu'l-'irfân*, I, 347.

⁸⁶ Ebû Amr ed-Dânî el-Endelüsî, *el-Beyân fî 'addi âyi'l-Kur'ân*, (nşr. Gânim Kattûrî el-Hamd), Kuveyt: Merkezu'l-mahtûtât ve't-turâs 1414/1994, s.277.

⁸⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, X, 222; Endelüsî, *a.g.e.*, s.277; Cum'a, *a.g.e.*, II, 347.

⁸⁸ Mukâtil, *a.g.e.*, IV, 729; Sa'lebî, *a.g.e.*, X, 222; Endelüsî, *a.g.e.*, s.277; Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbn Cevzî, *Fünûnu'l-efnân fî 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-beşâir 1408/1987, s.323; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, XV, 195; İbn 'Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 394.

⁸⁹ İbn 'Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 394; DİB, *a.g.e.*, V, 638;

⁹⁰ Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, IX, 169.

Cebrail Rasûlullâh'a (s.a.v.) Allah'ın kendisini yaratmış olduğu melek suretinde görünmüş ve o (s.a.v.) Ebtah'ta⁹¹ iken inerek, vahyi getirmiştir.⁹²

1.2.5. Sûrenin diğer sûrelerle münâsebeti

Lügatte; “birbirine yakınlık ve birbirine benzerlik” gibi manalara gelen “Münâsebet”⁹³ ıstılahta; “kelimelerin birbiri ardına dizilişindeki hikmeti bildiren, birbirini takip eden kelime ve cümleler veya peş peşe anlatılan olaylar arasındaki ilişkilerden bahseden bir ilimdir.”⁹⁴

Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'i âyet âyet ve sûre sûre bölümlere ayırmıştır. Her âyetin ve sûrenin özel bir anlamının ve konusunun olmasının yanı sıra, Kur'ân mana itibarıyla bir bütünlük arz ettiği için âlimler, bu âyetler ve sûreler arasında bazı münasebetler olduğunu ifade etmişlerdir. Söz konusu münâsebet ve insicâm, Kur'ân âyetleri ve sûreleri arasındaki hikmetin daha iyi anlaşılabilmesi açısından büyük önem arz eder. Bu bakımdan âyet ve sûreler arasındaki bahsi geçen irtibat, Kur'ân ilimlerinin ele alındığı tefsir usûlü eserlerinde müstakil başlık olarak “Münâsebâtü'l-Kur'ân” adı altında incelenmiştir. Bununla birlikte, bazı âlimler tarafından söz konusu ilme ayrı bir önem atfedilerek bu konuyla ilgili müstakil eserler de te'lif edilmiştir.⁹⁵

Duhâ sûresi içerisindeki âyetler arasındaki tenâsübe ikinci bölümde âyetler tek tek tahlil edilirken değinileceği için, burada sadece sûreler arasındaki münâsebât hakkında bilgiler verilecektir.

1.2.5.1. Leyl sûresi ile münâsebeti

Duhâ sûresi ile kendisinden önce gelen Leyl sûresi arasında münâsebet kurularak, iki sûre arasındaki insicâma birçok yönden dikkat çekilmiştir. Şöyle ki; Leyl sûresi geceye yemin ile başlayıp en müttakî kişinin nâil olacağı hoşnutluk ile sona ermiştir. Rasûlullâh (s.a.v.) ise, müttakîlerin imamı ve risaletle vasıflanmış olduğu için, o sûrenin ardından, takva hususunda bir üst dereceye geçiş kabilinden, Rasûlullâh'a (s.a.v.) verilecek ve onun hoşnutluğuna sebep olacak lütuf ve nimetleri anlatan Duhâ sûresi gelmiştir.⁹⁶ Ayrıca Duhâ sûresinin maksadı, Leyl sûresinin sonunda zikredilen, müttakîlerin imamı olan bu kişinin, Allah'ın dünyada ve ahirette daimi bir rıza gözetiminde olduğunu göstermektir.⁹⁷

Yine Yüce Allah, bir evvelki Leyl sûresinde öncelikli olarak Ebubekir'in kastedildiği, en müttakînin haline uygun olan durumu zikretmiştir. Bu en takvalı kişinin durumuna uygun

⁹¹ Ebtah, Mekke ile Mina arasında bir yerdir. bk. Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, Beyrût: Dâru sâdır 1995, I, 74.

⁹² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, VIII, 425.

⁹³ Cevherî, *es-Sihâh*, I, 224; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 35; Suyûtî, *el-İtkân*, III, 371.

⁹⁴ Ali Galip Gezgin, “Âyetler ve sûreler arasındaki tenâsüb” ile “Sûrelerin tertibinin tevkîfiliği”nin Kur'ân'ın “Metin içi bağlamı” Açısından Önemi, S.D.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2018/1, sayı:30, s.10; “Münâsebet”in, ıstılahtaki bu ve benzer tanımları için bk. Zerkeşî, *a.g.e.*, I, 35; İbrahim b. Ömer el-Bikâ'î, *Nazmu'd-durer fî tenâsübi'l-âyât ve's-suver*, Kâhire: Dâru'l-kitâbi'l-islâmî ts., I, 18.

⁹⁵ “Münâsebâtü'l-Kur'ân” ile ilgili bu müstakil eser isimleri için bk. Zerkeşî, *a.g.e.*, I, 36; Suyûtî, *a.g.e.*, III, 369.

⁹⁶ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 195; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, X, 9; Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, VIII, s.4052; Cum'a, *Me'âlim*, II, 347.

⁹⁷ Bikâ'î, *a.g.e.*, XXII, 100.

olan vasıf da her tarafı dolduran, kendisine gelen ve ulaşan her karanlığı gideren aydınlık olmasıdır. Bu nedenle Leyl sûresinden sonra Duhâ sûresinin başında da parlak, aydınlık olan duhâ vaktini zikretmiştir.⁹⁸

Leyl sûresi Hz. Ebubekir (r.a.) hakkında, Duhâ sûresi ise Rasûlullâh (s.a.v.) hakkında nâzil olmuştur. Buna göre Yüce Allah bu iki sûreyi Rasûlullâh (s.a.v.) ile Hz. Ebubekir (r.a.) arasında bir aracı olmadığı bilinsin diye peş peşe getirmiş, araya başka bir sûre koymamıştır. Bununla birlikte Leyl sûresinin Dûha sûresinden daha önce gelmesi, Hz. Ebubekir'in (r.a.) Hz. Peygamber'den (s.a.v.) daha faziletli olduğunu göstermez. Zira Yüce Allah, Kur'ân'da pek çok yerde önce yarattıklarından birisine yemin ederken, daha sonra kendi zatına yemin edebilmektedir. Hizmetçinin efendisinin önünde durması, sünnetlerin pek çoğunun farzlardan önce eda edilmesi, çiçeğin dallarından sonra çıkması da bunun gibidir ve diğerlerinin daha faziletli olmasına zarar vermez.⁹⁹ Dolayısıyla bu iki sûrenin sıralamasında, sıddık mertebesinde peygamberlik mertebesine yükselen bir terakkî de vardır.¹⁰⁰

Leyl sûresinde “*Ve hiç şüphesiz ahiret de dünya da bizimdir.*”¹⁰¹, Duhâ sûresinde ise “*Elbette ahiret senin için dünyadan daha hayırlıdır.*” buyrulmuştur. Yine Leyl sûresinde “*Kim verir ve sakınırsa.*”¹⁰² ve “*Ki o, malını arınmak için verir.*”¹⁰³, Duhâ sûresinde ise “*Öyleyse yetime kahretme ve isteyeniyi azarlama!*” buyrukları geçmiştir. Bu âyetlerin dünya ve ahiret, yetime ve fakire ihsan etme gibi hususlardaki benzerliği ve birbirini tamamlaması da iki sûre arasındaki ilişkiyi gösterir.¹⁰⁴

Ayrıca Yüce Allah Leyl sûresinin sonunda müttakîleri mutlu edeceğine dair hükmünü bildirdikten sonra, Duhâ sûresinin başında gece ve gündüze kasem etmekle, aslında Rasûlullâh'ın (s.a.v.) dünyada ve ahirette mahlûkâtın en mutlusu olacağına dair yemin etmiştir. Zira Rasûlullâh (s.a.v.) kesin olarak yaratılmışların en müttakîsidir ve Allah, kullarını imtihan etmek üzere ondan (s.a.v.) belli bir süre vahyi kesmiştir. Ayrıca dinin, dünyanın ve ahiretin ıslahı Rasûlullâh (s.a.v.) vesilesiyle, mahlûkâtın yaşamının düzenlenmesi ise gece ve gündüz vesilesiyledir. Bu açıdan da iki sûre arasında bir bağlantı olduğu zikredilmiştir.¹⁰⁵

Duhâ sûresinin başında da, ondan bir önce gelen Leyl sûresinin başında da geceye ve gündüze yemin edilmiştir. Ancak ikisi arasındaki fark; birincisinde, yani Leyl sûresinde gecenin önce, gündüzün ise sonra; ikincisinde, yani Duhâ sûresinde ise gündüzün önce, gecenin ise sonra zikredilmesidir. Bunun hikmeti ile ilgili de müfessirler tarafından birçok yorum yapılmıştır.¹⁰⁶

⁹⁸ Bikâ'î, *Nazmu'd-durer*, XXII, 101.

⁹⁹ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 195; Cum'a, *Me'âlim*, II, 347.

¹⁰⁰ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 195; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, X, 9.

¹⁰¹ Leyl 92/13.

¹⁰² Leyl 92/5.

¹⁰³ Leyl 92/18.

¹⁰⁴ Sa'id Havvâ, *el-Esâs*, XVI, 247.

¹⁰⁵ Bikâ'î, *a.g.e.*, XXII, 100.

¹⁰⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 191; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 197; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, V, 319.

Öncelikle hem gece hem de gündüz ile mükelleflerin maslahatları düzene girer. Bununla birlikte “وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ”¹⁰⁷/Karanlıkları ve ışıḡı var etti.” âyetinde önce zikredildiḡi için gecenin bir fazileti, aydınlık (nur) olması hasebiyle de gündüzün bir fazileti olduḡu ifade edilmiştir. Dolayısıyla Duhâ sûresinde duhâ vaktinin geceden önce gelmesi, kendisinde nurun fazlasıyla ortaya çıktığı şerefine dikkat çekmek içindir. Kaldı ki nurun karanlıḡa karşı, “var” olması, birçok faydasının olması ve nûrânî varlıklar olan melekler âlemiyle münasebeti olması gibi nedenlerden dolayı zatî bir şerefi olduḡu söylenmiştir. Hatta bundan da öte gece dünya gibi, gündüz ise ahiret gibi sayılmıştır. Bu bakımdan da gündüzün bir fazileti olduḡu ifade edilmiştir. Kısacası; gece ve gündüzden her birisinin, diğ erinde bulunmayan bir fazileti zikredilmiştir. Bundan dolayı Yüce Allah bazen gündüzü geceye, bazen de geceyi gündüze takdim etmiştir. Bu; Yüce Allah’ın, “وَاسْجُدْ وَازْكَعْ”/Secde et ve rûkû et!”¹⁰⁸ âyetinde secdeyi rûkû’un önüne, “ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا”/Rûkû edin ve secde edin!”¹⁰⁹ âyetinde ise rûkû’u secdenin önüne geçirmesi gibidir.

Bir önceki Leyl sûresinde, gecenin gündüzden önce gelmesi ayrıca, gecenin yokluğunun; karanlıḡı gidermek suretiyle ortaya çıkan nurun varlığının aslı olmasına bağlanmıştır. Dolayısıyla Leyl sûresinde gecenin önce zikredilmesinin asıl itibariyle, bu sûrede gündüzün önce gelmesinin ise şeref itibariyle olduḡu yorumu yapılmıştır.

Yüce Allâh’ın, Hz. Ebubekir (r.a.) hakkındaki Leyl sûresinde, o geçmişinde kâfir olduḡu için geceyi gündüzden önce getirdiḡi; Rasûlullâh (s.a.v.) hakkındaki Duhâ sûresinde ise, o (s.a.v.) geçmişinde günahsız olduḡu için gündüzü önce zikrettiḡi de ifade edilmiştir.

Müfessir Râzî; Leyl sûresini, Hz. Ebubekir hakkında indiḡi için Ebubekir’in sûresi, Duhâ sûresini de Hz. Peygamber (s.a.v.) hakkında indiḡi için Rasûlullâh’ın (s.a.v.) sûresi şeklinde nitelemiştir. Akabinde de Hz. Ebubekir hakkında inen Leyl sûresinde gecenin önce, gündüzün sonra zikredilmesi suretiyle aşağıdan yukarıya doğru; Hz. Muhammed (s.a.v.) hakkındaki Duhâ sûresinde ise gündüzün önce, gecenin de sonra zikredilmesi suretiyle yukarıdan aşağıya doğru bir fazilet sıralaması bulunduḡunu ifade etmiştir.

1.2.5.2. İnşirâh sûresi ile münâsebeti

Mushaftaki sıralamada da nüzûl sıralamasında da Duhâ sûresinin ardından gelen İnşirâh sûresinin bazı yönlerden bu sûreyle münasebeti ve bağlantısının olduḡu ifade edilmiştir. Nitekim İnşirâh sûresinin maksadı, Duhâ sûresinin sonunda zikredilen nimeti detaylandırmak, Duhâ sûresinin sonunda gelen “tahdîs” ile kastedilenin de “Allah’a şükretmek” olduḡunu açıklamaktır. Bu şükür ise ancak; Allah’a ibadete yönelmek ve onun (c.c.) rubûbiyet ve iyilik vasfıyla ihsan ettiklerini ve rahmetinin büyüklüğünü hatırlayarak ona raḡbet etmek suretiyle gerçekleşir.¹¹⁰

¹⁰⁷ En’âm 6/1.

¹⁰⁸ Âl-i İmrân 3/43.

¹⁰⁹ Hacc 22/77.

¹¹⁰ Bikâ’î, *Nazmu’d-durer*, XXII, 115.

Yine Duhâ sûresi baştan sona Rasûlullâh'a (s.a.v.) yönelik bir hitaptır. İnşirâh sûresi de aynı şekilde tümüyle Rasûlullâh'a (s.a.v.) yönelik bir hitaptır. Bu da iki sûre arasındaki bağı gösteren başka bir delil sayılmıştır.¹¹¹

Duhâ sûresi “*Öyleyse yetime kahretme. Ve isteyen azarlama! Rabb'inin nimetine gelince, onu durmadan anlat!*”¹¹² âyetleriyle sona ermiş, devamında gelen İnşirâh sûresi ise “*Senin göğsünü açmadık mı?*”¹¹³ âyetiyle başlamıştır. Dolayısıyla Duhâ sûresinin sonunda geçen üç emrin, nimetleri hatırlatan “*O seni yetim bulup da barındırmadı mı?*” ve “*Senin göğsünü açmadık mı?*” âyetleri arasında yer almasının da yine bu iki sûrenin birbirleriyle ilişkisini açıkça gösterdiği vurgulanmıştır.¹¹⁴

Yukarıda da ifade edildiği gibi; İnşirâh sûresi çoğu müfessire göre, Duhâ sûresi gibi Mekke döneminde inen sûrelerden olup, ondan sonra nâzil olmuştur¹¹⁵ ve neredeyse onun bütünleyicisi mahiyetindedir.¹¹⁶ Zira konusu Duhâ sûresine o kadar benzemektedir ki, bu iki sûrenin hemen hemen aynı dönem ve şartlarda indiği anlaşılmaktadır.¹¹⁷ Söz konusu iki sûre arasındaki kuvvetli münasebet ile ilgili; Tâvûs (v. 106/725) ve Ömer b. Abdilazîz'in (v. 101/720), İnşirâh sûresini Duhâ sûresinin tamamlayıcısı sayarak ikisini tek bir sûre addettikleri, bir rekatta okumuş oldukları ve ikisinin arasını besmeleyle ayırmadıkları rivayet edilmiştir. Bu, aynı zamanda Şîa âlimlerinden Tabersî'nin (v. 548/1154) de ifade ettiği gibi, Şîa'nın görüşüdür. Onları böyle düşünmeye sevk eden sebep, “*أَلَمْ تَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ*” /*Senin göğsünü genişletmedik mi?*”¹¹⁸ âyetinin, “*أَلَمْ يَجْنِكَ يَتِيمًا فَأَوَى*” /*Seni yetim bilip de barındırmadı mı?*”¹¹⁹ âyetine atfedilmiş gibi gözükmesidir.¹²⁰ Ancak bu görüş şâzdır.¹²¹ Zira bu iki sûrenin arası mütevâtir olarak gelen bütün mushaflarda besmele ile ayrılmıştır. Meşhur on kıraatin hepsinde de iki ayrı sûre olarak okunagelmıştır. Ayrıca her ne kadar aralarında kuvvetli bir ilgi bulunsa da, Duhâ sûresi vahyin kesilmesi ile oluşan üzüntü ve can sıkıntısı zamanında inerek bir rahatlama sağlamış; İnşirâh sûresi ise rahatlama anında inerek onun hükmünü açıklamış ve nimetten nimeti verene yönlendirmiştir. Dolayısıyla aralarında farklılıklar bulunduğu için bunların tek bir sûre addedilmelerinin doğru olmadığı söylenmiştir.¹²²

¹¹¹ Sa'id Havvâ, *el-Esâs*, XVI, 259.

¹¹² Duhâ 93/9-10-11.

¹¹³ İnşirâh 94/1.

¹¹⁴ Sa'id Havvâ, *a.g.e.*, XVI, 259.

¹¹⁵ Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, VIII, 547; Seyyid Kutub, *fî Zılâli'l-Kur'ân* (*Kur'ân'ın Gölgesinde*), trc. M. Emin Saraç, İ. Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa, İstanbul: Hikmet Yayınları ts., XVI, 261; Ebu'l-Âlâ, Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân* (*Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*), İstanbul: İnsan Yayınları ts., VII, 159.

¹¹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXII, 205; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 211; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 407; Şeyh Muhammed el-Gazzâlî, *Nahve tefsîrin mevdû'î li suverî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Kâhire: Dâru's-şurûk 1968, s.526.

¹¹⁷ Mevdûdî, *a.g.e.*, VII, 159.

¹¹⁸ İnşirâh 94/1.

¹¹⁹ Duhâ 93/6.

¹²⁰ Râzî, *a.g.e.*, XXXII, 205; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 211; İbn 'Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 407.

¹²¹ İbn 'Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 407.

¹²² Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, X, 34.

1.2.5.3. Diğer sûrelerle münâsebeti

Sa'îd Havvâ; Duhâ sûresindeki yetime ve yoksula muamele gibi bazı hususlar ile dalâlet ve hidâyet gibi birtakım kavramların diğer bazı sûrelerde de bulunduğuna işaret ederek şunları söylemiştir: “*Fecr sûresinde ‘Hayır, doğrusu siz yetime ikram etmezsiniz. Yoksula yedirmek için birbirinize öneyak olmazsınız.’*”¹²³ sonrasında gelen Beled sûresinde “*Ama o sarp yokuşu aşmaya girişemedi. Sarp yokuşun ne olduğunu sen nereden bileceksin? Bir köle azad etmektir. Yahut açlık gününde yemek yedirmektir. Yakınlığı olan bir yetime yahut yerde sürünen bir yoksula.*”¹²⁴ buyrukları geçmiştir. Duhâ sûresinde ise “*Öyle ise yetime kahretme ve isteyeniyi azarlama!*” buyruğu yer almaktadır. Bu âyetlerdeki benzerlikler de Duhâ sûresinin, diğer sûrelerle ilişkisini ortaya koymaktadır. Yine Beled sûresinde “*Biz ona iki de yol gösterdik.*”¹²⁵, Şems sûresinde “*Sonra da ona hem kötülük hem de ondan sakınma kabiliyeti ilham edene*”¹²⁶, Leyl sûresinde de “*Doğrusu sizin çalışmalarınız çeşitlidir.*”¹²⁷ âyetleri geçmiş, Duhâ sûresinde ise “*Seni şaşırmış bulup da doğru yola erdirtmedi mi?*” buyrulmuştur. Bütün bunlar da aynı grubun sûreleri arasında birbirini tamamlayan unsurların bulunduğunu göstermektedir.”¹²⁸

1.2.6. Sûrenin ihtiva ettiği konular

Duhâ sûresinin konusu, vahyin kesilmesi sebebiyle üzüntüye düşen Rasûlullâh’a (s.a.v.) teselli vermek ve onun üzüntüsünü gidermektir.¹²⁹ Dolayısıyla bu sûre Nebî’nin (a.s.) yüce şahsiyeti hakkındadır¹³⁰ ve tümüyle ona yönelik bir hitaptır.¹³¹

Sûre; Allâh Teâlâ tarafından kuşluk vaktine ve bu vakitte meydana gelen aydınlığa yapılmış yüce, ilâhî bir yeminle başlamaktadır.¹³² Bununla Yüce Allah gündüzün en şerefli, en latif vaktine, Rasûlullâh’ın (s.a.v.) yüce kıymeti üzerine yemin etmiştir.¹³³ Çünkü kendisi için yemin edilen o kişi mahlûkâtın en şerefliisidir ve bu durum, onun mahlûkâttan hiçkimsenin ulaşamadığı bir şerefe ulaşacağını gösterir.¹³⁴ Sûre; ardından, sükûna erip de karanlığın çöktüğü vakte, geceye yeminle devam etmiştir.¹³⁵ Sanki burada Yüce Allah, kainat olayları ile ruhun duyguları arasında bir köprü kurmakta ve şu varlık aleminde peygamberinin etrafını dostlukla doldurduğunu, dolayısıyla kendisinin orada bir başına ve herkesten uzak olmadığını vahyetmektedir.¹³⁶

Art arda gelen yeminlerin akabinde ise; Allâh Teâlâ’nın, müşriklerin iddia ettikleri gibi Rasûl’üne küsmediği, buğz etmediği ve onu terk edip bırakmadığına dair bir cevap

¹²³ Fecr 89/17-18.

¹²⁴ Beled 90/11-16.

¹²⁵ Beled 90/10.

¹²⁶ Şems 91/8.

¹²⁷ Leyl 92/4.

¹²⁸ Sa’îd Havvâ, *el-Esâs*, XVI, 247.

¹²⁹ Mevdûdî, *Tefhimu’l-Kur’ân*, VII, 147.

¹³⁰ Sa’îd Havvâ, *a.g.e.*, XVI, 259; Cum’a, *Me’âlim*, II, 347.

¹³¹ Sa’îd Havvâ, *a.g.e.*, XVI, 248.

¹³² Sa’îd Havvâ, *a.g.e.*, XVI, 249.

¹³³ Cum’a, *a.g.e.*, II, 347.

¹³⁴ Bikâ’î, *Nazmu’d-durer*, XXII, 101.

¹³⁵ Sa’îd Havvâ, *a.g.e.*, XVI, 249.

¹³⁶ Kutub, *fî Zılâli’l-Kur’ân*, XVI, 254.

gelmiştir. Zira o (s.a.v.) rabbanî bir inayet altındadır ve Allah katında değeri yüce olandır.¹³⁷ Böylece Yüce Allah, ona vahyetmeyi sürdüreceğini ve onunla teması kesmeyeceğini göstermektedir.¹³⁸

Devamında ise Rasûlullâh (s.a.v.), Allah katında kendisi için ahirette, bu dünyada ona verilenlerden çok daha üstün güzellikler olduğu¹³⁹ ve hak İslam davetinin başlangıcındaki bu zorluğun geçici olup uzun sürmeyeceği ile müjdelenmiştir. Buna göre, her gelen devir, ilk devrin durumundan daha iyi olacaktır. Çok geçmeden de Allah'ın (c.c.) bağış ve rahmeti yağmur gibi inecek ve Rasûlullâh (s.a.v.) da ondan memnun kalacaktır.¹⁴⁰ Bu manaları ifade eden âyetler şunlardır: “*Kuşluk vaktine ve sükûna erdiğinde geceye yemin olsun ki Rabb'in seni ne terk etti, ne de sana darıldı. Hiç şüphesiz ahiret senin için dünyadan daha hayırlıdır.*” (Duhâ 93/1-4 âyetler)¹⁴¹

“*Elbette Rabb'in sana verecek, sen de bundan razı olacaksın.*” (Duhâ 93/5) âyetinde ise, ahiretteki bol lütuflar ve Yüce Allah'ın, Peygamber'i için hazırlamış olduğu çeşitli ikramlar müjdelenmiştir. Bu ikramlardan birisi de en büyük şefaattir.¹⁴²

“*Seni yetim bulup da barındırmadı mı? Seni dalâlette bulup da sana yol göstermedi mi? Seni yoksul bulup da zengin kılmadı mı?*” (Duhâ 93/6-7-8) âyetlerinde de Allah'ın, Nebi'sine küçüklüğünden beri verdiği lütuflar ve nimetler sayılmıştır.¹⁴³ Ki bununla, Peygamber'i (s.a.v.) göz hapsinde tutanların, Cenâb-ı Hakk'ın lütuflarını öncekilere kıyas ederek onun (s.a.v.) hakkında iyilik ve hayrın artmasından başka bir şey beklememeleri, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) gönlünün daralmaması ve sabrının azalmaması amaçlanmıştır.¹⁴⁴ Sanki bu âyetlerle Yüce Allah (c.c) peygamberine, “Sen niye perişan olup da benim seni terk ettiğimi ve sana darıldığımı zannettin? Biz, doğuşundan beri sana merhametle bakıyoruz. Sen yetim doğdun da seni en iyi şekilde yetiştirdik. Sen bilmiyordun da sana doğru yolu gösterdik. Sen yoksuldun da seni zenginleştirdik. Bütün bunlar gösteriyor ki en baştan beri seni seçmiştik. Her zaman da sana lütuf ve fazlımızdan verdik, hala vermekteyiz.” demek istemektedir.¹⁴⁵ Katâde bu âyetlerin Rasûlullâh'ın (s.a.v.), kendisine peygamberlik gelmeden önce geçtiği merhaleler olduğunu zikretmiştir.¹⁴⁶

Yüce Allah, önceki âyetlerde Rasûlullâh'a (s.a.v.) geçmişte verdiği ve gelecekte vereceği nimetlerini hatırlatmıştı.¹⁴⁷ “*O halde, yetime kahretme, isteyen azarlama, Rabb'inin nimetine gelince onu anlat!*” (Duhâ 93/9-10-11) âyetlerinde ise ona, bu ihsanlar karşısında Allah'ın kullarına karşı nasıl davranması ve bu nimetlere nasıl şükretmesi gerektiğini

¹³⁷ Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-munîr fi'l-'akîde ve's-şerî'a ve'l-menhec*, Beyrût: Dâru'l-fikr 1991, s.280; Cum'a, *Me'âlim*, II, 347.

¹³⁸ Sa'id Havvâ, *el-Esâs*, XVI, 249.

¹³⁹ Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'ân*, XVI, 255.

¹⁴⁰ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân*, VII, 147.

¹⁴¹ Zuhaylî, *a.g.e.*, s.280.

¹⁴² Zuhaylî, *a.g.e.*, s.280; Cum'a, *a.g.e.*, II, 348.

¹⁴³ Sa'id Havvâ, *a.g.e.*, XVI, 250; Zuhaylî, *a.g.e.*, s.280; Cum'a, *a.g.e.*, II, 347.

¹⁴⁴ Sa'id Havvâ, *a.g.e.*, XVI, 250.

¹⁴⁵ Mevdûdî, *a.g.e.*, VII, 147.

¹⁴⁶ Sa'id Havvâ, *a.g.e.*, XVI, 250.

¹⁴⁷ Gazzâlî, *Nahve tefsîrin mevdû'î*, s.525.

bildirmiş¹⁴⁸ ve üç tavsiyede bulunmuştur. Bunlar yetime şefkat etmek, fakiri gözetmek, onun gözyaşını silmek ve en büyük nimet ile diğer verilen nimetlere şükretmektir.¹⁴⁹ Yetimin horlanmasının ve aşağılanmasının yasaklanması, fakir olup da bir şey isteyene yumuşak davranılmasının ve haysiyetinin incitilmeden ihtiyacının giderilmesinin istenmesi, güçsüz kimselerin hakkını gözetmeyen azgın ve inkârcı toplumun kendisini sürekli gündemde tutan en önemli problemlerindendi. İslam dini, bu toplumu Yüce Allah'ın şeriatı ile hakka ve adalete riayet ettikleri bir seviyeye yükseltmiş; onları Allah korkusuna, O'ndan çekinmeye ve Yüce Allah'ın koyduğu sınırları aşmama seviyesine yükseltmiştir.¹⁵⁰

Yüce Allah Duhâ sûresindeki bu âyetlerle Rasûlullâh'a (s.a.v.) hitap etse de onun özelinde müminlere şu gibi tavsiyelerde bulunmaktadır: "Ey Müslümanlar! Rasûlullâh (s.a.v.) bir yetim idi. O halde yetimlere merhamet ediniz ve onlara değer veriniz! Rasûlullâh (s.a.v.) bir fakir idi. O halde fakirlere acıyınız, onlara ikram ediniz ve onlar hakkında birbirinize hayrı tavsiye ediniz! Rasûlullâh (s.a.v.) peygamber olmadan önce İslam'dan habersizdi. Dolayısıyla siz de İslam'dan habersiz olanlara şefkatle yaklaşınız ve onlara dini öğretiniz! Nimete şükrediniz! İşte sizin peygamberiniz! O; sabırda, şükürde ve her hayırda önderinizdir. Öyleyse onun izinden gidiniz! Ona ve ona indirilen vahye iman ediniz!"¹⁵¹

1.3. Sûredeki Kıraat Farklılıkları

Lügatte; "قَرَأَ" fiilinden türeyen ve "toplamak, birleştirmek" gibi manaları ifade eden "قِرَاءَةٌ" kelimesi¹⁵² ıstılahta; Kur'ân-ı Kerîm lafızlarının bir kısmında bulunan farklı okunuş şekilleridir. Bu okunuş farklılıkları, âyetlerin nüzûlü esnasında bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından ashâbına müşâfehe yolu ile aktarılmış, vahiy kâtiplerince de kaydedilmiştir. Nitekim ashâb-ı kirâm, Rasûlullâh'tan (s.a.v.) Kur'ân-ı Kerîm'i ta'lim ederken, onun telaffuz keyfiyetini ve kıraatleri de öğreniyor, akabinde âyetleri ezberliyorlardı.¹⁵³

Ashâb-ı kirâmdan nakledilen bu kıraatlerden senetleri sahih ve tevatür derecesine ulaşmış olanlar yedi tanedir. Bunlara "el-kırâatu's-seb'a" adı verilmiştir. Sonra bunlara senedi sahih olmakla birlikte, tevâtür derecesine ulaşmasında ihtilaf edilen üç kıraat daha ilave edilerek kıraatler ona yükselmiş ve hepsine birden "el-kırâatu'l-aşera" denilmiştir. Sahih kıraat şartlarından birisini veya daha fazlasını taşımayan okuyuşlara ise "el-kırâatu's-şâzze" adı verilmiştir. Şâz kıraatlerin tamamı aynı seviyede olmayıp bunların kendi içerisinde de farklı dereceleri vardır.¹⁵⁴

Sahih kabul edilen ve mütevâtir ya da meşhûr olarak adlandırılan bu on kıraât, kendilerinden nakledilen imamlara nispet edilmiştir. Buna göre yedili tasnif içerisinde yer

¹⁴⁸ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân*, VII, 147.

¹⁴⁹ Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-munîr*, s.280; Cum'a, *Me'âlim*, II, 348.

¹⁵⁰ Kutub, *fî Zilâli'l-Kur'ân*, XVI, 256.

¹⁵¹ Sa'id Havvâ, *el-Esâs*, XVI, 252.

¹⁵² Fehd b. Abdîrahmân er-Rûmî, *Kıraatler ve Kurrâ*, çev. Ali Öge, marife, yıl. 10, sayı. 2, s.217.

¹⁵³ Muhammed Sâlim Muhaysin, *fî Rihâbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrût: Dâru'l-cil 1989, I, 208.

¹⁵⁴ Kıraatler hakkında geniş bilgi için bk. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 258-259; Rûmî, *a.g.e.*, s.222-228.

alan kırâat imamları; Nâfi' (v. 169/785),¹⁵⁵ İbn Kesîr (v. 120/738),¹⁵⁶ Ebû 'Amr (v. 154/771),¹⁵⁷ İbn 'Âmir (v. 118/736),¹⁵⁸ Âsım (v. 127/745),¹⁵⁹ Hamza (v. 156/773),¹⁶⁰ Kisâî (v. 189/805)¹⁶¹ iken, bu sahih kıraatlere ilave edilen imamlar Ebû Ca'fer (v. 130/747-48),¹⁶² Ya'kûb (v. 205/821)¹⁶³ ve Halefu'l-'Âşir'dir (v. 229/844).¹⁶⁴

Bu bölümde, Duhâ sûresinde ifade farklılıkları bulunan kelimelerin hem sahîh hem de şâz kıraatlerdeki okunuşları, kıraat imamlarının bu kelimeleri nasıl tilâvet ettikleri, söz konusu kelimelerin özellikle bizim esas aldığımız 'Âsım kıraatinin Hafs'tan rivâyet edilen okuyuşunda nasıl ifade edildiği ve bu bölümdeki konunun aslı olmamakla birlikte, diğerlerine de bir örnek olması açısından bazı lafızların tevcihleri aktarılacaktır.

1- "البَسْمَلَةُ":

Duhâ sûresinden, bir sonraki sûre-i celîle olan İnşirâh sûresine doğrudan geçiş yapılmasıyla ilgili üç kıraat veçhi uygulanmıştır:¹⁶⁵

- a) Kıraat imamlarından İbn Kesîr, Kisâî, Ebû Ca'fer ve 'Âsım kıraatleri ile Nâfi' kıraatinin Kâlûn'dan (v. 220/835) rivâyet edilen okuyuşunda, hiç duraklama yapılmaksızın besmele tilâvet edilerek Duhâ sûresinden İnşirâh sûresine geçilmiştir.
- b) Halefu'l-'Âşir ve Hamza kıraatlerinde ise besmele okunmaksızın doğrudan (الوصل) Duhâ sûresinden İnşirâh sûresine geçilmiştir.
- c) Ya'kûb, Ebû 'Amr, İbn 'Âmir kıraatleri ile Nâfi' kıraatinin Verş'ten (v. 197/812) rivâyet edilen okuyuşunda bu iki kıraat veçhi de kullanılmakla birlikte, besmele okunmaksızın iki sûre arasında sekte (الَسَكْت) yapılarak Duhâ sûresinden İnşirâh sûresine geçilmiştir.

¹⁵⁵ Nâfi' b. Abdîrahmân el-Leysî. Medîne'nin kıraat imamıdır. Sembolü elif (ل) harfidir. Râvîleri Kâlûn ve Verş'tir.

¹⁵⁶ Ebû Ma'bed Abdullah b. Kesîr b. Muttalib. Tâbiinden olup Mekke'nin kıraat imamıdır. Sembolü dâl (د) harfidir. Râvîleri Bezzî ve Kunbul'dır.

¹⁵⁷ Zibbân b. Ala' Ebû Amr et-Temîmî el-Mâzinî el-Basrî. Basra'nın kıraat imamıdır. Sembolü hâ (ح) harfidir. Râvîleri Dûrî ve Sûsî'dir.

¹⁵⁸ Ebû İmrân Abdullah b. Âmir b. Yezîd b. el-Yahsubî. Tâbiin'den olup Sembolü kef (ك) harfidir. Dimeşk şehrinin kıraat imamıdır. Râvîleri Hişam ve İbnu Zekvan'dır.

¹⁵⁹ Âsım b. Behdele Ebû Bekr el-Esedî el-Kâhilî. Tebe-i tâbiinden olup Kûfe'nin kıraat imamıdır. Sembolü nûn (ن) harfidir. Râvîleri Ebû Bekr Şu'be ve Hafs b. Süleyman'dır.

¹⁶⁰ Hamza b. Habib b. Ammâra b. İsmail et-Teymî. Tebe-i tâbiinden olup Kûfe şehrinin kıraat imamıdır. Sembolü fe (ف) harfidir. Râvîleri Halef el-Bezzâr ve Hallâd'dır.

¹⁶¹ Ali b. Hamza el-Kisâî. Fars kökenlidir. Hamza'dan sonra Kûfe'nin kıraat imamı olmuştur. Sembolü râ (ر) harfidir. Râvîleri Ebû Hâris ve Dûrî'dir.

¹⁶² Ebû Ca'fer Yezîd b. Ka'ka' el-Kârî. Tâbiinden olup Medîne'nin kıraat imamıdır. Sembolü İbnu'l-Cezerî'ye göre peltak se (ث), diğerlerine göre ise isminin ilk hecesi olan ca'dır (ج). Râvîleri İbn Verdân ve İbn Cemâz'dır.

¹⁶³ Ya'kûb b. İshak b. Zeyd b. Abdullah b. Ebî İshak el-Hadrâmî. Basra'nın kıraat imamıdır. Sembolü İbnu'l-Cezerî'ye göre peltak zel (ز), diğerlerine göre ise isminin ilk hecesi olan ya' (ي) dir. Râvîleri Rüveys ve Ravîh'dir.

¹⁶⁴ Halef b. Hişam b. Sa'leb el-Esedî el-Bağdadî el-Bezzâr. İmam Hamza'nın birinci râvisi olan bu zat, on kıraat imamının sonuncusudur. Sembolü hal (حَل) dir. Kûfe'nin kıraat imamıdır. Râvîleri İshak el-Verrak ve İdris el-Haddâd'dır.

¹⁶⁵ Ebu'l-Ferh Seyyid Lâşîn-Hâlid b. Muhammed el-İlmî, *Takrîbu'l-meânî fi şerhi hirzi'l-emânî fi'l-kirââti's-seb'*, Medine: Dâru'z-zamân 2003, s.39-40.

¹⁶⁶ Sekte, nefes almadan sesi kesmeye denir.

2- "وَالضُّحَىٰ" :

Âyet-i kerîmedeki "وَالضُّحَىٰ" ifadesiyle ilgili olarak üç kıraat veçhi rivayet edilmiştir:¹⁶⁷

- a) Ebû Ca'fer, Ya'kûb, İbn Kesîr, İbn 'Âmir ve 'Âsım kıraatleri ile Nâfi' kıraatinin Kâlûn'dan rivayet edilen okuyuşunda "وَالضُّحَىٰ" âyetinin sonundaki yâ (ى), feth¹⁶⁸ ile (imâlesiz) tilâvet edilmiştir.
- b) Ebû 'Amr kıraati ile Nâfi' kıraatinin Verş'ten rivayet edilen okuyuşunda "وَالضُّحَىٰ" âyetinin sonundaki yâ (ى), taklîl (imâle-i suğrâ)¹⁶⁹ ile okunmuştur.
- c) Hamza, Kisâi ve Halefu'l-'Âşir kıraatlerinde ise "وَالضُّحَىٰ" âyetinin sonundaki yâ (ى), imâle¹⁷⁰ (imâle-i kübrâ) ile okunmuştur.

Tevcih:

Tevcih, kıraat farklılıklarının anlamda meydana getirmiş olduğu değişikliktir. Âlimler, Kur'ân-ı Kerim'de geçen bazı kelimelerdeki bu okunuş farklılıklarının manaya tesir edip etmediği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları bu okunuş farklılıklarının manayı etkilemediğini ifade ederken, bazıları da bunların manaya bazı ilave anlamlar kattığını söylemiştir. Şöyle ki;

- "وَالضُّحَىٰ" ifadesinin feth ile kıraat edilmesinde kuşluk vaktine itina ve ta'zim gösterildiğine işaret vardır.

- "وَالضُّحَىٰ" ifadesinin taklîl ile kıraat edilmesinde ise; yine kuşluk vaktine itina ve ta'zim gösterildiğine işaret edilmekle birlikte, bu vaktin, içinde ünsiyet kurulan bir vakit olduğuna atıf vardır.

- "وَالضُّحَىٰ" ifadesinin imâle ile kıraat edilmesinde de kuşluk vaktinin, içinde ünsiyet kurulan ve varlıkların içerisinde huzur bulunduğu bir vakit olduğuna işaret edilmekle birlikte, ondaki aydınlığın her şeyi kapladığına atıf vardır.

3- "وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَىٰ" :

Âyet-i kerîmedeki "سَجَىٰ" lafzıyla ilgili olarak üç kıraat veçhi ifade edilmiştir:¹⁷¹

¹⁶⁷ Ebû Amr Osman ed-Dânî, *et-Teyşîr fî'l-kirââtî's-seb'*, Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-'arabî 1984, s.223; Şemseddin Ebu'l-Hayr Muhammed İbn Cezerî, *Tahbîru't-teyşîr fî'l-kirââtî'l-'aşr*, Ürdün-Ammân: Dâru'l-furkân 2000, s.615; Şeyh Muhammed Kerîm Râcih, *el-Kirââtü'l-'aşr el-mutevâtira*, ed-Diyâru's-şâmiyye 1994, s.596; Seyyid Lâşîn-Hâlid el-İlmî, *Takrîbu'l-meânî*, s.131.

¹⁶⁸ Feth, fethalı harfî dudakları açarak telaffuz etmektir. Bunun iki şekli vardır. Feth-i Şedîd; harfin fethalı okunuşunda ağzın "a" yönünde tamamen açılmasıdır ki buna tefhîm denir. Feth-i Mutevassıt ise; fethalı harfin feth-i şedîd ile mutevassıt imâle arası bir sesle okunmasıdır ki Arapça'da feth-i şedîdin uygulandığı yerler dışında kalan fethalı harflerin tamamı bu türe girer. bk. Mehmet Ali Sarı, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXII, 177; Seyyid Lâşîn-Hâlid el-İlmî, *a.g.e.*, s.126.

¹⁶⁹ Taklîl, harfî fetha ile kesra arasında bir imâleyle; ama fethaya yakın olarak ya da elif (ل) ile yâ (ى) arasında bir imâleyle; ama elif'e (ل) yakın bir şekilde okumaktır. Bu, feth-i mutevassıt ile imâle-i kübrâ arası bir seslendirmedir. "Beyne beyne" ve "imale suğrâ" diye de isimlendirilmiştir. bk. Seyyid Lâşîn-Hâlid el-İlmî, *a.g.e.*, s.126.

¹⁷⁰ Imâle; fethanın kesreye, elif'in (ل) yâ'ya (ى) –tamamen çevrilmemesi kaydıyla- iyice yaklaştırılmasıdır. bk. Mehmet Ali Sarı, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXII, 177.

¹⁷¹ Dânî, *a.g.e.*, s.223; İbn Cezerî, *a.g.e.*, s.615; Kerîm Râcih, *a.g.e.*, s.596; Seyyid Lâşîn-Hâlid el-İlmî, *a.g.e.*, s.130-131.

- a) Kisâi ve Kûfi (v. 157/773)¹⁷² kıraatlerinde "سَجَى" lafzındaki elif, imâle ile okunmuştur.
- b) Ebû 'Amr kıraati ile Nâfi' kıraatinin Verş'ten rivayet edilen okuyuşunda ise "سَجَى" lafzındaki elif, taklîl ile tilavet edilmiştir.
- c) İbn Kesîr, İbn 'Âmir, 'Âsım, Hamza, Ebû Ca'fer, Ya'kûb ve Halefu'l-'Âşir kıraatleri ile Nâfi' kıraatinin Kâlûn'dan rivayet edilen okuyuşunda "سَجَى" lafzındaki elif, feth ile tilavet edilmiştir.

Tevcih:

- "سَجَى" lafzının feth ile kıraat edilmesinde, geceye itina ve ta'zim gösterildiğine işaret vardır.

- "سَجَى" lafzının taklîl ile kıraat edilmesinde ise; yine gece vaktine itina ve ta'zim gösterildiğine işaret edilmekle birlikte, bu vaktin, içinde ünsiyet kurulan bir vakit olduğuna atıf vardır.

- "سَجَى" lafzının imâle ile kıraat edilmesinde de gecenin, içinde ünsiyet kurulan ve varlıkların içerisinde huzur bulduğu bir vakit olduğuna işaret edilmekle birlikte, ondaki karanlığın her şeyi kapladığına atıf vardır.

4- "مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَىٰ":

Âyet-i kerîmedeki "وَدَّعَ" lafzının okunuşu ile ilgili iki kıraat veçhi uygulanmıştır.¹⁷³

- a) Cumhur tarafından bu lafız "وَدَّعَ" şeklinde dâl (د) harfî şeddeli olarak okunmuştur. Ve "başka bir yere giden kimsenin veda etmesi" anlamındadır. Mastarı "تَوَدَّعَ" dir. Buna göre kastedilen, "Senden vahyi kesmedi, senden yüz çevirmedi." dir.
- b) İbn Abbas ve İbn Zübeyr ise bu lafız "وَدَّعَكَ" şeklinde tahfif ile (dâl'ı (د) şeddesiz) tilavet etmişlerdir. Ömer, Enes, Urve b. Zübeyr (v. 94/713), Ebu'l-Âliye (v. 90/709), İbn Ya'mer (v. 89/708), İbn Ebî Able (v. 151/769) ve Ebû Hâtim (v. 255/869) de aynı okuyuşu Ya'kûb'dan rivayet etmişlerdir. İbn Hişâm (v. 229/844), Ebû Hayve, Ebû Bahriyye de bu okuyuşu tercih etmişlerdir. Bu lafza göre âyetin anlamı, "Senden yüz çevirerek seni bırakmadı." şeklindedir.

Tevcih:

"وَدَّعَ"nın manası ile ilgili iki yorum yapılmıştır.¹⁷⁴

¹⁷² Hamza b. Habîb b. Ammâra b. İsmail Ebû Ammâratu'l-Kûfi et-Teymî. Tebe-i tabîindendir. Kûfe kıraat imamıdır. Sembolü Fe'dir (ف). Meşhur iki râvisi vardır. Bunlar Halef el-Bezzâr ve Hallâdî'dir.

¹⁷³ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, VI, 292; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VI, 243; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-veciz*, V, 493, 495; İbn Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, IV, 457; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 94; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 496; Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn es-Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn fî 'ulûmî'l-kitâbi'l-meknûn*, Dimeşk: Dâru'l-kalem ts., XI, 36; Ebû Zeyd Abdurrahman es-Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*, (nşr. Şeyh Muhammed Ali Muavviz-Şeyh Âdil Ahmed Abdulmevcûd), Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî h.1418, V, 601; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s.1632; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 198; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 276; Muhammed el-Emîn eş-Şinkîti, *Edvâu'l-beyân fî izâhi'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-fikr 1415/1995, VIII, 554.

¹⁷⁴ Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 243; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, X, 496; Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, XI, 36; Mecdu'd-dîn Ebû Tâhir el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, (nşr. Muhammed Naîm), Beyrût: Müessesetu'r-risâle 1426/2005, I, 769; Şevkânî, *a.g.e.*, s.1632; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 198-199; Şinkîti, *a.g.e.*, VIII, 555.

- "وَدَّعَ"nın, "وَدَّعَ"nın muhaffef (şeddesiz) hali, manasının da onun manası gibi olduğu söylenmiştir. Kâmus'a göre de, "وَدَّعَ" fiili (bab olarak) "وَضَعَ" fiili gibidir ve "وَدَّعَ" anlamındadır.

- "وَدَّعَ" fiilinin "وَدَّعَ"nın tahfifi olmadığı, bilakis “terk etmek” anlamında başlı başına bir fiil olduğu da söylenmiştir. Ancak nahivcilerin şu sözü, bu kelimenin başlı başına bir fiil olduğu görüşünü zayıflatmaktadır: “Araplar aynı anlamdaki "يَدَّعُ" ve "يَدَّرُ" fiillerinin mâzisini, mastarını, ism-i fâilini ve ism-i mef'ûlünü yok saymışlar, "يَتْرُكُ" fiilinkiyle yetinmişlerdir.” Yine Müberred (v. 286/900) bu manada: “Araplar vâv (و) harfi fiilin başına geldiğinde bu, kelime için bir zayıflık sayıldığından "ودع" ve "وَرَّرَ"yı, yani bu fiillerin mâzi hallerini yok sayıyorlar, "تَرَكَ" fiilinkiyle yetiniyorlardı.” demiştir. “Muğrib”de ise bu görüşe şu şekilde karşı çıkılmıştır: “Nahivciler Arapların bunları yok saydıklarını iddia ettir; ancak Nebi (a.s.) onların en fasîhidir. Ve o (s.a.v.) hadislerinde bunları kullanarak, ‘اَتْرَكُوا التَّرِكَ مَا تَرَكُوكُمْ وَدَعُوا الْحَيَاةَ مَا وَدَعُوكُمْ’ / İnsanlar cemaati terk etmeye son versinler!’ buyurmuş ve âyeti "ما ودعك" şeklinde okumuştur.” Âlûsî, "يَدَّعُ" fiilinin mâzî şekliyle geçtiği ve “terk etmek” anlamında geldiği şu hadisi de nakleder: “اَتْرَكُوا التَّرِكَ مَا تَرَكُوكُمْ وَدَعُوا الْحَيَاةَ مَا وَدَعُوكُمْ” “Sizi bıraktıkça siz de Türkleri bırakın ve sizi bıraktıkça siz de Habeşli’yi bırakın (sizinle savaşmadıkça onlarla savaşmayın)!”

Aşağıdaki Arap şiirleri de "وَدَّعَ"nın mâzi haliyle kullanıldığına ve iki mef'ul alan "تَرَكَ" ile aynı anlamda olduğuna bir delil olarak zikredilmiştir:

لَيْتَ شِعْرِي عَنْ خَلِيلِي مَا الَّذِي غَالَهُ فِي الْحَبِّ حَتَّى وَدَّعَهُ

Keşke dostum hakkında bilgim olsa

Sevgi hususunda onun başına ne geldi ki bırakıp gitti.

وَتَمَّ وَدَعْنَا آلَ عَمْرٍو وَعَامِرٍ فَرَانِسَ أَطْرَافِ الْمُتَقَفِّ السُّمْرِ

Orada Amr'ın ve Âmir'in ailelerini,

Siyah mızrakların saplanacağı av olarak bıraktık.

"وَدَّعَ" şeklinde okunan kıraat ile ilgili şu da söylenmiştir: “ ‘Rabb’i onu bıraktı.’ diyenler "وَدَّعَهُ رَبُّهُ" şeklinde "وَدَّعَ"yı tahfif ile söyledikleri için âyet de bu şekilde inmiştir. Yani bu kıraati güzelleştiren, müşriklerin söylediklerine benzeme kastı içermesidir. Lakin onlar, kendilerinden bir uğursuzluk olması için bilinmeyen bir şekilde konuşmuşlar, yani ma’ruf olan "وَدَّعَ" kelimesi yerine ma’ruf olmayan "وَدَّعَ" kelimesini kullanmışlardır. Çünkü ma’ruf olmayan lafız kullanmak (onlara göre) uğursuz sayılan şeylerdendir. Ya da onlar alay kastettikleri için lafzın "وَدَّعَ" şeklinde kullanımı onlara göre daha güzel olmuştur. Zira dilciler bununla ilgili şöyle demişlerdir: ‘Taşlamada, az kullanılan lafızları ya da bunların benzerlerini kullanmak güzeldir. Alayda kullanmak da böyledir.’ ” Âlûsî bu noktada, âyetin varid oluşunun sabit olmasından sonra onu güzelleştirecek bir zorlamaya ihtiyacı olmadığını ifade etmiştir.

Şenkıytî, birinci okuyuş şeklinin (وَدَّعَ) daha meşhur ve daha evla olduğunu dile getirmiştir. Çünkü onun ifade ettiğine göre "وَدَّعَ"nın “terk etmek” manasında kullanımı pek azdır. Ve de terk etme anlamındaki "وَدَّعَ"da şiddete, def etmeye ve kopukluga benzeme vardır. Ve bu, Rabb’i nezdinde makam-ı Mustafa’ya yakışmaz. Veda’ ise sevenler arasında ayrılırken

olduğu gibi sevgi ve bağ ile birlikte bulunabilir. Ki kişi, ona cismen veda etse bile sevgisi ve şefkatiyle veda etmez.

Âyet-i kerîmedeki "قَلَى" lafzıyla ilgili olarak üç kıraat veçhi ifade edilmiştir:¹⁷⁵

- a) İbn ‘Âmir, ‘Âsım, Ebû Ca’fer, Ya’kûb ve İbn Kesîr kıraatleri ile Nâfi’ kıraatinin Kâlûn rivâyetinde âyet sonundaki "قَلَى" lafzındaki yâ (ى), feth ile okunmuştur.
- b) Ebû ‘Amr kıraati ile Nâfi’ kıraatinin Verş rivâyetinde de âyet sonundaki "قَلَى" lafzındaki yâ (ى), taklîl ile okunmuştur.
- c) Halefu’l-’Âşir, Hamza ve Kisâî kıraatlerinde ise âyet sonundaki "قَلَى" lafzındaki yâ (ى), imâle ile okunmuştur.

Tevcih:

- "قَلَى" lafzındaki yâ’nın (ى) feth ile okunmasında; Allah tarafından Hz. Peygamber’e (s.a.v.) karşı bir darılmanın asla söz konusu olmadığına, böyle bir şeyin Allah ve Hz. Peygamber arasındaki muhabbetle bağdaşmayacağına işaret vardır.

- "قَلَى" lafzındaki yâ’nın (ى) taklîl ile okunmasında ise; Allah tarafından Hz. Peygamber’e (s.a.v.) karşı bir darılmanın az da olsa söz konusu olmadığına, zira böyle bir şeyin haşa Allah’ın, habibini hafife alması sayılacağına işaret vardır.

- "قَلَى" lafzındaki yâ’nın (ى) imâle ile okunmasında da; Allah tarafından Hz. Peygamber’e (s.a.v.) karşı bir darılmanın zerre kadar bile olmadığına, böyle bir şeyin haşa Allah’ın, habibini ziyadesiyle hafife alması sayılacağına işaret vardır.

5- "وَلَلْآخِرَةُ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَى ":

Âyet-i kerîmedeki "وَلَلْآخِرَةُ" lafzıyla ilgili olarak yedi kıraat veçhi ifade edilmiştir:¹⁷⁶

- a) İbn Kesîr, Ebû ‘Amr, İbn ‘Âmir, ‘Âsım, Hamza, Kisâî, Ebû Ca’fer, Ya’kûb, Halefu’l-’Âşir kıraatleri ile Nâfi’ kıraatinin Kâlûn’dan rivayet edilen okuyuşunda "وَلَلْآخِرَةُ" lafzındaki medd-i bedel¹⁷⁷ iki hareke (bir elif miktarı) uzatılarak okunmuştur.
- b) Nâfi’ kıraatinin Verş rivayetinde de "وَلَلْآخِرَةُ" lafzındaki medd-i bedel ya iki hareke (bir elif miktarı) ya dört hareke (iki elif miktarı) ya da altı hareke (üç elif miktarı) uzatılarak okunmuştur.
- c) İbn Kesîr, Ebû ‘Amr, İbn ‘Âmir, Kisâî, Ebû Ca’fer, Ya’kûb, Halefu’l-’Âşir ve ‘Âsım kıraatleri ile Nâfi’ kıraatinin Kâlûn rivayetinde "وَلَلْآخِرَةُ" lafzındaki hemze, sâkin lâm

¹⁷⁵ Dâni, *et-Teyisîr*, s.223; İbn Cezerî, *Tahbîru’t-teysîr*, s.615; Kerîm Râcih, *el-Kirââtü’l-’aşr*, s.596; Seyyid Lâşîn-Hâlid el-İlmî, *Takrîbu’l-me’ânî*, s.132.

¹⁷⁶ Seyyid Lâşîn-Hâlid el-İlmî, *a.g.e.*, s.68, 93-94, 147-148.

¹⁷⁷ Medd-i Bedel; kelimenin asıl yapısının iki hemzeli olduğu ve ikinci hemzenin elif’e dönüştüğü med türüdür. Kısaca, hemzenin ا، إ، ع şeklinde uzatılmasıdır. Buna medd-i bedel denmesinin sebebi, meddin sâkin olan ikinci hemzeden bedel olmasıdır. bk. Yaşar Akaslan, *Kıraat İlmi Sistematğinde Usûl Kavramları*, 231.

(ل) üzerinde sekte yapılmaksızın tahkîk¹⁷⁸ ile (vele'l-âhiratu "وَلِلْآخِرَةِ" şeklinde) okunmuştur.

- d) Nâfi' kıraatinin Verş rivayetinde "وَلِلْآخِرَةِ" lafzı, hemze hazfedilmekle beraber, hemzenin harekesi sâkin lâm'a (ل) nakledilerek (النقل) (velelâhiratu "وَلِلْآخِرَةِ" şeklinde) okunmuştur.
- e) Hamza'nın Halef ve Hallâd rivâyetlerinde ise "وَلِلْآخِرَةِ" lafzındaki hemze, kendisinden önceki sâkin lâm üzerinde ("velel" ile "âhiratu" arasında) sekte yapılarak tahkîk ile okunmuştur. Yine Hamzâ'nın Hallâd rivâyetinde bu hemze sâkin lâm (ل) üzerinde sekte yapılmaksızın tahkîk ile de okunmuştur.
- f) İbn Kesîr, Ebû 'Amr, İbn 'Âmir, 'Âsım, Hamza, Kisâî, Ebû Ca'fer, Ya'kûb ve Halefu'l-'Âşir kıraatleri ile Nâfi' kıraatinin Kâlûn'dan rivayet edilen okuyuşunda "وَلِلْآخِرَةِ" lafzındaki, kesradan sonra gelen harekeli râ (ر) harfî tefhîm ile (kalın) okunmuştur.
- g) Nâfi' kıraatinin Verş rivâyetinde ise "وَلِلْآخِرَةِ" lafzındaki, kesradan sonra gelen harekeli râ (ر) harfî terkîk ile (ince) okunmuştur.

Tevcih:

- "وَلِلْآخِرَةِ" lafzının, sâkin lâm üzerinde sekte yapılmaksızın tahkîk ile okunmasında; ahiretin, dikkat edilmesi ve her an göz önünde bulundurulması gereken, uğrunda her çabayı sarf etmeye değer bir hayat olduğuna işaret vardır.
- "وَلِلْآخِرَةِ" lafzındaki hemzenin kendisinden önceki sâkin lâm üzerinde sekte yapılarak tahkîk ile okunmasında ise; yukarıda zikri geçen anlamların yanı sıra, ahiretin tarif ve tasavvur edilmesi zor hallerle dolu bir hayat olduğuna işaret vardır.
- "وَلِلْآخِرَةِ" lafzındaki hemzenin hazfedilip, harekesinin sâkin lâm'a nakledilerek okunmasında da; ahiretin, müttakîler ve özellikle de onların imamı Rasûlullâh (s.a.v.) için dünya hayatına nispetle daha kolay ve güzel olacağına bir işaret vardır.

Âyet-i kerîmedeki "الْأُولَى" lafzıyla ilgili olarak beş kıraat veçhi ifade edilmiştir:¹⁷⁹

- h) İbn Kesîr, Ebû 'Amr, İbn 'Âmir, 'Âsım, Hamza, Kisâî, Ebû Ca'fer, Ya'kûb ve Halefu'l-'Âşir kıraatleri ile Nâfi' kıraatinin Kâlûn'dan rivayet edilen okuyuşunda "الْأُولَى" lafzındaki medd-i bedel iki hareke (bir elif miktarı) uzatılarak okunmuştur.
- i) Nâfi' kıraatinin Verş rivayetinde ise "الْأُولَى" lafzındaki medd-i bedel ya iki hareke (bir elif miktarı) ya dört hareke (iki elif miktarı) ya da altı hareke (üç elif miktarı) uzatılarak okunmuştur.
- j) Kisâî, Ebû Ca'fer, Ya'kûb, İbn Kesîr, Ebû 'Amr, İbn 'Âmir, 'Âsım ve Halefu'l-'Âşir kıraatleri ile Hamza kıraatinin Hallâd¹⁸⁰ (v. 220/835) ve Nâfi' kıraatinin Kâlûn

¹⁷⁸ Hemzenin tahkiki; sıfatlarının hakkını vererek hemzenin mahrecinden tam olarak çıkarılmasıdır. bk. Mustafa Altundağ, *Sahih Kıraatlerin Arap Lehçeleriyle İlişkisi Üzerine*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 20, 2001, s.33.

¹⁷⁹ Seyyid Lâşîn-Hâlid el-İlmî, *Takrîbu'l-me'ânî*, s.68, 93-94.

¹⁸⁰ Hallâd, Hamza'nın ikinci râvisi olup, işareti kâf'tır (ق).

rivayetlerinde "الأولى" lafzındaki hemze sâkin lâm (ل) üzerinde sekte yapılmaksızın tahkîk ile (mine'l-ûlâ "مِنَ الْأُولَى" şeklinde) okunmuştur.

- k) Nâfi' kıraatinin Verş rivayetinde ise "الأولى" lafzındaki hemze hazfedilmekle beraber, hemzenin harekesi sâkin lâm'a (ل) nakledilerek (النقل) "minelûlâ/مِنَ الْوَلَّى" şeklinde okunmuştur.
- l) Hamza'nın Halef rivayetinde "الأولى" lafzındaki hemze, kendisinden önceki sâkin lâm üzerinde sekte yapılarak, yani "mine'l" ile "ûlâ" lafızları arasında biraz beklenerek tahkîk ile okunmuştur. Hamza'nın Hallâd rivayetinde bu lafız sâkin lâm üzerinde sekte yapılmadan tahkîk ile okunmasının yanı sıra sekte yapılarak da tahkîk ile okunmuştur.

Tevcih:

- "الأولى" lafzındaki hemzenin kendisinden önceki sâkin lâm üzerinde sekte yapılarak tahkîk ile okunmasında; dünyanın meşakkat ve çile dolu olduğuna bir işaret vardır. Ayrıca dünyanın, her ne kadar Allah katında bir değeri olmasa da mahlûkât nezdinde azâmetli oluşuna, sayılması mümkün olmayan nimetlerle ve acayipliklerle dolu olduğuna, aldanılan ve tarifi tam olarak yapılamayan bir hayat olduğuna işaret vardır.

- "الأولى" lafzındaki hemzenin hazfedilip, harekesinin sâkin lâm'a nakledilerek okunmasında ise; dünya hayatının kısılgına ve zevâle mahkûm olacağına işaret vardır.

Yine âyet-i kerîmedeki "الأولى" lafzıyla ilgili olarak farklı üç kıraat veçhi daha ifade edilmiştir:¹⁸¹

- m) İbn Kesîr, İbn 'Âmir, 'Âsım, Ebû Ca'fer ve Ya'kûb kıraatleri ile Nâfi' kıraatinin Kâlûn rivâyetinde "الأولى" lafzının sonundaki yâ (ى), feth ile okunmuştur.
- n) Ebû 'Amr kıraati ile Nâfi' kıraatinin Verş rivâyetinde de "الأولى" lafzının sonundaki yâ (ى), taklîl ile okunmuştur.
- o) Hamza, Kisâî ve Halefu'l-'Âşir kıraatlerinde ise "الأولى" lafzının sonundaki yâ (ى), imâle ile okunmuştur.

Tevcih:

- "الأولى" lafzının feth ile okunuşunda; dünyanın meşakkat ve çile dolu olduğuna, dünyanın hayrının da yine çileden hâlî olmadığına işaret vardır. Söz konusu lafızdaki medd-i bedelin, iki elif miktarı ya da üç elif miktarı uzatılmasında ise bu işaret daha kuvvetlidir.

- "الأولى" lafzının taklîl ile okunuşunda ise; dünyanın az da olsa bir değerinin olmadığına işaret vardır.

- "الأولى" lafzının imâle ile okunuşunda da; dünyanın zerre kadar bile olsa bir değerinin olmadığına işaret vardır.

¹⁸¹ Dâni, *et-Teyssîr*, s.223; İbn Cezerî, *Tahbîru't-teyssîr*, s.615; Kerîm Râcih, *el-Kırââtü'l-'aşr*, s.596; Seyyid Lâşîn-Hâlid el-İlmî, *Takrîbu'l-me'ânî*, s.132.

Âyet-i kerîmedeki "خَيْرٌ" lafzıyla ilgili olarak iki kıraat veçhi ifade edilmiştir:¹⁸²

- p) İbn Kesîr, Ebû ‘Amr, İbn ‘Âmir, ‘Âsım, Hamza, Kisâî, Ebû Ca’fer, Ya’kûb ve Halefu’l-‘Âşir kıraatleri ile Nâfi’ kıraatinin Kâlûn’dan rivayet edilen okuyuşunda "خَيْرٌ" lafzındaki sâkin yâ’dan (ي) sonra gelen harekeli râ (ر) harfî tefhîm ile (kalın) okunmuştur.
- q) Nâfi’ kıraatinin Verş rivâyetinde ise, "خَيْرٌ" lafzındaki sâkin yâ’dan (ي) sonra gelen harekeli râ (ر) harfî terkîk ile (ince) okunmuştur.

Tevcih:

- "خَيْرٌ" lafzındaki râ (ر) harfinin tefhîm ile (kalın) okunmasında, buradaki hayrın büyüklüğüne işaret vardır.

- "خَيْرٌ" lafzındaki râ (ر) harfinin terkîk ile (ince) okunmasında ise; hayrın kolaylığına ve meşakkatten uzak olmasına işaret vardır. Aynı zamanda bu okuyuş, bir ünsiyet hissi de içermektedir.

6- "وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَىٰ" :

Âyet-i kerîmedeki "وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ" ifadesi ile ilgili iki kıraat veçhi uygulanmıştır:¹⁸³

- a) Cumhûr tarafından bu ifade "وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ" şeklinde okunmuştur.
- b) Abdullah b. Mes’ud’un mushafında ise "وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ" ifadesi "وَلَسَيُعْطِيكَ" şeklinde tilâvet edilmiştir.

7- "فَتَرْضَىٰ أَلَمْ" :

Beşinci âyet-i kerimeden (وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَىٰ) altıncı âyet-i kerimeye (أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَىٰ) geçilirken sekiz kıraat veçhi uygulanmıştır:¹⁸⁴

- a) Ebû ‘Amr kıraati ile Nâfi’ kıraatinin Kâlûn rivâyetinde "فَتَرْضَىٰ"dan "أَلَمْ"e geçişteki medd-i munfasıl¹⁸⁵ iki ya da üç hareke (bir ya da bir buçuk elif miktarı) uzatılarak tilâvet edilmiştir.
- b) Hamza kıraati ile Nâfi’ kıraatinin Verş rivâyetinde ise "فَتَرْضَىٰ"dan "أَلَمْ"e geçişteki medd-i munfasıl altı hareke (üç elif miktarı ile) uzatılarak tilâvet edilmiştir.
- c) İbn Kesîr, Ebû Ca’fer, Ya’kûb ve Ebû ‘Amr kıraatlerinde "فَتَرْضَىٰ"dan "أَلَمْ"e geçişteki medd-i munfasıl iki hareke (bir elif miktarı) uzatılarak tilâvet edilmiştir.
- d) İbn ‘Âmir, Halefu’l-‘Âşir ve Kisâî kıraatlerinde "فَتَرْضَىٰ"dan "أَلَمْ"e geçişteki medd-i munfasıl dört hareke (iki elif miktarı) uzatılarak tilâvet edilmiştir.

¹⁸² Seyyid Lâşin-Hâlid el-İlmî, *Takrîbu 'l-me'ânî*, s.147-148.

¹⁸³ İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru 'l-vecîz*, V, 494.

¹⁸⁴ Dâni, *et-Teyisîr*, s.223; İbn Cezerî, *Tahbîru 't-teysîr*, s.615; Kerîm Râcih, *el-Kirââtü 'l-'aşr*, s.596; Seyyid Lâşin-Hâlid el-İlmî, *a.g.e.*, s.67, 132.

¹⁸⁵ Medd-i Munfasıl; harf-i medden (ا، و، ي) sonra sebep-i med hemze olarak gelir ve bu ikisi farklı kelimelerde bulunurlarsa ortaya çıkan meddir.

- e) ‘Âsım kıraatinde ise "فَتْرَضَى"dan "أَلَمْ"e geçişteki medd-i munfasıl dört ya da beş hareke (iki ya da iki buçuk elif miktarı) uzatılarak tilâvet edilmiştir.
- f) İbn Kesîr, Ebû Ca’fer, Ya’kûb, İbn ‘Âmir ve ‘Âsım kıraatleri ile Nâfi’ kıraatinin Kâlûn rivâyetinde "فَتْرَضَى" lafzının sonundaki yâ (ى) feth ile okunmuştur.
- g) Ebû ‘Amr kıraati ile Nâfi’ kıraatinin Verş rivâyetinde "فَتْرَضَى" lafzının sonundaki yâ (ى) taklîl ile okunmuştur.
- h) Halefu’l-’Âşir, Hamza ve Kisâî kıraatlerinde ise "فَتْرَضَى" lafzının sonundaki yâ (ى) imâle ile okunmuştur.

8- " أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى ":

Âyet-i kerîmedeki "فَآوَى" lafzının okunuşu ile ilgili beş kıraat veçhi uygulanmıştır.¹⁸⁶

- a) İbn Kesîr, Ebû ‘Amr, İbn ‘Âmir, ‘Âsım, Hamza, Kisâî, Ebû Ca’fer, Ya’kûb ve Halefu’l-’Âşir kıraatleri ile Nâfi’ kıraatinin Kâlûn’dan rivayet edilen okuyuşunda "فَآوَى" lafzında bulunan hemzedeki medd-i bedel iki hareke (bir elif miktarı) uzatılarak okunmuştur.
- b) Nâfi’ kıraatinin Verş rivâyetinde ise "فَآوَى" lafzında bulunan hemzedeki medd-i bedel ya iki hareke (bir elif miktarı) ya dört hareke (iki elif miktarı) ya da altı hareke (üç elif miktarı) uzatılarak okunmuştur.
- c) İbn ‘Âmir, ‘Âsım, Ebû Ca’fer, Ya’kûb ve İbn Kesîr kıraatleri ile Nâfi’ kıraatinin Kâlûn rivâyetinde "فَآوَى" lafzının sonundaki yâ (ى), feth ile okunmuştur.
- d) Ebû ‘Amr kıraati ile Nâfi’ kıraatinin Verş rivâyetinde "فَآوَى" lafzının sonundaki yâ (ى), taklîl ile okunmuştur.
- e) Halefu’l-’Âşir, Hamza ve Kisâî kıraatlerinde ise "فَآوَى" lafzının sonundaki yâ (ى), imâle ile okunmuştur.

Âyet-i kerîmedeki "فَآوَى" lafzının okunuşu ile ilgili iki kıraat veçhi daha uygulanmıştır.¹⁸⁷

- f) Cumhur bu lafzı "فَآوَى" şeklinde rubâî olarak tilâvet etmiştir. Söz konusu lafzın kökü "أَوَى-يَأْوِي-أَيَّاء" dır.
- g) Ebu’l-Eş’as ve Ebu’l-Eşheb el-‘Ukaylî ise "فَآوَى" fiilini, "فَآوَى" şeklinde sülâsî olarak okumuşlardır. Ve bu fiil, rubâî olan "أَوَى" anlamında olup "أَوَى"dan da gelmiş olabilir, -ki bazı çobanların “Bu uyuzlu deveyi nerede barındırırım?” anlamında söyledikleri "أَيْنَ أَوَى هَذِهِ الْمَوْقِسَةُ" cümlesinde de söz konusu kelime aynı anlamda gelmiştir.¹⁸⁸ - “ona acıdı” anlamında olup "أَوَى لَهُ"dan da gelmiş olabilir. Mastarı "مَأْوِيَّةٌ، مَأْوِيَّةٌ" dir. Râgıb’ın (v. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) tahliline göre ise bu kelime “Kalbiyle ona döndü.” anlamındadır.

¹⁸⁶ Dâni, *et-Teyisîr*, s.223; İbn Cezerî, *Tahbîru’l-teysîr*, s.615; Kerîm Râcih, *el-Kirââtü’l-’aşr*, s.596; Seyyid Lâşin-Hâlid el-İlmî, *Takrîbu’l-me’ânî*, s.68, 132.

¹⁸⁷ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, X, 226; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 768; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, X, 497; Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, XI, 39; Ebu’s-Su’ûd, *İrşâdu’l-’akli’s-selîm*, IX, 170; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, s.1632; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 206-207.

¹⁸⁸ Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 768.

9- " وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى " :

Âyet-i kerîmedeki "فَهْدَى" lafzının okunuşu ile ilgili üç kıraat veçhi uygulanmıştır:¹⁸⁹

- a) İbn ‘Âmir, ‘Âsım, Ebû Ca’fer, Ya’kûb ve İbn Kesîr kıraatleri ile Nâfi’ kıraatinin Kâlûn rivayetinde "فَهْدَى" lafzının sonundaki yâ (ى), feth ile okunmuştur.
- b) Ebû ‘Amr kıraati ile Nâfi’ kıraatinin Verş rivayetinde "فَهْدَى" lafzının sonundaki yâ (ى), taklîl ile okunmuştur.
- c) Halefu’l-’Âşir, Hamza ve Kisâî kıraatlerinde ise "فَهْدَى" lafzının sonundaki yâ (ى), imâle ile okunmuştur.

Âyet-i kerîmedeki "ضَالًّا" lafzının okunuşu ile ilgili iki kıraat veçhi uygulanmıştır:¹⁹⁰

- d) Cumhûr zikri geçen kelimeyi "ضَالًّا" şeklinde tilâvet etmiştir.
- e) Hasan-ı Basrî (v. 110/728) kıraatinde ise "ضَالًّا" kelimesi "ضَالٌ" şeklinde ötre harekeyle, fâil olarak okunmuştur. Bu kıraate göre âyetin anlamı: “Sapmış kimseler seni buldular da senin vasıtanla hidayete erdiler.” şeklindedir. Söz konusu kıraatin, tefsîrî olduğu söylenmiştir.

10- " وَوَجَدَكَ غَائِلًا فَأَغْنَى " :

Âyet-i kerîmedeki "غَائِلًا" lafzının okunuşu ile ilgili dört kıraat veçhi uygulanmıştır:¹⁹¹

- a) İbn Kesîr, Ebû ‘Amr, Ebû Ca’fer ve Ya’kûb kıraatleri ile Nâfi’ kıraatinin Kâlûn rivayetinde "غَائِلًا" lafzındaki medd-i muttasıl¹⁹² üç hareke (bir buçuk elif miktarı) uzatılarak okunmuştur.
- b) Hamza kıraati ile Nâfi’ kıraatinin Verş rivayetinde ise "غَائِلًا" lafzındaki medd-i muttasıl altı hareke (üç elif miktarı) uzatılarak okunmuştur.
- c) Kisâî, İbn ‘Âmir ve Halefu’l-’Âşir kıraatlerinde "غَائِلًا" lafzındaki medd-i muttasıl dört hareke (iki elif miktarı) uzatılarak okunmuştur.
- d) ‘Âsım kıraatinde ise "غَائِلًا" lafzındaki medd-i muttasıl dört hareke (iki elif miktarı) ya da beş hareke (iki buçuk elif miktarı) uzatılarak okunmuştur.

Âyet-i kerîmedeki "غَائِلًا" lafzının okunuşu ile ilgili iki kıraat veçhi daha uygulanmıştır:¹⁹³

- e) Cumhûr tarafından bu lafız "غَائِلًا" şeklinde tilâvet edilmiştir.
- f) İbn Semeyka’ ve Yemânî ise bu lafzı, kalıp olarak aynı "طَيِّب", "هَيِّن", "سَيِّحَات" ve "سَيِّد" kelimeleri gibi "عَيْل" şeklinde şeddeli olarak okumuşlardır.

¹⁸⁹ Dâni, *et-Teysîr*, s.223; İbn Cezerî, *Tahbîru't-teysîr*, s.615; Kerîm Râcih, *el-Kırââtü'l-’aşr*, s.596; Seyyid Lâşîn-Hâlid el-İlmî, *Takrîbu'l-me’ânî*, s.132.

¹⁹⁰ Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-’uyûn*, VI, 294; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi'l-Kur’ân*, XX, 99.

¹⁹¹ Seyyid Lâşîn-Hâlid el-İlmî, *a.g.e.*, s.67.

¹⁹² Medd-i Muttasıl; harf-i medden (ي، و، هـ) sonra sebeb-i med hemze olarak gelir de bunların ikisi aynı kelime içerisinde bulunurlarsa ortaya çıkan meddir.

¹⁹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 768; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, X, 497; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, XI, 40; Âlûsî, *Rûhu'l-me’ânî*, XV, 208.

Âyet-i kerîmedeki "عَائِلًا" lafzıyla ilgili iki kıraat veçhi daha uygulanmıştır:¹⁹⁴

- g) Cumhûr tarafından bu lafız "عَائِلًا" şeklinde okunmuştur.
- h) Abdullah b. Mes'ud'un mushafında ise "عَائِلًا" kelimesi, "عَدِيمًا" şeklinde rivayet edilmiştir. Bunu, İbnu'l-Enbârî (v. 328/940) - "Mesâhib"inde-, A'meş'ten (v. 148/765) rivayetle tahriç etmiştir. "عَدِيم" kelimesi Arapça'da "malı olmayan fakir" anlamına gelir.

Yine bu âyetteki "فَأَغْنَى" lafzının okunuşu ile ilgili üç kıraat veçhi uygulanmıştır:¹⁹⁵

- ı) İbn 'Âmir, 'Âsım, Ebû Ca'fer, Ya'kûb ve İbn Kesîr kıraatleri ile Nâfi' kıraatinin Kâlûn rivayetinde "فَأَغْنَى" lafzının sonundaki yâ (ی) feth ile okunmuştur.
- i) Ebû 'Amr kıraati ile Nâfi' kıraatinin Verş rivayetinde "فَأَغْنَى" lafzının sonundaki yâ (ی) taklîl ile okunmuştur.
- J) Hamza, Kisâi ve Halefu'l-'Âşir kıraatlerinde ise bu lafzın sonundaki yâ (ی) imâle ile tilâvet edilmiştir.

11- " فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ ":

Âyet-i kerîmedeki "فَلَا تَقْهَرْ" ifadesi ile ilgili iki kıraat veçhi uygulanmıştır:¹⁹⁶

- a) Cumhûr tarafından bu lafız "فَلَا تَقْهَرْ" şeklinde tilâvet edilmiştir.
- b) Nehâi (v. 75/694), Eşheb el-'Ukaylî, İbn Mes'ud, Şa'bî (v. 104/722), ve İbrahim et-Teymî (v. 92/710-11) ise "فَلَا تَقْهَرْ" kelimesini, "فَلَا تَكْهَرْ" şeklinde kef (ك) harfi ile okumuşlardır.

Tevcih:

Bu okuyuşa göre kelimenin ve âyetin manası hakkında iki şey söylenmiştir:¹⁹⁷

- Ahfeş'e (v. 292/904) ve Ebû Hayyân'a göre "فَلَا تَقْهَرْ"ın manası "فَلَا تَقْهَرْ" ile aynıdır. Nitekim söz konusu kelime Arapların şu sözünde de bu anlamda gelmiştir: "وَقَاتِمُ اللَّهُ سَطْوَةً" /Allah sizi, güçlünün saldırısından ve kahredenin gücünden korusun." Ebû Hayyân bunun bir lehçe olduğunu ve bu kelimeyi kef "ك" ile kıraat etmenin cumhurun kıraati gibi bir kıraat olduğunu ifade etmiştir.

¹⁹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, XXIV, 488; Mekkî, *el-Hidâye*, XII, 8327; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 768; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 199; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, VIII, 544-545; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, IX, 171; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 208; Heyet, *el-Mu'cemu'l-vesît*, Dâru'd-da've ts., II, 588.

¹⁹⁵ Dâni, *et-Teyisîr*, s.223; İbn Cezerî, *Tahbîru't-teysîr*, s.615; Kerîm Râcih, *el-Kurââtü'l-'aşr*, s.596; Seyyid Lâşîn-Hâlid el-İlmî, *Takrîbu'l-me'ânî*, s.132.

¹⁹⁶ Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 489; Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, III, 592; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, X, 229; Mekkî, *a.g.e.*, XII, 8327; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, VI, 295; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VI, 246; Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 768; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, V, 495; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 100; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, X, 498; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, XI, 41; Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 545; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s.1633; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 209.

¹⁹⁷ Sa'lebî, *a.g.e.*, X, 229; Mekkî, *a.g.e.*, XII, 8327; Mâverdî, *a.g.e.*, VI, 295; Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 769; İbn 'Atıyye, *a.g.e.*, V, 495; Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 200; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, X, 498; Şevkânî, *a.g.e.*, s.1633; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 209.

- Ebû Hâtim (v. 255/869) ise, "الْكَهْر" kelimesinin "الْقَهْر" ile aynı anlamda olmadığını; zira mescidde bevl eden bir bedevinin "فَمَا كَهَرَنِي النَّبِيُّ/Nebi (a.s.) beni azarlamadı." dediğini ve bu cümlede "الْكَهْر"ın "azarlamak" anlamında olduğunu ifade etmiştir. Ebu'l-Haccâc da "الْكَهْر"ın yine "azarlamak" manasında olduğunu söylemiştir. Nehhâs bu kelimelerle ilgili, Arapların "ك" ve "ق" harflerini birbirinin yerine kullandıklarını; ancak bunun bir hata olduğunu, sadece birine sert ve kaba davranıldığında "ona sert ve haşın davrandı" anlamında "كَهْرُهُ" denilebileceğini söylemiştir. Ezherî'nin (v. 370/980) "*Tehzibu'l-luga*" adlı eserinde de "الْكَهْر" kelimesi, "الْقَهْر/onun malını alıp onu küçük görmek", "yüzünü asmak" ve "kötü söz söylemek" anlamlarına gelir. Dilcilerden bazıları burada "Yetime karşı yüzünü asma!" manasını seçmiştir. "Yüzünü asma!" ifadesi, aynı zamanda yetime kötü söz söylemeyi ve onun malını alıp onu küçük görmeyi (kahretme) de nehyetmektedir. "الْكَهْر"ın, "yüzünü asmak" anlamında olduğunu söyleyen Zemahşerî de Arapça'da "كُذِّرَ" derken yüzünü asanın kastedildiğini, yine bu manada şu hadisın yaygın olduğunu ifade etmiştir: "Müslim'in Sahih'inde Muâviye b. el-Hakem es-Sülemî, rivayet ettiği bir hadiste, namazda iken selam almak için konuştuğunu anlatırken şöyle demiştir: 'Anam babam ona feda olsun! Rasûlullâh'tan ne önce ne de sonra kendisinden daha iyi öğreten bir öğretmen görmedim. Ve Allah'a yemin ederim ki o, bana ne sert ve kaba davrandı (كَهَرَنِي مَا), ne beni dövdü, ne de bana sövdü...' Hangi anlamda olursa olsun âyette yetimler hususunda itinalı davranmaya işaret vardır.

Râzî'ye göre ise "فَلَا تَكْهَرْ", "Yetime karşı yüzünü ekşitme ve ona, Allah'ın sana muamele ettiği biçimde muamele et!" anlamındadır. Bu âyet yine ona göre; yetimlere güzel muamelede bulunmayı tavsiye eden, "*Allah sana ihsanda bulunduğu gibi sen de insanlara ihsanda bulun!*"¹⁹⁸ âyeti ile "*Allah'tan başka kimsesi olmayanlar hakkında Allah'tan sakının!*" hadisine benzemektedir.

12- "وَأَمَّا السَّائِلُ فَلَا تَنْهَرْ ":

Âyet-i kerîmedeki "السَّائِلُ" lafzının okunuşu ile ilgili dört kıraat veçhi uygulanmıştır:¹⁹⁹

- a) İbn Kesîr, Ebû 'Amr, Ebû Ca'fer ve Ya'kûb kıraatleri ile Nâfi' kıraatinin Kâlûn rivayetinde "السَّائِلُ" lafzındaki medd-i muttasıl üç hareke (bir buçuk elif miktarı) uzatılarak tilâvet edilmiştir.
- b) Hamza kıraati ile Nâfi' kıraatinin Verş rivayetinde "السَّائِلُ" lafzındaki medd-i muttasıl altı hareke (üç elif miktarı) uzatılarak tilâvet edilmiştir.
- c) Halefu'l-'Âşir, İbn 'Âmir ve Kisâî kıraatlerinde "السَّائِلُ" lafzındaki medd-i muttasıl dört hareke (iki elif miktarı) uzatılarak tilâvet edilmiştir.
- d) 'Âsım kıraatinde ise "السَّائِلُ" lafzındaki medd-i muttasıl dört hareke (iki elif miktarı) ya da beş hareke (iki buçuk elif miktarı) uzatılarak tilâvet edilmiştir.

¹⁹⁸ Kasas 28/77.

¹⁹⁹ Seyyid Lâşîn-Hâlid el-İlmî, *Takrîbu'l-me'ânî*, s.67.

13- " وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ " :

Âyet-i kerîmedeki "فَحَدِّثْ" lafzı ile ilgili iki kıraat veçhi uygulanmıştır.²⁰⁰

- a) Cumhûr tarafından bu lafız "فَحَدِّثْ" şeklinde tilavet edilmiştir.
- b) Hz. Ali'nin (r.a.) kıraatinde ise "فَحَدِّثْ" kelimesi "فَخَبِّرْ" olarak okunmuştur.

1.4. Sûrenin Meâllerinin Karşılaştırılması ve Tefsîrî Meâli

1.4.1. " وَالضُّحَىٰ "

1. Âyetin Meâli

Çantay: "And olsun kuşluk vaktine."

Bilmen: "Kasem olsun kuşluk vaktine."

Diyanet: "Kuşluk vaktine yemin ederim."

Tefsîrî Meâli: "Kasem olsun şerefli kuşluk vaktine."²⁰¹

1.4.2. " وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَىٰ "

2. Âyetin Meâli

Çantay: "(And olsun) (insanların) sükûna vardığı zaman geceye."

Bilmen: "Ve (kasem olsun) sakin olduğu zaman geceye ki."

Diyanet: "Ve sükûna erdiğinde geceye yemin ederim."

Tefsîrî Meâli: "Ve kasem olsun içerisinde insanların sükûna erdiği ve karanlığı son haddine ulaşarak durulmuş herhangi bir geceye ki."²⁰²

1.4.3. " مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَىٰ "

3. Âyetin Meâli

Çantay: "(Habibim) Rabb'in seni terk etmedi, (sana) darılmadı da."

Bilmen: "Rabb'in seni ne terk etti ve ne de (senden) darıldı."

Diyanet: "Rabb'in seni bırakmadı ve sana darılmadı."

²⁰⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 769.

²⁰¹ Zikredilen meâl bilgileri için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'an*, XXIV, 482; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 190; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, VIII, 425; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 195; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 394; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Kur'an-ı Kerim'in Yüce Meâli*, İstanbul: Ravza Yayınları 2001, s.339; Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, İstanbul: Risale Yayınları 2008, s.596; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlîsi*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, s.597; TDV, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/ 86-A 2008, s.595.

²⁰² Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 484; Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 190; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, XI, 35; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 425; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 196; Yazır, *a.g.e.*, s.339; Çantay, *a.g.e.*, s.596; Bilmen, *a.g.e.*, s.597; TDV, *a.g.e.*, s.595.

Tefsîrî Meâli: “Habibim! Kesinlikle Rabb’in sana veda ederek seni terk etmedi ve kesinlikle sana darılmadı.”²⁰³

1.4.4. " وَلَآخِرَةُ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَى "

4. Âyetin Meâli

Çantay: “Elbette ahiret senin için dünyadan hayırlıdır.”

Bilmen: “Ve elbette ki, senin için ilerisi evvelinden daha hayırlıdır.”

Diyanet: “Gerçekten senin için ahiret dünyadan daha hayırlıdır.”

Tefsîrî Meâli: “Ve elbette ki ahiret senin için dünyadan, dünyadaki işlerinin sonu da evvelinden daha hayırlıdır. Çünkü hayırlı akıbet hem dünyada hem de ahirette müttakilerindir, sen ise müttakilerin imamısın.”²⁰⁴

1.4.5. " وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى "

5. Âyetin Meâli

Çantay: “Muhakkak Rabb’in sana verecek, sen de hoşnut olacaksın.”

Bilmen: “Ve muhakkak ki sana Rabb’in ihsan buyuracak, sen de hoşnut olacaksın.”

Diyanet: “Pek yakında Rabb’in sana verecek de hoşnut olacaksın.”

Tefsîrî Meâli: “Ve muhakkak ki Rabb’in hem dünyada hem de ahirette sana ihsan edecek, sen de bundan hoşnut olacaksın.”²⁰⁵

1.4.6. " أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى "

6. Âyetin Meâli

Çantay: “O, bir yetim olduğunu bilip de (seni) barındırmadı mı?”

Bilmen: “Seni bir yetim bulup da barındırmadı mı?”

Diyanet: “O, seni yetim bulup barındırmadı mı?”

Tefsîrî Meâli: “O, senin bir yetim olduğunu bilip de seni barındırmadı mı? Ki Onun, seni bir yetim iken barındırdığını bizzat müşahade ettin. Dolayısıyla hem dünyada hem ahirette hayırlı akıbetin senin olacağını da müşahade edeceksin.”²⁰⁶

²⁰³ Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 485; Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 192; Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, XI, 36; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 425; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 198-199; İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 395-396; Yazır, *a.g.e.*, s.339; Çantay, *a.g.e.*, s.596; Bilmen, *a.g.e.*, s.597; TDV, *a.g.e.*, s.595.

²⁰⁴ Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 487; Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 193; Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, XI, 37; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 425; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 202; İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 397; Yazır, *a.g.e.*, s.339; Çantay, *a.g.e.*, s.597; Bilmen, *a.g.e.*, s.598; TDV, *a.g.e.*, s.596.

²⁰⁵ Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 487; Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 194; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 425-426; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 205; İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 398; Yazır, *a.g.e.*, s.339; Çantay, *a.g.e.*, s.597; Bilmen, *a.g.e.*, s.598; TDV, *a.g.e.*, s.596.

²⁰⁶ Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 487; Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 196; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 426; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 205; İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 399; Yazır, *a.g.e.*, s.339; Çantay, *a.g.e.*, s.597; Bilmen, *a.g.e.*, s.598; TDV, *a.g.e.*, s.596.

1.4.7. " وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى "

7. Âyetin Meâli

Çantay: “Seni (çocukluğunda) kaybolmuş bulup da yolunu doğrultmadı mı?”

Bilmen: “Ve seni şaşırılmış bir halde buldu da doğru yolu göstermedi mi?”

Diyanet: “Şaşırılmış bulup da yol göstermedi mi?”

Tefsîrî Meâli: “Seni çocukluğunda kaybolmuş bulup da yolunu doğrultmadı mı? Ki Allah’ın, seni çocukluğunda kaybolmuş bulup da doğru yola ilettiğini, şaşırılmış bir topluğun içinde olduğunu bilip de onların şaşkınlığından koruyarak hidayet üzere sabit kıldığını, aklınla bilemeyeceğin şer’î hükümlere ve hakikatlere erdirdiğini bizzat müşahade ettin. Dolayısıyla hem dünyada hem ahirette hayırlı akıbetin senin olacağını da müşahade edeceksin”²⁰⁷

1.4.8. " وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى "

8. Âyetin Meâli

Çantay: “Seni, bir fakir olduğunu bilip de zengin yapmadı mı?”

Bilmen: “Ve seni bir yoksul buldu da zengin kılmadı mı?”

Diyanet: “Seni fakir bulup zengin etmedi mi?”

Tefsîrî Meâli: : “Ve senin bir yoksul olduğunu bilip de seni zengin kılmadı mı? Ki Allah’ın senin bir yoksul olduğunu bilip de ticaret ve evlilik yoluyla seni zenginleştirdiğini, kalbini ve gönlünü zengin kıldığını bizzat müşahade ettin. Dolayısıyla hem dünyada hem ahirette hayırlı akıbetin senin olacağını da müşahade edeceksin.”²⁰⁸

1.4.9. " فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ "

9. Âyetin Meâli

Çantay: “O halde, yetime gelince, (ona sakın) kahretme!”

Bilmen: “Artık yetime sakın kötü bir muamelede bulunma!”

Diyanet: “Öyleyse yetimi sakın ezme!”

Tefsîrî Meâli: “O halde, yetimi sakın hakir görerek, küçümseyerek, onun maddî ve manevî haklarını ihlal ederek ezme!”²⁰⁹

²⁰⁷ Taberî, *Câmi’u l-beyân fî te’vîli l-Kur’ân*, XXIV, 488; Râzî, *Mefâtihu l-gayb*, XXXI, 198; İbn Kesîr, *Tefsîru l-Kur’ânî l-azîm*, VIII, 426; Âlûsî, *Rûhu l-me’ânî*, XV, 207; İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve t-tenvîr*, XXX, 400; Yazır, *Kur’ân-ı Kerîm’in Yüce Meâli*, s.339; Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, s.597; Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlîsi*, s.598; TDV, *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, s.596.

²⁰⁸ Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 488; Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 199; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 427; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 208; İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 400; Yazır, *a.g.e.*, s.339; Çantay, *a.g.e.*, s.597; Bilmen, *a.g.e.*, s.598; TDV, *a.g.e.*, s.596.

²⁰⁹ Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 488-489; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 427; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 209; İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 402; Yazır, *a.g.e.*, s.339; Çantay, *a.g.e.*, s.597; Bilmen, *a.g.e.*, s.598; TDV, *a.g.e.*, s.596.

1.4.10. " وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ "

10. Âyetin Meâli

Çantay: “Sâile (dilenip isteyene) gelince, onu da azarlayıp kovma!”

Bilmen: “Ve bir şey dileneni de sakın kovma!”

Diyanet: “El açıp isteyeniyi de sakın azarlama!”

Tefsîrî Meâli: “Sâile, maddî ya da manevî herhangi bir istekte bulunan ve ihsana, iltifata layık olan kimseye gelince, onu da azarlayıp kovma!”²¹⁰

1.4.11. " وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ "

11. Âyetin Meâli

Çantay: “Bununla beraber, Rabb’inin nimetini (durmayıp) söyle (anlat)!”

Bilmen: “Fakat Rabb’inin nimetini de yâd et!”

Diyanet: “Ve Rabb’inin nimetini minnet ve şükranla an!”

Tefsîrî Meâli: “Rabb’inin nimetine gelince, onu da daima yâd et, minnet ve şükranla an!”²¹¹

²¹⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân fî te’vîli’l-Kur’ân*, XXIV, 489; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXXI, 201; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-’azîm*, VIII, 427; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 209; Yazır, *Kur’ân-ı Kerîm’in Yüce Meâli*, s.339; Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, s.597; Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi*, s.598; TDV, *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, s.596.

²¹¹ Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 489; Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 201; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 427; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 210; İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXX, 403; Yazır, *a.g.e.*, s.339; Çantay, *a.g.e.*, s.597; Bilmen, *a.g.e.*, s.598; TDV, *a.g.e.*, s.596.

Bölüm 2: Sûrenin Tahlîlî Tefsiri, Sûredeki Lafız ve Kavramlar

Yüce Allah Yusûf sûresinde “*Biz onu anlayasınız diye, Arapça bir Kur’ân olarak indirdik.*”²¹² buyurmuştur. Bu âyetten, Kur’ân’ı anlamak için tek başına Arapça bilmenin yeterli olduğu anlaşılamaz. Zira onu anlamak, başlı başına bir ilim gerektirir. Çünkü Kur’ân baştan başa bir ilim deryasıdır.

Kur’ân’ı doğru bir şekilde anlamanın ilk adımı, Kur’ân’ın kendisine müracaat etmektir. Sonrasında o âyetle ilgili Hz. Peygamber’in (a.s.) açıklamaları ve bu meyanda sahâbe ve tabiînden aktarılan rivayetler, onu doğru bir şekilde anlamanın ikinci adımını oluşturur. Bunların dışında sebep-i nüzûller, âyetlerin siyâk ve sibâkları, lügat, belâgat, sarf, nahiv, istikâk gibi dil ile ilgili durumları, yine onun doğru anlaşılmasında bizlere kaynak oluşturmaktadır. Elbette Kur’ân’ı doğru anlama çabalarının birer sonucu olan tefsir kitapları da bu noktada mühim birer rol oynamaktadır. Bu bölümde Duhâ sûresi içerisindeki âyetlerin, daha önce yapılmış bu açıklamalar ve yorumlar çerçevesinde kelime kelime tahlîli yapılacaktır.

2.1. “وَالضُّحَى”

“Ve’d-Duhâ” İfadesi (وَالضُّحَى)

"ضَحَى" fiili lügatte; “*bir şeyin ortaya çıkması*” anlamına delalet eder. Yine aynı kökten türeyen "الضَّحَاء", “*gündüzün yayılması*”nı ifade eder. Bu vakitte yenilen yemeğe de "ضَخَاء" denilir. Bir adam güneşe maruz kaldığında "ضَحَى الرَّجُلُ" ifadesi kullanılır. Kurban günlerinde kesilen hayvana da, sadece güneşin işrâk vaktinde kesilebildiği için "أَضْحِيَّة" adı verilir. Bulutsuz ve aydınlık gece için ise "لَيْلَةٌ ضَحِيَاء" ifadesi kullanılır. Yine öğle yemeği için "الضَّحَاء", “*öğle yemeği yiyor*” anlamında "يَضْحَى" denilir. Şehrin kasabası için de “*açık taraf*” anlamında "ضَاحِيَّة" lafzı kullanılır. Bir şey apaçık ve aşikar bir şekilde yapıldığında ise "ضَاحِيَّة" denilir. Gökler (semâvât) için de, güneşi ortaya çıkaran anlamında "الضَّوَّاحِي" kelimesi kullanılır. Ebû Zeyd (v. 215/830), yol gözüktüğü de ortaya çıktığında bunun, "ضَحَا" "الطَّرِيقُ/يَضْحُو/ضَحُوا" şeklinde ifade edildiğini söylemiştir. Bütün bu anlamların özeti şudur: “Söz konusu kelimenin türevleri, bu kelimenin kökünde de ifadesini bulduğu gibi ‘bir şeyin ortaya çıkması’ manasını içermektedir.”²¹³

"الضُّحَى" kelimesindeki elifin (ل) aslı vâv (و) olmasına rağmen (ضحو), bu sûredeki âyet sonlarının çoğunun elifle biten, fakat yâ’dan (ي) elife (ل) çevrilen kelimelerden oluşması nedeniyle Kur’ân’da da yâ (ي) şeklindeki elif (ل) ile yazılmıştır. Çünkü İbn Malik’in (v. 672/1274), “*Şerhu’l-Kâfiye*” adlı eserinde de belirttiği gibi, normalde elif (ل) şeklinde yazıldığında imâle yapılamayan kelimeler, ancak diğerleriyle uyum içerisinde olması için imâle yaptırılabilir.²¹⁴ Âyet-i kerimenin i’rabına gelince, "وَالضُّحَى"nın başındaki "و" kasem vâvıdır ve kendisinden sonraki kelimeyi mecrûr okutur. Dolayısıyla "الضُّحَى" da, kasem vâvı

²¹² Yûsuf 12/2.

²¹³ Ebu’l-Hüseyin İbn Fâris el-Kazvînî, *Mu’cemu mekâyisi’l-luga*, (nşr. Abdusselâm Muhammed Harun), Dâru’l-fikr 1399/1979, III, 391-392-393; Râgıb, *el-Müfredât*, s.502.

²¹⁴ Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, XI, 36; İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXX, 395.

nedeniyle mecrûrdur. Câr ve mecrûr, yani "والضحي" ise mahzûf bir yemin fiiline muteallıktır.²¹⁵

Yüce Allah bu sûreye, duhâya yemin ederek başlamaktadır. Yemin, Arap edebiyatının önemli unsurlarından birisidir. Kur'an da Arap diliyle nâzil olduğu için, Yüce Allah birçok sûrede onun en önemli ve etkileyici üsluplarından birisi olan kasem ifadelerini kullanmıştır. Bu ifadelerin kullanım amacı ile ilgili "Ulûmu'l-Kur'ân" eserlerinde "Aksâmu'l-Kur'ân" başlığı altında çeşitli açıklamalar yer almıştır.²¹⁶

Âyetteki "الضحى"dan kastın ne olduğu, hangi vakti ya da vakitleri kapsadığı hususunda muhtelif görüşler vardır. Bunların başlıcaları şu şekildedir:²¹⁷

1- "الضحى", "gündüzün aydınlığı" demektir. Bu görüş tabiînin önde gelen müfessirlerinden Mücâhid'e aittir. Söz konusu mana ضَحَى فُلَانٌ لِلشَّمْسِ /Falancı kişiye güneş isabet etti." cümlesindeki kullanımdan alınmıştır. Tâ'hâ sûresi 119. âyette de aynı fiil yine bu anlamda geçmiştir: "وَأَنْتَ لَا تَظْمَأُ فِيهَا وَلَا تَضْحَى" /Yine burada susuzluk çekmezsin ve sıcaktan bunalmazsın." Zikredilen anlama yakın olarak "الضحى"nın "ışığın parlaması ve azameti" olduğu da söylenmiştir.

2- "الضحى", "gündüzün baş kısmı"dır. Bu görüş de tabiînin önde gelen müfessirlerinden Katâde'ye aittir. Zemahşerî de bu anlamda duhâyı "Güneşin yükseldiği ve ışığını attığı vakte kadarki zaman, gündüzün başı" şeklinde tarif etmiştir.

3- "الضحى", güneşin harekete geçtiği vakit olan, "gündüzün ilk anı"dır. Bu görüş ise tabiînin müfessirlerinden Süddî'ye ve Mukâtil'e aittir.

4- "الضحى", "gündüzün tamamı"dır. Bu görüş de tebe-i tabiînden Ferrâ'ya (v. 207/822) aittir. Katâde'den de aynı şekilde bir rivayet vardır. A'raf sûresindeki "أَوْ أَمِنَ أَهْلُ الْقُرَى أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسًا ضَحَى وَهُمْ يَلْعَبُونَ" /Yoksa o ülke halkının güpegündüz eğlenirken kendilerine azabımızın gelmeyeceği konusunda güvenceleri mi vardı?"²¹⁸ âyetinde de duhâ kelimesi yine "gündüz" manasında buradakiyle aynı anlamda kullanılmıştır. Ancak iki kullanım arasındaki fark; A'raf sûresinde duhânın "بَيَات" ın zıddı, Duhâ sûresinde ise "لَيْل" in zıddı olarak gelmiş olmasıdır. Bazı âlimler; burada duhânın gecenin tümünün zıddı olarak gelmesinin, duhâ ile kastedilenin de gündüzün tümü olduğunu gösterdiğini ifade etmişlerdir.

5- Belâgatçılar "والضحى" ve benzerlerinde izmâr (الإضمار)²¹⁹ bulunduğunu, buna göre âyetin mecazî anlamının "وَرَبَّ الضحَى /Kuşluğun Rabb'ine yemin olsun" olduğunu söylemişlerdir."

²¹⁵ Muhyiddîn Dervîş, *Î'râbu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*, Suriye-Humus: Dâru'l-irşâd li'ş-şuûnu'l-câmiyye 2014, VIII, 342.

²¹⁶ Kur'ân'daki yeminler ile ilgili geniş bilgi için bk. Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tibyân fî aksâmi'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-ma'rife ts.

²¹⁷ Mukâtil, *Tefsîr*, IV, 731; Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vili'l-Kur'ân*, XXIV, 482; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, VI, 291; İbn Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV, 457; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 765; Râgıb, *el-Müfredât*, s.502; Begavî, *Me'âlimu't-tenzil*, V, 266; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 91; Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân*, V, 601; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 195; Şinkîti, *Edvâu'l-beyân*, VIII, 554.

²¹⁸ A'raf 7/98.

²¹⁹ Arapça'da izmâr, cümle öğelerinden birinin gizlenmesidir. Yani burada mana olarak "Rab" kelimesinin bulunduğu ve bunun gizli olduğu söylenmiştir.

Tefsirlerde, Yüce Allah'ın bu sûrede duhâ vaktini özellikle zikretmesinin bazı hikmetleri ve yönleri zikredilmiştir. Buna göre evvela duhâ; insanların toplandıkları, gecenin yalnızlığından sonra gelen ve ünsiyetin kemale erdiği bir vakit olduğu için Hz. Peygamber (s.a.v.) bununla, bir nevi “Vahyin kesilmesi sebebiyle uğradığın yalnızlıktan sonra, vahyin inişinin kuşluk vakti ortaya çıkıyor.” şeklinde müjdelenmektedir.²²⁰ Katâde, Mukâtil ve Cafer-i Sâdık'tan (v. 148/765) nakledildiğine göre²²¹ de Duhâ sûresinde geçen duhâ, Allah'ın (c.c.) Hz. Musa (a.s.) ile konuştuğu ve sihirbazların secdeye kapandıkları “ وَأَنْ يُخَشِّرَ النَّاسَ ضَحَى /Ahalinin toplanacağı kuşluk vakti...”²²² âyetindeki vakittir.²²³ Dolayısıyla iki âyette aynı vaktin zikredilmesiyle; Allâh Teâlâ'nın Nebi'yi (a.s.) terk etmediği, ondan lütuflarını ve irtibatını kesmediği ifade edilmek istenmiştir.²²⁴ Bununla birlikte Hz. Musa'ya ikram eden Allah'ın, Rasûlullâh'tan (s.a.v.) da ikramını kesmeyeceği ve sihirbazların kalplerini secde edecekleri dereceye kadar çeviren Allah'ın, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) düşmanlarının kalplerini de elbette çevireceği müjdesi verilmiştir.²²⁵

2.2. “وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَى”

“Ve'l-Leyli” İfadesi (وَاللَّيْلِ)

Lügatte; “gündüzün zıddı” olarak geçen²²⁶ “leyl” kelimesi ile kastedilen, genel olarak gecedir.²²⁷ “وَاللَّيْلِ” ifadesi, i'rab olarak “وَالضُّحَى” üzerine matuftur. İbn Hişâm, “وَاللَّيْلِ”nin başındaki vâvın (و) atıf vâvı da kasem (yemin) vâvı da olabileceğini; ancak doğrusunun, birincisi, yani atıf vâvı olması olduğunu, yoksa cevaba ihtiyacı olacağını söylemiştir.²²⁸

Gecenin özellikle zikredilmesinin nedeni; karanlığın fazla olduğu, sevenin sevdiğinden uzak olduğu, her türlü gözetleme ve laf taşımadan da güvende olunduğu bir vakit olmasına bağlanmıştır.²²⁹ Semerkandî (v. 373/983) de farklı bir yorum olarak, bu âyette kâfirlerin kalplerindeki siyahlığın gecenin durumuna benzetildiğini ifade etmiştir.²³⁰

Duhâ sûresinde geceye ve gündüze yemin edilmesinin âlimler tarafından bazı hikmetleri ve yönleri zikredilmiştir. Bunlar şöyledir:²³¹

1- Allâh Teâlâ'nın iki vakte özel olarak yemin etmekle Peygamber'in (s.a.v.) içinde bulunduğu iki hale işaret etmek istediği söylenmiştir. Böylelikle Yüce Allah'ın, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) vehmedip üzüldüğü şeyi nefyederek onu desteklediği zikredilmiştir. Aynı zamanda Yüce Allah, bu iki vakte yemin ederek sanki şunu vurgulamaktadır: “Zaman, gecenin ve gündüzün anlarından oluşur. Bazen gecenin süresi uzayıp gündüzünki

²²⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 191.

²²¹ Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 275.

²²² Tâ'hâ 20/59.

²²³ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 191; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, IX, 169; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 195.

²²⁴ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 195.

²²⁵ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 191.

²²⁶ İbn Fâris, *Mu'cem*, V, 225.

²²⁷ Ebu's-Su'ûd, *a.g.e.*, IX, 169; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 196.

²²⁸ Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, VIII, 342.

²²⁹ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 197.

²³⁰ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, III, 591.

²³¹ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 191; Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevzîyye, *Bedâiu't-tefsîr*, Dâru İbni'l-Cevzî ts., III, 327; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, VIII, 425; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 197; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 395.

kısalırken, bazen de tam tersi olabilmektedir. Gecenin ya da gündüzün sürelerinin uzamasının onları sevmekle nasıl bir ilgisi yoksa kısalmasının da onlara küsmekle ve buğz etmekle bir ilgisi yoktur. Bilakis gece ile gündüzün uzayıp kısalması bir hikmete mebnîdir. Aynı şekilde vahyin durumu da böyledir. Bazen vahiy indirilir, bazen de indirilmez. Vahyin indirilmesi sevmekten olmadığı gibi, kesilmesi de küsmekten dolayı değildir. Bilakis hepsi bir hikmet iledir.

2- Âyette gece ve gündüze yemin edilmesi ile ilgili yapılan bir yorum da şöyledir: “Allâh Teâlâ gece ve gündüzün durumuyla habibini teselli etmek ve sanki: ‘Bu iki komşuya bak. Zira ikisi de birbirinden ayrılmaz. Bilakis bazen gece, bazen de gündüz üstün gelir. Zaman, zamandan ayrılamadığına göre, sen de insanların eline bırakılacağını zannetme!’” demek istemektedir.”

3- Yüce Allah’ın, önce gündüze ve onda kıldığı aydınlığa, sonra sükûna ermiş geceye yemin etmesi, “(Karanlığı ile etrafı) bürüyüp örttüğü zaman geceye, açılıp ağardığı vakit gündüze yemin olsun ki..”²³² ve “O, sabahı aydınlatandır. O, geceyi dinlenme zamanı, güneş ve ayı birer hesap ölçüsü kılmıştır. İşte bu, âziz olan ve her şeyi çok iyi bilen Allah’ın takdiridir.”²³³ âyetlerinde de buyrulduğu gibi bunları yaratanın kudretine bir delil sayılmıştır.

4- Ayrıca Yüce Allah gündüze ve geceye yemin etmekle, rasûlune olan nimetine ve ikramına işaret ederek, onun peygamberliğini tasdik ettiğini, onu hoşnut edecek şeyi kendisine vereceğini ve ahiretteki karşılığını göstermek istemektedir. Dolayısıyla Allâh Teâlâ duhâ ve leyl ile bir nevi rubûbiyyetini, hikmetini ve rahmetini gösteren iki büyük mucizeye yemin etmiştir. İbn Kayyim (v. 751/1350), bu yeminlerin münasebetini açıklarken; üzerine yemin edilen gecenin karanlığından sonra ansızın gelen duhânın, yani kuşluk vaktinin nurunu, bir süre kesildikten sonra ansızın gelen vahyin nuruna benzetir. Dolayısıyla Yüce Allah, gecenin karanlığından sonra gündüzün ışığına yemin ederken, sanki vahyin kesildiği ve örtüldüğü vaktin karanlığından sonra gelen vahyin ışığına ve nuruna yemin eder. Böylece gecenin karanlığını gündüzün ışığından ayıran Allah, cehâletin ve şirkin karanlığını da vahyin ve nübüvvetin nuruyla yarmıştır. Benzer bir yorum yapan İbn Âşûr, duhânın, güneş ışığının fişkırdığı bir vakit olduğunu; bunun, temsîlî olarak vahyin inişine ve onunla hidâyetin hâsıl oluşuna işaret ettiğini söylemiştir. Ayrıca bununla kuşluk vaktinde güneş ışığının yeryüzünü bütünüyle kaplaması gibi, vahiy ışığının da dünyaya inip onu aydınlatmaya başladığına imada bulunulduğunu ifade etmiştir.

5- Tıybî’nin (v. 743/1342) zikrettiğine göre ise Yüce Allah, duhâ ve leyl vakitleri; Rasûlullâh’ın (s.a.v.) gözünün nuru ve Allah’a yakınlaşma, onunla ünsiyetini artırma sebebi olduğu için bu iki vakte yemin etmiştir. Nitekim duhâ vaktinin Hz. Peygamber için ne önemi hâiz olduğu ile ilgili; Darekutnî (v. 385/995) “Müctebâ”da, İbn Abbas’tan merfû olarak şu hadisi nakleder: “Bana kurban kesme farz kılındı, size ise farz kılınmadı. Ben duhâ namazıyla emrolundum, siz ise onunla emrolunmadınız.” Leyl hakkındaki “Gecenin bir vaktinde kalkıp kendine mahsus nafile bir ibadet olarak namaz kıl!”²³⁴ âyeti de,

²³² Leyl 92/1-2.

²³³ En’âm 6/96.

²³⁴ İsrâ 17/79.

Rasûlullâh (s.a.v.) için gece vaktinin önemine işaret eder. Dolayısıyla bu iki vakte yemin edilerek sanki şöyle denilmiştir: “Senin bize yakınlığının, bizim de sana yakınlığımızın hakkı için biz seni seçtik, seni bırakmadık ve sana darılmadık.”

Duhâ ile “gündüzün bir anı”nın kastedildiği yorumuna göre; Yüce Allah’ın, gündüzün sadece bir anı olduğu halde duhâyı zikrederken gecenin tümünü zikretmesinin ve geceyi, gündüzün mukabili olarak getirmesinin birtakım hikmetleri ve yönleri olduğu belirtilmiştir.²³⁵

1- Bunun, Nebi’nin (a.s.), tartıldığında bütün peygamberlere denk olması gibi, gündüzün bir anının gecenin tümüne denk olduğuna işaret etmek için olduğu söylenmiştir.

2- Bir diğer yoruma göre ise bu; gündüz sevinç ve ferahlık vakti, gece ise yalnızlık ve keder vakti olduğundan, dünyanın kederinin ve gamının dünyanın mutluluğundan daha devamlı olduğuna işaret etmek içindir. Çünkü hiç şüphesiz duhâ bir an iken, gece anlardan oluşur. Bununla ilgili olarak bir rivayet nakledilmiş ve dünyanın gam ve kederinin, sevincinden daha sürekli olduğu yorumu bu rivayete dayandırılmıştır: *“Allâh Teâlâ arşı yarattığı zaman, siyah bir bulut arşı solundan gölgelendirdi ve ‘Ne yağdırayım?’ diye nidâ etti de ona gam ve hüznün yağdırması emredildi. Bunun üzerine o da yüz sene gam yağdırdı. Sonra bulut ortaya çıktı. Başka bir defa daha bununla emrolundu. Ve bu, üç yüz sene tamamlanana kadar böyle devam etti. Daha sonra arşın sağından beyaz bir bulut gölgelendirdi ve ‘Ne yağdırayım?’ diye nida etti. Bunun üzerine o bir an sevinç yağdırmakla emrolundu.”*

3- Râzî; hiçkimse, Allah’ın rahmetinden ümitsizliğe kapılmasın diye önce duhânın, tuzağından da hiçkimse güven duymasın diye onun ardından gecenin zikredildiğini belirtmiştir.

Duhâ ve leyl hakkında bazı farklı yorumlar da yapılmıştır. Âlûsî ve Râzî "الضُّحَى" ve "الَّيْل" in manalarıyla ilgili, tefsirden ziyade te’vil ve işaret kabilinden olan bu yorumları şöyle zikretmişlerdir.²³⁶ “Bazıları duhâyı ‘Peygamber’in (s.a.v.) yüzü’ ile, leyl de ‘onun saçı’ ile tefsir etmiştir. Bazıları da duhâyı ‘Peygamber’in (s.a.v.) Ehl-i Beyti’nin erkekleri’, leyl de ‘onun Ehl-i Beyti’nin kadınları’ şeklinde tefsir etmiştir. Duhânın Rasûlullâh’a (s.a.v.) vahyin geldiği zamanı, leylin de ondan vahyin kesildiği zamanı gösterdiği de söylenmiştir. Çünkü vahiy indiği esnada bir ünsiyet (yakınlaşma), kesildiği zamanda ise bir yalnızlık meydana gelmektedir. Ya da duhâ Allah’ın, onunla gaybdan gizli olanları bildiği ilminin nuru, leyl de Allah’ın, onunla bütün ayıpları örttüğü affı olabilir. Veyahut da duhâ, garip iken İslam’ın gelmesine, leyl de tekrar garip (yok) olacağına işaret ediyor olabilir. Yahut duhâ aklın kemali, leyl de ölüm hali olabilir.”

²³⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXXI, 191; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 197-198.

²³⁶ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 192; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 196-197.

2.3. " وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَى "

"İzâ Secâ" İfadesi (إِذَا سَجَى)

Mastarı "سَجُو" ya da "سُجُو" şeklinde gelen²³⁷ "سَجَى" kelimesi lügatte; "sakinleşme ve örtme" anlamlarına gelir. Karanlığı pek şiddetli, yoğun olduğunda ve sessizleşip sakinleştiğinde gece için "سَجَا اللَّيْلُ" ifadesi kullanılır.²³⁸ "سَجَى" kelimesinin sonundaki elifin (ل) aslı vâv (و) olmasına rağmen bu kelime, duhâ sûresindeki âyet sonlarının çoğunun elifle biten, ama yâ'dan (ي) elife (ل) çevrilen kelimelerden oluşması nedeniyle Kur'ân'da da yâ (ي) şeklindeki elif (ل) ile yazılmıştır.²³⁹ "إِذَا", kasem fiiline muteallık bir zarftır. "سَجَى" cümlesi ise zarfa izâfet olarak cer mahallindedir.²⁴⁰

Müfessirler âyetteki "سَجَى" fiilinin yorumlanmasında ihtilaf etmişler,²⁴¹ bu fiilin manası hakkında pek çok şey söylemişlerdir. Söz konusu yorumlar şöyledir:²⁴²

1- İbn A'râbî (v. 231/845), "سَجَى اللَّيْلُ" cümlesinin manasının "اِشْتَدَّ ظِلَامُهُ/Gecenin karanlığı arttı." anlamında olduğunu söyleyerek, bu fiilli "artma" olarak açıklamıştır.

2- İbn Abbas, İbn Münzir (v. 318/930) ve bazıları; Sa'îd b. Cübeyr'den nakille, "سَجَى"nın "إِذَا أَقْبَلَ فَعَطَى كُلَّ شَيْءٍ بِظُلْمَتِهِ/Geldiğinde ve karanlığıyla her şeyi örttüğünde" anlamında olduğunu söylemiştir. Atâ b. Ebî Rebâh (v. 114/732) ve Dahhâk'tan da, "عَطَى كُلَّ شَيْءٍ/Her şeyi örttüğünde" anlamında olduğu rivayet edilmiştir. Mukâtil'den, benzer bir ifadeyle "Yoğun karanlığıyla gündüzün ışığını örtmesi" manasında olduğu nakledilmiştir. Yine Asmâî'ye (v. 216/831) göre gecenin sücuvvu, adamın elbiseyle örtünmesi gibi gündüzü örtmesidir. Aynı mana, Ne'be sûresi 10. âyette de şu şekilde geçmektedir: "وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا /Geceyi de bir örtü kıldık." Hasan-ı Basrî'ye ve İbn Abbas'a göre de bu fiil âyette, "غَشَى /Karanlığıyla örttüğünde" manasındadır. Ancak bu örtme, karanlığın şiddet ve hücumunu içerir.

3- İbn Cerîr ve İbn Merdeveyh Avfî kanalıyla İbn Abbas'tan; "سَجَى"nın "örtme" anlamı olmaksızın, sadece "أَقْبَلَ/Geldiğinde" manasında olduğunu nakletmişlerdir. Sa'îd b. Cübeyr ve Katâde de aynı manayı zikretmişlerdir. Bu mana yine Hasan'dan "أَقْبَلَ بِظُلَامِهِ/Karanlığıyla geldiğinde" şeklinde rivayet edilmiştir.

4- İbn Abbas'tan; "سَجَى"nın, "إِذَا أَظْلَمَ/Karardığında" manasında olduğu rivayet edilmiştir. Ferrâ da bu kelimenin "رَكَدَ فِي طَوْلِهِ/Karardığında ve uzun süre kaldığında" anlamında olduğunu söylemiştir. Aynı manayı Kelbî de zikretmiştir.

²³⁷ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 395.

²³⁸ Cevherî, *es-Sihâh*, VI, 2372; İbn Fâris, *Mu'cem*, III, 137.

²³⁹ Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, XI, 36; İbn 'Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 395.

²⁴⁰ Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, VIII, 342.

²⁴¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, XXIV, 482.

²⁴² Mukâtil, *Tefsîr*, IV, 731; Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 482, 484; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, X, 223; Mâverî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, VI, 291; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XXIV, 98-101; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, V, 266; İbn Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV, 457; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 190; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 91-92; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, X, 495; Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, XI, 35; Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân*, V, 601; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, VIII, 541; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s.1632; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 196; Kâsımî, *Mehâsinu't-te'vîl*, IX, 490; İbn 'Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 395; Şinkîtî, *Edvâu'l-beyân*, VIII, 554.

5- İbn Hanzale, Vâlibî, İbn Cerîr, İbn Merdeveyh, İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtîm; İbn Abbas'tan rivayetle "سَجَى"nın, "إِذَا ذَهَبَ/Gittiğinde" manasında olduğunu ifade etmişlerdir.

6- İbn Ebî Necîh'in (v. 131/749) Mücâhid'den nakline göre "سَجَى", "اسْتَوَى/Eşit olduğunda" demektir. Bu manayı, Firyâbî, Abd İbn Humeyd, İbn Cerîr, İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtîm de yine Mücâhid'den rivayet etmişlerdir. Aynı manayı Buhârî de zikretmiştir.

7- Sa'leb'in, İbn A'râbî'den naklettiğine göre "سَجَى", "امْتَدَّ ظِلَامُهُ/Gecenin karanlığı uzadığında" demektir.

8- Katâde, Mücâhid, İbn Zeyd, İkrime (v. 107/725) ve Dahhâk'tan nakledildiğine göre ise "سَجَى" lafzı bu âyette "سَكَنَ/Sakinleştiğinde" anlamındadır. Bu mana, yukarıda zikredilen anlamlar içerisinde en meşhurdur. Ebu Ubeyde, Müberred ve Zeccâc'ın (v. 311/923) da aralarında bulunduğu müfessirlerin cumhuru bu görüştedir. Dil açısından da bu manalardan en meşhuru şüphesiz "سَجَى"nın "سَكَنَ" anlamıdır. Örneğin önde gelen filologlardan birisi olan Ezherî "Tehzîbu'l-luga" adlı eserinde bu fiili Leys'ten nakille söz konusu mana ile açıklamıştır. Ayrıca Arapça'da, "سَجَى" fiilinin bu anlamda kullanıldığı pek çok yer vardır.²⁴³

- Örneğin, "rüzgarsız ve sakin gece" manasında "لَيْلٌ سَاكِنٌ" ya da "لَيْلٌ سَاجٌ" denilir. Nitekim Râciz'e ait şu şiir "سَجَى"nın gece ile birlikte "سَكَنَ" anlamında kullanıldığı bir örnektir:

يَا حَبْدًا الْقَمَرَاءُ وَاللَّيْلُ السَّاجُ وَطُرُقٌ مِثْلُ مَلَأِ النَّسَاجِ

Gece sâkin, yollar da dokunmuş örtü gibi iken ay ne güzeldir!

- İbn Zeyd'den rivayetle, Arap dilinde "سَجَى" fiilinin "gece" için olduğu gibi "deniz" için de "سَكَنَ/Sakinleşti" anlamında kullanıldığı görülmektedir. "Denizin sakinleşmesi" ile onun dalgalarının sakinleşmesi ve durulması kastedilir. Bu kullanım bir duada ve bazı Arap şiirlerinde şöyle geçer:

يَا مَالِكِ الْبَحْرِ إِذَا الْبَحْرُ سَجَى...

Ey, denizin sahibi olan Allah! Deniz sakinleştiğinde...

فَمَا ذَنْبُنَا إِنْ جَاشَ بَحْرُ ابْنِ عَمَكُم وَبَحْرُكَ سَاجٌ لَا يُوَارِي الدَّعَامِصَا

Senin denizin sakin, kurbağa larvalarını bile örtmezken,

Amcanızın oğlunun denizi coşarsa, bizim günahımız ne?

لَيْلٌ دَاجٌ وَبَحْرٌ سَاجٌ وَسَمَاءٌ ذَاتُ أَبْرَاجٍ

Karanlık gece, sakin deniz ve burçlu gök

²⁴³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vili'l-Kur'an*, XXIV, 484-485; İbn Fâris, *Mu'cem*, III, 137; Râgıb, *el-Müfredât*, s.399; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, X, 223; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, VI, 292; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XXIV, 98-99; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, VI, 242; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 765; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, V, 493; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 190; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, XX, 91-92; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 495; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, XI, 35; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, IX, 169; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 196; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, V, 319; Şinkîtî, *Edvâu'l-beyân*, VIII, 554.

- Yine Arapça'da aynı kelimenin "سَكَنَ" anlamında tek başına da kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Cerîr'in (v. 110/728) şiirinde bu manada şu şekilde kullanılmıştır:

وَلَقَدْ رَمَيْتُكَ يَوْمَ رَحْنٍ بِأَعْيُنٍ يَنْظُرُونَ مِنْ خِلَالِ السُّتُورِ سَوَاجِي

Gittikleri gün, perdelerin arasından sükûnetle bakarak sana bakışlarını fırlattılar.

- "سَاج" kelimesi Arapça'da; kişinin bakışları sakın, zayıf ve düz olduğunda göz için de kullanılmaktadır.

- Râgıb el-İsfehânî, "سَجَى"nın "سَكَنَ" anlamının "ayakların hareketsizleşmesi" manasına da işaret ettiğini söylemiştir.

Âyetteki "gecenin sakinleşmesi" ile kastedilenin ne olduğu hususunda ise ilgili kaynaklarda iki yorum yapılmıştır:²⁴⁴

1- İbn Zeyd, Katâde ve Dahhâk'tan nakledildiğine göre "gecenin sakinleşmesi" ile, "استقراره و سكونه/Karanlığın istikrar bulması ve sükûna ermesi" kastedilmektedir. Ve bu karanlık bu sükûnetten sonra artık daha fazla artmaz. Yani karanlığın sakinleşmesi, görülen ve hissedilen şeylerde yoğunluğun ve inişin değişmemesidir.

Ayrıca Âlûsî, gecenin sakinliğinin "rüzgarsız olması" anlamına geldiğine işaret ederek şunları zikretmiştir: "Sakin olan şey rüzgarın kendisi değildir. Zira rüzgar, hareketli bir hava olduğu için rüzgarın sakın olması diye bir şey imkansızdır. Ayrıca insanlar bunu, rüzgarı sakın olan bir gece için değil, rüzgarı olmayan bir gece için kullanırlar. Ancak havanın sakın olması hissedilmediği için ya da havanın değil de rüzgarın olmamasını içerdigi için sakinlik 'sâc (سَاج) ve sakın gece' şeklinde geceye atfedilir."

b- Mâverdi'nin (v. 450/1058), İkrime'nin ve Katâde'nin zikrettiklerine göre ise gecenin sakinleşmesi bu âyette mecazî anlamdadır. Zira bununla, "gecenin içinde bulunan yaratılmışların ve seslerin sakinleşmesi" kastedilmiştir. Burada bir muzaaf takdir edilir. Yani nasıl ki "uyuyan gece" ve "oruçlu gündüz" derken insan kastediliyorsa, sakinliğin geceye nispeti ile de gecenin değil, insanın sakinleşmesi anlatılmak istenmiştir.

2.4. " مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى "

Birinci bölümde, sebep-i nüzûl konusu içerisinde de değinildiği gibi bu âyet, Rasûlullâh'a (s.a.v.) gelen vahiy geciktiğinde, "Rabb'i Muhammed'i bıraktı ve ona darıldı." diyen Kureyş'i yalanlamak için Allah tarafından indirilmiştir.

"Mâ Vedde'ake" İfadesi (مَا وَدَّعَكَ)

" مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى " âyeti cevâbu'l-kasem, yani yeminin cevabıdır²⁴⁵ ve i'rabta mahalli yoktur. Cevâbu'l-kasem buradaki gibi menfî bir cümle ise, yine buradaki gibi lâmla

²⁴⁴ Taberî, *Câmi' u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, XXIV, 484; Mekkî, *el-Hidâye*, XII, 8323; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XXIV, 100; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VI, 242; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, V, 266; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 765; İbn 'Atyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, V, 493; İbn Cevzî, *Zâdu'l-meşîr*, IV, 457; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 190; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 196; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, V, 319.

²⁴⁵ Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 765; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, XI, 36; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, IX, 169; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 395.

birleşmez.²⁴⁶ "ما" harf-i nefydir. "وَدَّعَ" mâzi fiil olup, fetha üzere mebnîdir. "ك" muttasıl zamirdir, mef'ûldür. "رُبُّكَ" ise fâil, merfûdur.²⁴⁷

"وَدَّعَ" lafzı lügatte; “*terk etmek ve bırakmak*” anlamlarına delalet eder. İbn Fâris (v. 395/1004),²⁴⁸ Müberred²⁴⁹ ve Ebu Ubeyde bu kelimedenden türeyen "وَدَّعَ" fiilinin "التَّوَدَّعَ" mastarından geldiğini²⁵⁰ ve “*ayrılanın veda etmesi*” anlamında olduğunu söylemişlerdir. Zeccâc da bu kelimeyi “*vahyi kesmedi*” şeklinde yorumlamıştır.²⁵¹ Kâdî İyâz, “*Şerhu’-Şifâ*”da “وَدَّعَ”ın, lügatte iki anlamı olduğunu, bunlardan birincisinin “*terk etmek*” -ki bu asıl anlamıdır-, ikincisinin ise “*yolcuyu uğurlamak*” -ki bu da mecâzî anlamıdır- olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, eğer burada istiâre yoluyla, ikinci (mecâzî) anlamıyla tefsir edilirse, bu kelimenin, Allah’ın (c.c.), Rasûlullâh’ı (s.a.v.) asla terk etmediğine ve nerede olursa olsun onunla beraber olduğuna işaret ettiğini söylemiştir. Aynı zamanda, “*terk etmek*” anlamının, Allah nezdinde peygamber için tasavvur edildiğinde “*geri dönme*” manasına delalet ettiğinin açık olduğunu zikretmiştir. Çünkü tevdi’ ancak sevilen ve dönüşü umulan, ayrılanın, kendisine zor geldiği kişi için söz konusu olur. Arap şiirlerinde de bu kelimenin, aynı manada geçtiği örneklere rastlamak mümkündür.²⁵²

إِذَا رَأَيْتَ الْوَدَّاعَ فَاصْبِرْ وَلَا يَهْمُنْكَ الْبُعَادُ
وَأَنْتَظِرُ الْعَوْدَ عَنْ قَرِيبٍ فَإِنَّ قَلْبَ الْوَدَّاعِ عَادُوا

Veda’ gördüğünde sabret! Uzaklığı önemseme!

*En kısa zamanda dönüşü bekle! Çünkü şüphesiz ki vedânın tersi dönmektir.*²⁵³

حَاشَاكَ نَفْسٍ وَدَّعَتْ يَوْمَ وَدَّعُوا فَلَمْ أَدْرِ أَيَّ الظَّاعِنِينَ أَشْتَعِ

Onların veda’ ettikleri gün, bir can da veda’ etti.

Gidenlerden hangisini uğurlayayım, bilmiyorum.

Yukarıda ikinci verilen mecâzî anlama göre, âyetin müşriklerin söylediklerine cevap olamayacağı; çünkü onların, bu manada değil de Peygamber’in (s.a.v.) Rabb’i tarafından bir makamda bulunduğu inancından uzak olarak ‘Rabb’i onu bıraktı.’ sözünü söyledikleri ifade edilmek suretiyle söz konusu manaya itiraz edilmiştir. Bu itiraza, “*Müşrikler ‘Rabb’i onu terk etti.’ sözünü alay ve istihza yolu ile söylemiş, Allâh Teâlâ ise onlara, gerçek anlamda lafzın hissettirdiği şeyi kastederek cevap vermiş olabilir.*” şeklinde karşı çıkmıştır. Bir görüşe göre de “*terk etmek*” onların sözünde gerçek anlamdadır ve onların hallerinden, Peygamber’in (s.a.v.) şerefli makamına halel getirecek bir şey kasdettikleri anlaşılmaktadır. Âyetteki maksat da Peygamber’e (s.a.v.) yakınlık ve onun yalnızlığını gidermek olduğuna göre âyet, en belîğ şekilde onların iddialarını nefyederek gelmiştir.

²⁴⁶ İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXX, 395.

²⁴⁷ Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’âni’l-Kerîm*, VIII, 342.

²⁴⁸ İbn Fâris, *Mu’cem*, III, 96.

²⁴⁹ Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, XXIV, 105; İbn Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, IV, 457.

²⁵⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXXI, 192; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 198.

²⁵¹ Vâhidî, *a.g.e.*, XXIV, 105; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, s.1632; Kannevcî, *Fethu’l-beyân*, XV, 276.

²⁵² Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 198; Kâsimî, *Mehâsinu’t-te’vîl*, IX, 490.

²⁵³ Arapça’daki "وَدَّعَ" kelimesinin harfleri ters çevrilirse kelime "عَادُوا" olur ve bu şekliyle “*döndüler*” manasına gelir. Dolayısıyla şair, vedâ’ kelimesinin, içerisinde geri dönmeyi barındırdığını şiirsel bir ifadeyle bu şekilde belirtmiştir.

Burada sanki şöyle denilmiştir: “Terkin, senin makamına hâlel getirmeyecek şekildeki bu çeşidi, onların iddia ettikleri gibi senin aziz makamına hâlel getiren terkten değildir.” Âlûsî’ye göre bu lafız hangi manada olursa olsun, Rab ile kastedilen Allah ve bu sözü söyleyen de müşriklerden olduğuna göre, onların bu sözleri alay yoluyla söylenmiş demektir.²⁵⁴

Başka bir görüşe göre ise bu kelimenin aslı "دَعَا" dır. "دَعَا"nın anlamı; selam vermenin, muhataba selamette olması için dua manasını ifade etmesi gibi, yolcuya “Allah ondan yolculuk sıkıntısını gidersin, onu bolluğa ve refah içinde bir yaşantıya ulaştırsın!” diye dua etmektir. Sonra bu kelime yolcu uğurlamada ve onun ayrılmasında kullanılır olmuş, daha sonra ise mutlak olarak sadece “terk etmek” anlamında kullanılmış ve burada da bu manayla tefsir edilmiştir. Buna göre âyette “Rabb’in seni terk etmedi,²⁵⁵ senden vahyi kesmedi.” anlamında gelmiştir.²⁵⁶ “*el-Bahru’l-muhît*” ve “*el-Keşşâf*”ta da "التَّوْدِيع" in, "وَدَّع" in mübalağa hali olduğu ve “terk etmek” anlamına geldiği zikredilmiştir. Çünkü kim senden ayrılarak sana veda ederse, seni terk etmede mübalağa etmiştir (yani, senden tam olarak ayrılmıştır).²⁵⁷ Buna göre Yüce Allah, âyetin kendisi hakkında indirdiği müşriklerin sözünde de vaki olduğu için geri dönüşü olmayan bu terki nefyetmiştir.²⁵⁸

İbn Âşûr da tevdi’i benzetme yoluyla şu şekilde açıklar: “*Tevdî, yolculuk etmek isteyeninin selamıdır. Âyette, birlikteyken ayrılma, ilişkiyi kesmede yolcunun ayrılmasına benzetilmek suretiyle istiâre yapılmıştır. Nitekim Allâh Teâlâ söz bağını kesmeyi, ikamet halini kesmeye benzetmiştir. İstiârenin karinesi ise, bunun, insanlarla bilinen şekilde irtibat kurmayan Allah’a (c.c.) isnâdıdır.*”²⁵⁹ İbn Âşûr bu sözlerle şunu kasetmektedir: “Yüce Allah tarafından Peygamber’e (a.s.) inen vahiy bir süre kesintiye uğradı. Bu, yolcunun ikamet halindeyken yolculuğa çıkması gibidir. Ve Allah’ın vahyi bir süre indirmeyerek Peygamber’le söz bağını kesmesi de, yolcunun yolculuğa çıkarken ikamet halini kesmesine benzer. Bunun delili "وَدَّع" fiiline, "وَدَّع" şeklinde fâil getirilmek suretiyle fiilin Allah’a isnad edilmesidir.”

Âyetin İbn Abbas’tan nakledilen²⁶⁰ manası “Ey Muhammed! Rabb’in seni bırakmadı ve sana darılmadı”dır.²⁶¹ Bu mana Atâ ve Mukâtil’den de rivayet edilmiştir.²⁶² Yani seni seçtiği, sana vahyettiği ve sana itina gösterdiğinden beri seni bırakmadı;²⁶³ seni sevdiğinden beri de sana buğz etmedi,²⁶⁴ seni terbiye edip gözettiğinden beri seni ihmal etmedi. Bilakis seni en güzel şekilde terbiye etmeye devam ediyor, demektir.²⁶⁵

²⁵⁴ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 198.

²⁵⁵ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 198.

²⁵⁶ Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-munîr*, s.284.

²⁵⁷ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 198; Şinkîti, *Edvâu’l-beyân*, VIII, 555.

²⁵⁸ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 198.

²⁵⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXX, 395.

²⁶⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân fî te’vîli’l-Kur’ân*, XXIV, 485.

²⁶¹ Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 485; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-’azîm*, VIII, 425; Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, VIII, 541.

²⁶² Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, XXIV, 105.

²⁶³ Semerkandî, *Bahru’l-’ulûm*, III, 591.

²⁶⁴ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, X, 223; Mekkî, *el-Hidâye*, XII, 8324; Nesefî, *Medâriku’t-tenzîl*, III, 653.

²⁶⁵ Abdurrahman b. Nâsır es-Sa’dî, *Teysîru’l-kerîmi’r-rahmân*, Müessesetu’r-risâle 2000, s.928.

2.5. " مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى "

“Rabbuke” İfadesi (رَبُّكَ)

Lügatte; “asıl”a delalet eden “Rab” kelimesi, “bir şeyi ıslah etmek ve üstlenmek” anlamlarına gelir. Allah için kullanıldığında ise, “her şeye sahip olan ve her şeyi yaratan” manalarını içerir. Zira O, yarattıklarının durumlarını ıslâh edendir.²⁶⁶

Âyetle “Rab” ile kastedilen de Allah’tır (c.c.). Allah’ı bu şekilde rubûbiyet unvanıyla kullanmak ve buna “Rabb’in” şeklinde peygamberi zamir olarak eklemek ise, hiç şüphesiz lütuftandır. Bununla bir nevi şu mana kastedilmiştir: “Senin maslahatına kefil olan ve layık olduğun kemali sana tedricî yolla tebliğ eden Rabb’in seni terk etmedi.”²⁶⁷

2.6. " مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى "

“Ve Mâ Kalâ” İfadesi (وَمَا قَلَى)

"قَلَى" lafzı lügatte; “çeviklik ve hızlılık” anlamlarına gelen "قَلَوْ" kökünden türemiş mâzî bir fiildir.²⁶⁸ Bu fiili kimi alim vâvî (mastarı vâv’lı olan) fiillerden, kimisi de yâî (mastarı yâ’lı olan) fiillerden saymıştır. Söz konusu fiili vâvî sayanlara göre fiilin çekimi "قَلَا-يَقْلُو-قَلَوْا" şeklindedir ve aynı şu cümlelerdeki gibi “atmak, fırlatmak” anlamındadır: “قَلَّتِ النَّاقَةُ بِرَأْسِهَا” “atmak, fırlatmak” anlamındadır: “قَلَّتِ النَّاقَةُ بِرَأْسِهَا” ve “قَلَوْتُ بِأُفْلَةٍ/Su içilen toprak kabı attım.” Yâî sayanlardan bir gruba göre bu fiil, ikinci baktan olup, çekimi "قَلَى-يَقْلَى-قَلَى" şeklindedir ve “buğz etmek, bir şeyden yüz çevirmek, ondan gitmek” gibi manalara gelir. Yâî sayanlardan diğer bir gruba göre ise söz konusu fiil, üçüncü baktan olup, çekimi "قَلَا-يَقْلَا-قَلَى" şeklindedir ve aynı “قَلَيْتُ الْمِفْلَةَ عَلَى الْمِسْوِقِ وَالْبُسْرَ وَالْهَلْوَى تَافِدًا”/Ham hurmayı ve helvayı tavada kavurdum.” cümlesindeki gibi “kızartmak, kavurmak” anlamlarına gelir. Arap dilinde meşhur olan ise, bu fiilin muzârîsinin aynı "يَزْمِي" fiili gibi "يَقْلَى" şeklinde yâî kullanımıdır.²⁶⁹

Râgıb el-İsfahânî’nin “el-Müfredât”ında “القَلَى” “çok buğz etmek” manasına gelir.²⁷⁰ Buna göre “وَمَا قَلَى”, âyetle “sana buğz etmedi” anlamında geçmiştir. İbn Abbas ve İbn Zeyd’den rivayet edilen söz konusu manayı²⁷¹ Zeccâc da zikretmiştir.²⁷²

Âyetin i’rabına gelince; “وَمَا قَلَى” cümlesi, “مَا وَدَّعَكَ” üzerine matuftur. Hükmü de onun hükmü gibidir.²⁷³ “مَا” harf-i nefydir, “قَلَى” ise mâzî fiildir. “وَمَا قَلَى” fiilinin mef’ûlü Rasûlullâh’tır. Burada mef’ûl, ya Hz. Peygamber’in (s.a.v.) buğz edilme nisbeti ile yüz yüze gelmemesi için²⁷⁴ ya da Nebî’ye (a.s.), ashabından herhangi birisine ve kıyamete kadar onu (s.a.v.) seven herkese karşı Allah tarafından bu buğzun meydana gelmesini nefy

²⁶⁶ İbn Fâris, *Mu’cem*, III, 381-382.

²⁶⁷ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 199.

²⁶⁸ İbn Fâris, *a.g.e.*, V, 16.

²⁶⁹ İbn Fâris, *a.g.e.*, V, 16; Râgıb, *el-Müfredât*, s.683; Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, XI, 36; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-muhît*, I, 326; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 199.

²⁷⁰ Mukâtil, *Tefsîr*, IV, 731; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, XXIV, 105; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXXI, 192; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 199.

²⁷¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân fî te’vîli’l-Kur’ân*, XXIV, 485; Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, XI, 36; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-’azîm*, VIII, 425; Ebu’s-Su’ûd, *İrşâdu’l-’akli’s-selîm*, IX, 169; Kâsımî, *Mehâsinu’l-te’vîl*, IX, 491.

²⁷² Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, s.1632.

²⁷³ İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXX, 395; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ânî’l-Kerîm*, VIII, 342.

²⁷⁴ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 199; Kâsımî, *a.g.e.*, IX, 491.

etmek için hazfedilmiştir.²⁷⁵ Yani bu hazif bir bakıma Rasûlullâh'ın (s.a.v.) “Kişi sevdiğiyle beraberdir.” hadisini takrir etmek içindir.²⁷⁶ Veyahut da Ferrâ'nın dediği gibi, fâsılların, yani âyet sonlarının uygunluğuna riayet etmek için, yine Ferrâ'nın ve Şihâb'ın naklettiklerine göre ise, “مَا وَدَّعَكَ” fiilinin mef'ûlû önce zikredilen ile bilindiği için, kelimayı kısaltmak amacıyladır.²⁷⁷ Aynı şekilde, Ahzâb sûresi 35.âyetinde de, “وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا” derken mef'ûl konumundaki “اللَّهُ” kelimesinin başta zikredilmesiyle yetinilmiş, bu kelime ikinci defa tekrarlanmamıştır.²⁷⁸ Yani âyetinde geçen “buğz etmedi”nin manası “sana buğz etmedi”dir. Birinci cümlede “مَا وَدَّعَكَ” /Seni terk etmedi.” demekle “مَا وَدَّعَكَ” /Buğz etmedi.”nin muhatabının da Peygamber (s.a.v.) olduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁹

Bir hükümdarın, kendisine en yakın ve yaratılmışların en yücesi olan kişiye, onu şerefleştirmek için “Sana buğz etmiyorum.” demesinin ne şekilde güzel sayılabileceğini müfessir Râzî şu şekilde yorumlamıştır: “*Bunun doğrudan söylenmesi güzel olmaz. Ama eğer düşmanlar sürekli ‘Hükümdar ona buğz ediyor.’ sözünü dillerine dolarlar da o hükümdara yakın olan kimse de buna üzülsün ona, ‘Şüphesiz ne sana buğz ediyorum ne de seni terk ediyorum. Yakında katımdaki yerini göreceksin.’ demekten daha uygun bir şerefleştirme lafzı olamaz.*”²⁸⁰

2.7. "وَلِلْآخِرَةِ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَى"

“Hiç şüphesiz ahiret, senin için dünyadan daha hayırlıdır.” âyeti ile bir önceki ayet arasında şu açılardan münasebetler kurulmuştur:²⁸¹

1- “Rabb'in seni ne bıraktı ne de sana buğz etti.” âyeti indiğinde Nebi (s.a.v.) için büyük bir şerefleştirme meydana gelmiştir. Sanki Rasûlullâh (s.a.v.) bu lütfu büyük bulmuş da bunun üzerine ona, “Bu şerefleştirme her ne kadar büyük ise de ahirette Allah nezdinde senin için bulunanlar bundan daha hayırlı ve daha büyüktür.” anlamında “Ahiret senin için dünyadan daha hayırlıdır.” denilmiştir. Âlimlerin çoğu iki âyet arasında bu bağlamı tercih etmiştir.

2- İki âyet arasında farklı bir münasebet de zikredilmiştir. Şöyle ki; bu âyete “Gelecekte karşılaşacağın durumlar, senin için geçmiş durumlardan daha hayırlıdır.” şeklinde mana verildiğinde, Yüce Allah sanki her gün Rasûlullâh'ın (s.a.v.) izzetine izzet katacağını ve makamına makam ekleyeceğini vad etmekte “Sana buğz ettiğimi zannetme! Bilakis gelecek her gün senin makamını ve yüceliğini artıracam.” demek istemektedir.

3- İki âyet arasında, zayıf addedilmekle beraber şöyle bir münasebet de kurulmuştur: “Müşrikler vahyin kesilmesini Hz. Peygamber'in (s.a.v.) peygamberlikten azledilmesine

²⁷⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 192; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 199.

²⁷⁶ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 192.

²⁷⁷ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XXIV, 105; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 496; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 199; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, V, 319; Kannevî, *Fethu'l-beyân*, XV, 276.

²⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 766; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 94; Nesefî, *Medâriku't-tenzîl*, III, 653.

²⁷⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, XXIV, 485.

²⁸⁰ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 193.

²⁸¹ Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 766; Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 193; Nesefî, *a.g.e.*, III, 654; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, X, 496; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 202.

bağlamışlardı. Ancak bu, Allah'ın hikmetinde imkansızdır. Vahyin tamamen kesilmesi ise sadece peygamberliğe ihtiyaç kalmadığı zaman söz konusu olabilir. Bu da Peygamber'in (a.s.) vefat edeceğini gösterir. Bu yüzden sanki bu âyetle: 'Ey Muhammed! Ne var ki ölüm, senin için daha hayırlıdır. Çünkü ahirette senin için Allah katında bulunanlar, senin için dünyada bulunanlardan daha hayırlı ve daha üstündür.' manası ifade edilmek istenmiştir."

4- Zemahşerî de söz konusu âyeti önceki âyetle şu şekilde irtibatlandırmıştır: "Yüce Allah'ın, Rasûlullâh'a (s.a.v.), onu terk etmediğini ve ona buğz edip de küsmediğini söylemesinde, ona vahyi ulaştırmaya devam edeceği anlamı vardır. Zira o Allah'ın habibidir. Bundan daha büyük bir ikram ve bundan daha yüce bir nimet görmeyecektir. Yüce Allah ona böylece ahiretteki durumunun bundan daha büyük ve daha yüce olacağını haber vermiştir. Bu durumlar; Rasûlullâh'ın (s.a.v.) bütün nebilerden ve rasullerden daha önde ve ileride olacak olması, ümmetinin ahirette diğer ümmetlere şahitlik yapacak olması, mü'minlerin derecelerinin ve mertebelerinin onun (s.a.v.) şefaatiyle artacak olmasıdır. Rasûlullâh'ın (s.a.v.) ahirette, büyük günah işleyenleri şefaatiyle cehennemden çıkarmasının da bu durumlardan olduğu söylenmiştir. Yine bunun dışında, ibarelerin açıklamaya yetmediği, onun için hazırlanan yüce ikramlar da vardır. Bu şekilde Allâh Teâlâ vahyi ve dünyada ikramı peygambere ulaştırmaya devam edeceğini bildirmekte ve Rasûlullâh (s.a.v.), kendisine ahirette verilecek bundan daha yüce ve büyük şeylerle müjdelenmektedir.

"Vele'l-Âhiratu " ve "Mine'l-Ûlâ" İfadeleri (وَلَآخِرَةُ / مِنْ الْأُولَى)

"وَلَآخِرَةُ" kelimesinin başındaki vâv (و) atıf vâvıdır.²⁸² Bu harften sonra gelen lââm (ل) harfinin yeri ve anlamı hususunda ise iki görüş vardır. Bir görüşe göre bu lââm (ل) yemin içindir²⁸³ ve mahzûf bir kasemin cevabıdır.²⁸⁴ Diğer bir görüşe göre ise; buradaki lââm (ل), kasem lââmı değil, mübtedânın evveline gelen²⁸⁵ ve cümlelerin manasını te'kid eden lââm-ı ibtidâdir.²⁸⁶ Buna göre İbn Âşûr söz konusu âyetin, cevabu'l-kasem cümlesi olan "مَا وَدَّعَكَ" "مَا وَدَّعَكَ" üzerine değil, ibtidâiyye cümlesi olan "وَالضُّحَى" üzerine matuf olduğunu söylemiştir.²⁸⁷

"الْآخِر" kelimesinin müennesi olan "الْآخِرَةُ" lafzı lügatte; "birincinin peşinden gelen" manasını ifade ederken, "الْأُولَى" kelimesinin müennesi olan "الْأُولَى" lafzı "bir durumun başlangıcı" anlamına gelir.²⁸⁸ "الْآخِرَةُ" ve "الْأُولَى" kelimelerinin başlarındaki "ال" takısı ise cins için, yani "Hem bu dünyada hem de uhrevî hayatta her işinin sonu başından daha hayırlıdır." manasını ifade içindir.²⁸⁹ "الْآخِرَةُ" kelimesinin i'rabtaki yeri mübtedâ merfûdür. "مِنْ الْأُولَى" ifadesi ise câr ve mecrûr olup, haber olan "خَيْرٌ" kelimesine muteallıktır.²⁹⁰

²⁸² Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'âni'l- Kerîm*, VIII, 342.

²⁸³ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 202.

²⁸⁴ Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, XI, 37; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s.1632; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 276.

²⁸⁵ Şinkîfî, *Edvâu'l-beyân*, VIII, 559.

²⁸⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, X, 497; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 202; Dervîş, *a.g.e.*, VIII, 342.

²⁸⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 397.

²⁸⁸ İbn Fâris, *Mu'cem*, III, 158; I, 70.

²⁸⁹ İbn Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 397.

²⁹⁰ Dervîş, *a.g.e.*, VIII, 342.

Bu kelimelerin âyetteki anlamlarıyla ilgili ise tefsir kaynaklarında iki yorum yapılmıştır:²⁹¹

1- Atâ, İbn İshâk (v. 151/768) ve bazıları tarafından, bu iki kelimenin anlamı dünya hayatına ve ahiret hayatına (cennete) hamledilmiştir. Buna göre "الْآخِرَةُ" kelimesiyle kastedilen ahiret hayatı iken, "الْأُولَى" kelimesiyle kastedilen kendisinde mahza sevincin olmadığı fani dünyadır. Âyetin dünya ve ahiret hayatına hamledilmesi ile ilgili rivayeti Seleme, İbn İshâk'tan şu şekilde nakletmiştir: "Bu âyetin manası; 'Ey Muhammed! Senin bana dönüşün sırasında bende bulunanlar, dünyada sana verdiğim ikramlardan daha hayırlıdır.' şeklindedir." Bikâ'î (v. 885/1480) söz konusu âyeti, zikri geçen manaya göre, ilk iki âyetle irtibatlandırarak, ahiretin dünyadan daha hayırlı olmasını, geceden sonra gelen gündüzün, özellikle de kuşluk vaktinin, geceden daha hayırlı ve şerefli olmasına benzetir.

"الْآخِرَةُ" ve "الْأُولَى" lafızları, Kur'ân ıstılahında da çoğunlukla ahiret hayatı ve dünya hayatı anlamında kullanılmıştır. Bu kelimelerin söz konusu manalarına göre âyet; Peygamber (s.a.v.) için ahiret hayatının ve Allah'ın (c.c.) orada onun için hazırlamış olduklarının, dünya hayatından ve dünyadakilerden daha hayırlı olduğunu ifade eder. Âlimler tarafından; zikri geçen iki kelimenin, bu şekillerde yorumlanmasının hem daha açık, hem de daha yaygın olduğu ifade edilmiştir.

Dünya; amel, sorumluluk ve cihad diyarı, ahiret ise; karşılık, sevap ve ikram diyarıdır ve hiç şüphesiz, dünyadan daha üstündür. Ahiret dünyadan daha hayırlı olduğu için, Rasûlullâh (s.a.v.) dünyada insanların en zâhidi ve dünya hayatını en çok terk eden kimse idi. Nitekim bu, onun hayatından açıkça anlaşılmaktadır. Yine Rasûlullâh (s.a.v.) ömrünün sonunda kıyamete dek dünyada kalıp sonra cennete gitmek ile Allah'a gitmek arasında muhayyer bırakıldığında, Allah'ın yanında olmayı bu değersiz dünyaya tercih etmiştir. Bu konuyla ilgili, İmam Ahmed (v. 241/855), Abdullah b. Mes'ud'dan rivayetle şu hadisi aktarmıştır: "Rasûlullâh (s.a.v.) bir hasırın üzerinde yatmış, yan tarafı iz olmuştu. Uyanınca o tarafını ovmaya başladım ve 'Neden bunu bize bildirmedi, senin için hasırın üzerine bir şey sererdik.' dedim. Bunun üzerine Rasûlullâh (s.a.v.), '*Bana ne dünyadan! Ben ve dünya ne gibiyiz, biliyor musun? Benimle dünyanın misali, bir ağacın altında gölgelenen, sonra giden ve orayı terk eden bir yolcu gibidir.*' buyurdu."²⁹² Bu hadisi Tirmizî²⁹³ ve İbn Mâce (v. 273/887),²⁹⁴ Mes'ûdî kanalıyla rivayet etmişlerdir. Tirmizî, hadisin sıhhati hakkında "hasen sahih" demiştir. Aynı hadis biraz farklı şekilde Hz. Ömer'den (r.a.) de şöyle rivayet edilmiştir: "Ömer (r.a.) Nebi'nin (a.s.) yanına girdi ve onun bir hasır üzerinde yattığını ve hasırın yan tarafına iz yaptığını gördü. Bunun üzerine ağladı. Allah Rasulü (s.a.v.) '*Seni*

²⁹¹ Mukâtil, *Tefsîr*, IV, 732; Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, III, 592; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XXIV, 106; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VI, 244; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, V, 493; İbn Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV, 457; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 95; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, VIII, 425-426; Ebu'l-Kâsım Muhammed İbn Cüzey, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, (nşr. Abdullah el-Hâlidî), Beyrût: Dâru'l-erkam h.1416, II, 490; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, X, 496; Celaleddîn el-Mahallî-Celaleddîn es-Suyûtî, *Tefsîru'l-celâleyn*, Kahire: Dâru'l-hadîs, s.812; Bikâ'î, *Nazmu'd-durer*, XXII, 107; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, VIII, 543; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 202; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 277; Kâsimî, *Mehâsinu't-te'vîl*, IX, 491; Sa'dî, *Teysîr*, s.928; İbn 'Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 397; Şinkitî, *Edvâu'l-beyân*, VIII, 557.

²⁹² Ahmed, *Müsned*, VI, 241.

²⁹³ Tirmizî, "Züh'd", 44.

²⁹⁴ İbn Mâce, "Züh'd", 3.

ağlatan nedir, ey Ömer!’ buyurdu. Ömer (r.a.) de: ‘Kisra ve Kayser’i dünyada nimetler içinde oldukları bir halde hatırladım. Bir de Allah’ın Rasulü olduğun halde senin halini hatırladım da.’ dedi. Bunun üzerine Nebi (a.s.) ona: ‘*Dünyanın, onların olmasına razı değil misin?’* buyurdu.”²⁹⁵

Yine bu meyanda İbn Ebî Şeybe’nin, İbn Mes’ud’dan rivayet ettiği bir hadiste Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Ben Ehl-i Beytim. Ve biz Ehl-i Beyt için Allah ahireti dünyaya tercih etmiştir.*”²⁹⁶

Hiç şüphesiz cennet, Rasûlullâh (s.a.v.) için dünyadan daha hayırlıdır. Bununla beraber Rasûlullâh’a (s.a.v.) dünyada, yanında her şerefin küçük kalacağı peygamberlik şerefi de verilmiştir. Dünyadaki her ikram buna göre azdır. Fakat dünya tümüyle beşeri arızalarla dolu kederlerle boğulmuş olduğundan ve buradaki hayat uyuyan birinin rüyası gibi ya da yok olacak bir gölge gibi olduğundan ahirete nispetle hiçbir şey değildir. Ancak ahirete giden bir yol ve cenneti kazanmayı gerektiren amelleri yapmaları suretiyle, Allah’ın (c.c.), salih kulları için hazırladığı büyük hayra ulaşmaya bir sebep olduğu için dünyada da bu anlamda bir hayır olduğu zikredilmiştir.

Söz konusu âyette Rasûlullâh’a (s.a.v.) verilecek olan nimetler dünyada ve ahirette verilenler olarak ikiye ayrılır. Bu sûrede ve bundan sonraki İnşirâh sûresinde Allâh Teâlâ bu nimetlere işaret etmiştir. Yine Yüce Allah bu sûrede geçen “*Seni yetim bulup da barındırmadı mı?*” âyetinde, doğduğundan ve yetişkinliğe erdiğinden beri Rasûlullâh’a (s.a.v.) verdiği nimetleri hatırlatmaktadır. Böylece Yüce Allah, küçüklüğünden beri onu (s.a.v.) şirkin kirinden koruduğunu, göğsünü yararak onu temizlediğini ve arındırdığını ona taahhüd etmiştir. Nitekim o (s.a.v.), yetimliğine rağmen Kureyş gençlerinin efendisi olmuştur. Yine, Hz. Hatice (r.anhâ) ile nişanlandığında onun (s.a.v.) hakkında amcası; “Bu; yumuşaklık, akıllılık ve ahlak bakımından dengi olmayan bir gençtir. Hepsinde ağır basar.” demiştir. “*Seni dalâlette bulup da sana yol göstermedi mi?*” ve “*Seni fakir bulup da zengin etmedi mi?*” âyetlerinde sayılanlar da Rasûlullâh’a (s.a.v.) dünyada verilen nimetlerdir. Bunlar, küçüklüğünden gençliğine ve yetişkinliğine kadar kendisine verilen dünya hayırlarının en büyüklerindendir. Sonra peygamberliğe seçilmesi, bu süreçte insanlardan korunması, düşmanlara karşı zafer kazanması, dinini açıkça ortaya çıkarması ve sözünü yüceltmesi de bu babtandır. Dünyadaki manevî açıdan kendisine verilen nimetler de Duhâ sûresinin arkasından gelen İnşirâh sûresinde anlatılmıştır. Nitekim Yüce Allah bu âyetlerde “*Senin kalbini açıp genişletmedik mi? Belini büken yükü üzerinden kaldırmadık mı? Ve senin şanını yüceltmedik mi?*” buyurmuştur.

Ahiret hayatı kesin olarak şüphelerden arınmış ve bâkî olduğu için, dünya hayatı ise kendisine zarar karışmış ve fânî olduğu için, ahiret dünyadan daha hayırlıdır. Çünkü dünyanın izzeti yok olacaktır; ahiretinki ise bâkîdir.”

2- İbn ‘Atıyye (v. 541/1147) ve bir gruba göre ise "الأخرة" ve "الأولى" kelimeleriyle Nebi’nin (s.a.v.) durumunun sonu ve başı kastedilmiştir. Buna göre söz konusu kelimelerin başlarındaki "ال" takısı ahd (bilinen bir şey) için ya da muzafun ileyh yerine gelmiştir. Kâdî

²⁹⁵ Ahmed, *Müsned*, XIX, 409-410; Buhârî, “Tefsîr”, Hadis no:4913.

²⁹⁶ İbn Mâce, “Fiten”, 34; Taberânî, *Evsat*, VI, 29.

İyâz kelimelerin bu manaları itibariyle âyeti, “Senin durumunun sonu başından daha hayırlıdır ve gücün artmaya, şerefın de yükselmeye devam edecektir.” şeklinde yorumlamıştır. Buna göre Yüce Allah, “Geçmişte kaybettiklerine üzölme! Senin için Allah katında bulunanlar, onlardan daha hayırlıdır.” demek istemekte ve ona (s.a.v.) zaferi ve galibiyeti vadetmektedir. Ayrıca âyetin bu şekilde manalandırılması; Yüce Allah’ın, Rasûlullâh’ı (s.a.v.) yücelme basamaklarında yükseltmeye, onun (s.a.v.) için dinini sağlamlaştırmaya, düşmanlarına karşı ona yardım etmeye, onun durumlarını düzeltmeye o ölene kadar devam edeceğini gösterir. Böylece o (s.a.v.), üstünlükler ve nimetler açısından, öncekilerin ve sonrakilerin ulaşamayacağı bir duruma ulaşmıştır.

Ayrıca bu âyetin, vahyin Nebi’ye (a.s.) tekrar inşinin, önceden kesilip de tekrar inmesinden daha hayırlı olduğunu ifade ettiğı de nakledilmiştir. Böylece Allâh Teâlâ, bundan sonra vahyin ondan kesilmeyeceğine mütekeffil olduğunu göstermiştir. Ancak "الآخرة" ve "الأولى"nın bu ikinci manası, birincisinden daha uzak bir mana addedilmiştir.

2.8. " وَلَآخِرَةُ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَى "

“Hayrun Leke” İfadesi (خَيْرٌ لَّكَ)

"خَيْرٌ" lafzı lügatte; “meyletmek” anlamına gelir. Bu kökten türeyen "خَيْرٌ" kelimesi ise, “şerrin zıddı”dır. Çünkü herkes hayra yönelir ve hayır sahibine meyleder.²⁹⁷ Söz konusu kelime ile kökü arasında bu bakımdan bir irtibat vardır. Bu kelimenin yeri âyette haber, merfûdur.²⁹⁸ "خَيْرٌ" kelimesi ya “إِنْ تَرَكَ خَيْرًا / Eğer geride bir hayır (mal) bırakmışsa...”²⁹⁹ âyetindeki gibi mastar olarak gelebilir. Ya da hemzesi düşmüş tafdîl (üstünlük) kalıbında gelebilir. Söz konusu âyette ise tafdîl kalıbında gelmiştir. Bunun delili, "الآخرة" lafzından sonra buna mukabil olan "الأولى" lafzının ve "مِنْ" harf-i cerinin zikredilmesidir. Yani "خَيْرٌ" kelimesinin zikri geçen manasına göre bu âyetten anlaşılan şudur: “Yüce Allah dünyada Rasûlullâh’a (s.a.v.) birçok hayır vermiştir; fakat ahirette onun için bulunanlar dünyada verdiklerinden daha hayırlı ve daha faziletlidir.”³⁰⁰

"لَكَ"deki "ل" harf-i cer, "كَ" muttasıl zamir olup ism-i mecrûr mahallindedir. Câr ve mecrûr ise, haber olan "خَيْرٌ" kelimesine muteallıktır.³⁰¹ "لَكَ"deki "ل" ihtisas lâmidir ve “Bu hayır sana mahsustur.” anlamındadır. Ancak o; zatı, dini ve ümmeti konusunda Peygamber’in (s.a.v.) kendisiyle ilgili olan her şeyi kapsar. Bu, aynı zamanda Allah’tan (c.c.), İslam dinini yayacağı ve Nebi’nin (a.s.), ümmeti için umduğu hayırların imkânını onlara sağlayacağı bir vaaddir.³⁰²

Yüce Allah’ın, bu âyette Peygamber’e (s.a.v.) hitaben “Ahiret senin için dünyadan daha hayırlıdır.” derken, “لَكُمْ/sizin için” demeyip, “لَكَ/senin için” şeklinde tekil kullanmasının sebebi hakkında Râzî şu yorumu yapmıştır: “Rasûlullâh’ın (s.a.v.) ümmeti içerisinde, ahiretin kendisi için şer olacağı kimseler de vardı. Bu nedenle eğer Yüce Allah lafzı

²⁹⁷ Cevherî, *es-Sihâh*, II, 651; İbn Fâris, *Mu’cem*, II, 232.

²⁹⁸ Dervîş, *İrâbu’l-Kur’âni’l-Kerîm*, VIII, 342.

²⁹⁹ Bakara 2/180.

³⁰⁰ Şinkîti, *Edvâu’l-beyân*, VIII, 557.

³⁰¹ Dervîş, *a.g.e.*, VIII, 342.

³⁰² İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXX, 397.

umumîleştirseydi, bu doğru olmazdı. Sadece itaat edenleri zikretseydi, bu sefer de günahkarlar ve münafıklar rezil rüsvay olurlardı.”³⁰³

Âyetteki lââm’ın ihtisası kasrî, yani sadece Peygamber Efendimiz’e verilmiş, başka kimseye verilmemiş demek değildir. Ve âhiretteki hayrın tüm kazananları kapsamasına bir mani yoktur. Zira Peygamber (s.a.v.) için sayılan hayrın, ondan başkaları için hazırlanandan daha hayırlı olduğu zaten kesindir. Örneğin Makâm-ı Mahmûd’un (övülmüş makam) sadece Peygamber’e (s.a.v.) mahsus olması bu konuda yeterlidir.³⁰⁴

Yüce Allah’ın, kendisi için ahiretin dünyadan daha hayırlı olduğunu söylediği kimsenin sadece Rasûlullâh (s.a.v.) olmadığını ve bu âyetin iyilerin hepsini kapsadığını “ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ ” *İyiler için, Allah katındakiler daha hayırlıdır.*”³⁰⁵ âyeti de göstermektedir.³⁰⁶ Allah katında iyiler için olan hayırlar ise, “ إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ ” *Şüphesiz iyiler nimetler içindedirler.*”³⁰⁷ ve “ إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا ” *İyiler ise, katkısı kâfûr olan içecekler dolu bir kadehten içerler.*”³⁰⁸ âyetlerinde de anlatıldığı gibi, Allah’ın (c.c.) kıyamet gününde onlar için hazırladığı şeylerle açıklanabilir.³⁰⁹

2.9. " وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى "

İki menfî cümleinin geçtiği " مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى " âyetinden sonra gelen iki müspet cevabı içeren " وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى " ve " وَلَآخِرَةُ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَى " âyetleriyle cevabı’l-kasem tamamlanmıştır.³¹⁰ Dolayısıyla bu âyet, kasem (yemin) cümlesi üzerine matuftur.³¹¹

Söz konusu âyetin, önceki âyetlerle bağlamı hakkında şu yorumlar zikredilmiştir:³¹²

1- Allâh Teâlâ, bir önceki âyette ahiretin dünyadan daha hayırlı olduğunu beyan etmiş; ancak bu farklılığın hangi dereceye kadar olduğunu açıklamamıştır. İşte bu âyetle o farklılığın miktarı açıklanmıştır. Ki o, Rasûlullâh’ın (s.a.v.) temenni ettiği ve hoşnut olacağı şeylerin son haddine vardığı haldir.

2- Sanki Allah “Ahiret dünyadan daha hayırlıdır.” buyurduğunda, bunun nedeni sorulmuş, bunun üzerine Yüce Allah, Rasûlullâh’a (s.a.v.) her istediğini vereceğini ve bu verdiklerinin dünyaya sığmayacağını belirtmiştir. Böylelikle de ahiretin dünyadan daha hayırlı olduğu sabit olmuştur.

³⁰³ Râzî, *Mefâtihi’l-gayb*, XXXI, 193-194.

³⁰⁴ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 202.

³⁰⁵ Âl-i İmrân 3/198.

³⁰⁶ Şinkîti, *Edvâu’l-beyân*, VIII, 557.

³⁰⁷ İnfitâr 82/13.

³⁰⁸ İnsân 76/5.

³⁰⁹ Şinkîti, *a.g.e.*, VIII, 557.

³¹⁰ Mahallî-Suyûtî, *Tefsîru’l-celâleyn*, s.812.

³¹¹ İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXX, 398.

³¹² Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 194.

“ Ve Le Sevfe” İfadesi (وَلَسَوْفَ)

"وَلَسَوْفَ" ifadesinin başındaki vâv (و), atıf vâvıdır.³¹³ Ondan sonra gelen lâmin (ل) yeri ve görevi hususunda ise iki görüş zikredilmiştir.³¹⁴

1- Zemahşerî ve bazı âlimlere göre burada lâm (ل), cümlelerin manasını te'kid eden lâm-ı ibtidâ'dır. Bu durumda cümlelerin mübtedâsı mahzûf olup, takdiri "...وَلَأَنْتَ سَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ..." şeklindedir. Bu, Kıyâmet sûresi birinci âyetten gelen "لَا أَقْسِمُ" ifadesinin "لَأَنَا أَقْسِمُ" anlamını vermesi gibidir. Lâmin burada ibtidâiyye olduğunu savunanlara göre bunun delili ise şudur: "Bu lâm ya lâm-ı kasemdir ya da lâm-ı ibtidâ'dır. Lâam-ı kasem muzârînin başına ancak bir nun-i tevkîd ile beraber gelebilir. Dolayısıyla geriye lâm-ı ibtidâ olma ihtimali kalır. Lâam-ı ibtidâ da ancak mübtedâ ve haberden oluşan bir isim cümlesinin evveline gelir. Bu yüzden bir mübtedâ takdir edilmesi ve cümlelerin aslının "...وَلَأَنْتَ سَوْفَ يُعْطِيكَ..." şeklinde olması gerekmiştir."

Söz konusu lâmı kasem sayanlar bu görüşe şu şekilde itiraz etmişlerdir: "Hiç şüphesiz te'kid, itinaı gerektirir. Hazf etmek ise te'kidî zedeler." İbn Hâcib (v. 646/1249) de aynı itiraza devamla şunları söylemiştir: "*Lâm (ل) ile te'kid edilmiş olan mübtedâ hazfedilemez. Çünkü mübtedâ ile birlikte gelen lâm (ل), fiille birlikte gelen "قَدْ" ve isimle birlikte gelen "إِنَّ" gibidir. Nasıl bunlarla birlikte geldiğinde fiil ve isim hazfedilip de "إِنَّ" ve "قَدْ" tek başlarına kalmıyorlarsa, aynı şekilde te'kid edilen mübtedânın hazfedilip, onu te'kid eden lâmin (ل) tek başına kalması da olmaz. Bu halde bir takdir gerekir ki bu kuralda aslolan da, takdirin olmamasıdır. Ayrıca te'kid lâmı (ل) cümlelerin manasını te'kid ettiği gibi, önündeki muzârî fiili de hâl'e (حَال) çevirmek için gelir. Burada ise, tenfîs ve te'hir harfi olan sevfe ile (سَوْفَ) bitişiktir. Dolayısıyla lâmin (ل), önündeki muzârîyi hâl'e (حَال) çevirmesi ve sevfe (سَوْفَ) ile yan yana gelmesi de birbirine zıddır.*" İbn Hâcib ve onun gibi düşünenler, bu sözlerle, ibtidâiyye sayılması durumunda hem lâmdan sonra mahzûf bir mübtedânın takdir edilemeyeceğini, hem de araya sevfe girdiği için bu lâmin, önündeki muzârî fiili hâl'e çevirme görevini yapamayacağını ifade etmişler; böylece lâmin ibtidâiyye olmasına karşı çıkmışlardır.

Âyetteki lâmin (ل) ibtidâiyye olduğunu savunanlar ise bu itiraza "Şüphesiz te'kid edilen, tek başına mübtedâ değil cümledir. Bu yüzden, mübtedânın hem lâm ile te'kid edilmesi hem de hazfedilmesi birbirine zıt olmaz." şeklinde cevap vermişlerdir. Dolayısıyla, lâmin ibtidâiyye olmasına karşı çıkan İbn Hâcib'in sözü, bu lâmı ibtidâiyye sayan Farisî ve emsalleri için bir huccet sayılmamıştır. Zira onlara göre nahivcilerin de zikrettikleri gibi Arapça'da, "إِنَّ"nin kendisiyle beraber olan ismin hazfedilmesi örneği çoktur. Aynı şekilde te'kid edatı "قَدْ"den sonra gelen fiil de aşağıdaki dizelerde geçtiği gibi hazfedilebilir:

أَزِفَ التَّرْحُلُ غَيْرَ أَنْ رَكَابَنَا لَمَّا تَزَلْ بِرَحَالِنَا وَكَأَنَّ قَدْ

³¹³ Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l- Kerîm*, VIII, 342.

³¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 767; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 195; Nesefî, *Medâriku't-tenzîl*, III, 654; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 497; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, XI, 37; Bikâ'î, *Nazmu'd-durer*, XXII, 108; Âcî, *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, IV, 504; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, IX, 170; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 203; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, V, 319; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 277; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 398; Şinkîfî, *Edevâu'l-beyân*, VIII, 559; Dervîş, *a.g.e.*, VIII, 342.

Sefer yaklaştı; ancak sanki yaklaşmamış gibi bineklerimiz hala ahırlarda durmaya devam ediyor.

Aynı zamanda Tıybî'nin de dediği gibi, şayet "إِنَّ" ve "فَدَّ" ile bu "ل" (lâm) arasında fark olabileceği kabul edilirse; "إِنَّ" ve "فَدَّ" te'kid etmekle beraber, bu lâmin (ل) aksine üzerine geldikleri kelimeyi de etkilerler. Bu lâmin gerektirdiği şey ise, sadece cümlelerin manasını te'kid etmektir. Cümlelerin manası ise bâkîdir. Dolayısıyla buradaki mübtedânın hazfını başka bir şeyle kıyaslamak kıyas mea'l-fârıktır.³¹⁵ Ayrıca Nahivciler, aynı, "فُتُّ وَ (أنا) أَصْلُكَ" örneğinde mübtedâ takdir ettikleri gibi, kelimelerde çoğu kez bir şey takdir ederler. Kelamda takdir kullanımı bu konuda da olduğu üzere, mana için değil, sanat içindir.

Âlûsî te'kid lâminin (ل), muzârî fiili hâl'e (حَال) çevirmesi ile sevfeyle (سَوْفَ) yan yana gelmesinin zıt olduğunu söyleyen, bu yüzden buradaki lâmi kasem sayanlara da itiraz ederek şöyle der: "Te'kid lâminin (ل), muzariyi hâl'e (حَال) çevirmek için geldiği kabul edilemez. Zira o, sadece mutlak olarak te'kid etmek içindir. Onunla hâl'in (حَال) anlaşılması ise, ancak bir karineyle mümkündür. Çünkü bu, te'kide daha uygundur. Dolayısıyla, şayet te'kid lâminin muzârîyi hâl'e çevirdiği kabul edilirse şöyle söylenebilir: 'Lâm (ل), kendisinden sonra gelen "سَوْفَ"nin zikredilmesi karinesiyle anlaşıldığı üzere sadece te'kid içindir. Kastedilen ise, sonrakinin; yani "سَوْفَ"nin değil de "verme" fiilinin te'kid edilmesidir. Öyleyse te'kid (ل) ve te'hîr (سَوْفَ) harflerinin birlikte gelmesi âyete, 'Şüphesiz ki sana verilecekler, bir hikmet ve maslahat gereği gecikse bile kesinlikle olacaktır.' manasını verir.' Bu lâmin, sadece tek bir şey için değil de, hem sevfeyi hem de "verme" fiilini te'kid için olduğu kabul edilirse de, o zaman şöyle denilebilir: 'Gelecek, yani kendisini "rıza" takip eden "verme" kesin meydana geleceği için şimdi olmuş gibi indirilmiştir. Bu, Yüce Allah'ın "وَأَنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ" /Şüphesiz Rabb'in, onların arasında, kıyamet günü hüküm verecektir."³¹⁶ âyetinin de bir benzeridir.

2- Diğer bir grup âlime göre ise, bir önceki âyette (لَاخِزَّةً) ifadesinin başındaki lâmi (ل) nasıl yemin için ise, aynı şekilde bu lâmi (ل) da yemin içindir. Birçok kimse de bunun yemin için geldiğinin kesin olduğunu söylemiştir. Buna göre lâmdan önceki vâv (و) harfi, atıf içindir. "Ahiret senin için dünyadan daha hayırlıdır." ve "Elbette Rabb'in sana verecek, sende bundan razı olacaksın." âyetlerindeki iki vaad de, üzerine yemin edilen "Rabb'in seni bırakmadı ve seni terk etmedi." âyetine dâhildir. Böylece Yüce Allah, ikisi olumsuz "terk etmedi ve buğz etmedi", ikisi de olumlu "âhiretin dünyadan daha hayırlı olması" ve "Rabb'inin ona verecek, onun da razı olacak olması" dört şey üzerine yemin etmiş olmaktadır. Fârisî bu lâmin "إِنَّ رَيْدًا لَقَائِمٍ" cümlesindeki lâmi gibi değil, "لَأَقُومَنَّ" cümlesindeki lâmi gibi olduğunu, dolayısıyla "سَوْفَ"nin burada iki nûn'dan birisinin yerini tuttuğunu ve sanki mananın "وَلْنُعْطِيَنَّكَ" şeklinde olduğunu ifade etmiştir.

"وَلَسَوْفَ"deki lâmi kasem sayanlara: "Şüphesiz ki kasem lâmi (ل), muzârînin evveline ancak bir te'kid nûnu (ن) ile beraber gelir." diye itiraz edilmiştir.

³¹⁵ Kıyâs mea'l-fârık, birbirine benzemeyen şeyler arasında yapılan kıyastır. Yani doğru olmayan ve hakikate uymayan mukayesedir.

³¹⁶ Nahl 16/124.

Bu itiraza, nahivciler tarafından kasem lâminin te'kid nûnu ile beraber gelmesinin istisnaları zikredilmek suretiyle şöyle cevap verilmiştir:³¹⁷

a- Bu âyetteki gibi kasem lâmı ile fiilin arasını "سَوْفَ" ayırmışsa, lâmla birlikte fiile bir te'kid nûnunun gelmesi gerekmez. "وَاللّٰهُ لَسَّاعُطِيْكَ" sözü ve "Muğni"nin³¹⁸ naklettiği şu dizeler buna bir örnektir:

فَوَرَبِّيْ لَسَوْفَ يُجْزَى الَّذِيْ اَسْلَفَ الْمَرْءُ سَيِّئًا اَوْ جَمِيْلًا

Rabb 'ime yemin olsun ki kişi, yaptığı kötü ve güzel işlerin karşılığını görecektir.

b- Kasem lâmı ile fiilin arasına ma'mûl girmişse, yine fiile bir te'kid nûnunun gelmesi gerekmez. Âl-i İmrân sûresi 158. âyet de "وَلَيُنْزِلَنَّ مُنْهُمُ اَوْ قَتْلُكُمْ اِلَى اللّٰهِ تَحْشُرُوْنَ" buna bir örnektir. Zira burada da lâm ile fiil arasına ma'mul cinsinden câr ve mecrûr girdiği için fiil, sonuna te'kid nûnu almamıştır.

c- Fiil, şimdiki zamanı, yani içinde bulunulan zamanı ifade ettiğinde de örneğin "لَا قَسِيْمَ" derken yine durum aynıdır, yani bu halde de te'kid nûnu gelemes. Eğer bu fiil, "تَاللّٰهِ تَفْعًا" örneğindeki gibi, anlamca menfî bir fiil ise, te'kid lâmı ve te'kid nûnunun her ikisi de gelemes. Bunların dışındaki durumlarda ise "وَتَاللّٰهِ لَا كَيْدَنَّ اَصْنَامُكُمْ" örneğindeki gibi te'kid lâminin da te'kid nûnunun da gelmesi gereklidir."

Âyette geçen "سَوْفَ" harf-i istikbâldir ve te'kid için getirilmiştir. Te'kid harfi olan lâm (ل) ile tenfîs harfinin (سَوْفَ) birlikte gelmesi ise yukarıda da zikredildiği gibi; verme fiilinin, bir maslahat gereği gecikse bile kesinlikle vaki olacağını göstermek içindir.³¹⁹ Yani edattan da anlaşıldığı üzere bu vaad, gecikse de sözünden dönülmeyecek bir vaaddir.³²⁰

Arapça'da tenfîs harfleri "سَوْفَ" ve "سَنَ" dir. "سَنَ" yakın gelecek için, "سَوْفَ" ise uzak gelecek için kullanılır. Söz konusu âyette birincisinin değil de ikincisinin kullanılmasının sebepleri ve faydaları şu şekilde izah edilebilir:³²¹

1- Âyetteki harf-i istikbal (سَوْفَ), "سَوْفَ اَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّيْ" / "Sizin için Rabb'imden bağışlanma dileyeceğim." dedi.³²² ve "وَلَسَوْفَ يَرْضٰى" / "Elbette kendisi de hoşnut olacaktır."³²³ âyetlerinde de geçtiği gibi, Rasûlullâh'a (s.a.v.) vadedilen bu verme fiilinin kesilmeyip devam edeceğini ifade etmek içindir.

2- Âyette "سَوْفَ" harf-i istikbâlinin kullanılmasının, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) ecelinin yaklaşmadığına ve bundan sonra da bir müddet yaşayacağına işaret ettiği de zikredilmiştir.

3- Bu harf-i istikbâlin kullanım nedeni için şu yorum da yapılmıştır: "Müşrikler Peygamber Efendimiz'e (s.a.v.) 'Rabb'i onu terk etti ve ona darıldı.' dediklerinde Yüce Allah onlara

³¹⁷ Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, XI, 37-38; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, IX, 170; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 203-204; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 398; Şinkîti, *Edvâu'l-beyân*, VIII, 558; Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l- Kerîm*, VIII, 343.

³¹⁸ Muğni'l-Lebîb İbn Hişâm'ın bir eseridir.

³¹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 767; Neseî, *Medâriku't-tenzîl*, III, 654; Bikâ'î, *Nazmu'd-durer*, XXII, 108; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, IX, 170; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, V, 319; Dervîş, *a.g.e.*, VIII, 343.

³²⁰ Bikâ'î, *a.g.e.*, XXII, 108.

³²¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 195; İbn 'Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 398.

³²² Yûsuf 12/98.

³²³ Leyl 93/21.

bizzat aynı lafızla cevap vermişti ve ‘Rabb’in seni ne terk etti, ne de sana darıldı.’ buyurmuştu. Sonra müşrikler ‘سَوْفَ يَمُوتُ مُحَمَّدٌ/Muhammed ölecek.’ dediler de Allah da yine bu lafızla onlara, ‘وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى /Elbette Rabb’in sana verecek, sen de bundan hoşnut olacaksın.’ buyurarak cevap verdi.”

2.10. " وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى "

(يُعْطِيكَ، فَتَرْضَى) “Yu’tîke” ve “Fe Terdâ” İfadeleri

"يُعْطِي" fiili lügatte; “almak ve vermek” anlamlarına delalet eden "عَطَوُ" kökünden türeyen "إِعْطَاء" mastarından gelir. "تَرْضَى" fiili ise lügatte; “gazabın zıddı” olarak geçen "رَضِيَ" fiilinin muzârî halidir.³²⁴ Kelimelerin i’rabına gelince; "سَوْفَ يُعْطِيكَ" cümlesi, mahzûf bir mübtedânın haberidir. Ve bu mahzûf mübtedânın takdiri “أَنْتَ/sen”dir. "يُعْطِيكَ رَبُّكَ" cümlesindeki "يُعْطِي" muzârî bir fiildir ve merfûdur. "تَرْضَى" fiili ise "يُعْطِيكَ" üzerine matuftur. "فَتَرْضَى" kelimesindeki "ف" ta’kîb harfî, atıf içindir.³²⁵ Allah’ın (c.c.) vereceği şeylerin faydasının hemen olacağını ifade için getirilmiştir. Böylelikle, kendisine verilen kişinin rızası verme esnasında gerçekleşmiş, vermenin faydasının meydana gelmesi de beklemeksizin hasıl olmuş olur.³²⁶

"يُعْطِيكَ"deki "كَ" mef’ûl mukaddemdir.³²⁷ Âyette vadedilen saadetler müminler için de söz konusu olmasına rağmen, Yüce Allah’ın “size verecek” değil de Peygamber’e (s.a.v.) hitap ederek “sana verecek” şeklinde tekil kullanmasının hikmetleri hakkında Râzî bazı yorumlar zikretmiştir:³²⁸ Öncelikle, hiç şüphesiz burada maksat peygamberdir; ancak müminler de zaten ona tabidirler. Ayrıca Yüce Allah, ashâbına ikramda bulunduğu zaman, Peygamber’in (s.a.v.) bunu kendisine yapılmış bir ikram gibi addedeceğini ve müminlere yapılan ikramdan duyacağı sevincin, bizzat kendisine (s.a.v.) yapılacak olan ikramın sevincinin üzerine çıkacağını bilmektedir.

Yüce Allah’ın, "وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى" âyetindeki, “يُعْطِيكَ/sana verecek” fiilinin ikinci mef’ûlü; yani Allah’ın neyi vereceği, Rasûlullâh’ın (s.a.v.), kendisi ve ümmeti için umduğu hayırların hepsini kapsaması için hazfedilmiştir. Yani bir önceki “Rabb’in seni ne terk etti, ne de sana darıldı.” âyeti, bu durumun, zamanın hepsini kapsadığını ifade ettiği gibi bu âyet de “verme” fiilinin umumîliğini ifade eder.³²⁹ Bu yüzden Allah tarafından Rasûlullâh’a (s.a.v.) verilmesi vadedilen³³⁰ ve Rasûlullâh’ın (s.a.v.) da hoşnutluğuna sebep olacak o şeyin ne olduğu ve bunun uhrevî mi dünyevî mi olacağı hususunda muhtelif görüşler zikredilmiştir. Bunlar şöyledir:³³¹

³²⁴ İbn Fâris, *Mu’cem*, IV, 353; II, 402.

³²⁵ Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’âni’l-Kerîm*, VIII, 343.

³²⁶ İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXX, 398.

³²⁷ Dervîş, *a.g.e.*, VIII, 343.

³²⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXXI, 195.

³²⁹ İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 398.

³³⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân fî te’vîli’l-Kur’ân*, XXIV, 487.

³³¹ Mukâtil, *Tefsîr*, IV, 732; Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 487; Mâverdi, *en-Nüket ve’l-’uyûn*, VI, 293; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 767; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, V, 494; Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 194-195; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XX, 95; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, X, 496-497; Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, VIII, 543; Ebu’s-Su’ûd, *İrşâdu’l-’akli’s-selîm*, IX, 170; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 204-205.

1- Bir görüşe göre bu, dünyevî bir vaaddir. Ve Yüce Allah bununla, Mekke'nin fethine, Bedir savaşı gününe ve insanların grup grup dine girişine ya da Kurayza ve Nadir kabilelerine galip gelinmesi, onların sürgün edilmesi, askerlerinin ve ordularının Arap beldelerine yayılması gibi düşmanlarına karşı Peygamber'ine (s.a.v.) zafer nasip edeceğine; raşid halifelerin ve onların dışındaki diğer İslam meliklerinin bazı ülkelerde fetihler yapacaklarına ve onların elleriyle zorba krallıkların yıkılacağına, kısra hazinelerinin onlardan alınacağına, doğu ve batı halklarına korku salınacağına, İslam'ın heybetleneceğine ve İslam davetinin yayılacağına işaret ediyor olabilir. Aynı zamanda bunun, kâmil bir nefis, öncekilerin ve sonrakilerin ilimleri, peygamber olarak ortaya çıkması gibi Allah'ın (c.c.) Nebi'ye (a.s.) dünyada verdiği şeyleri ve onun (s.a.v.) için biriktirdiği, kendisinden (c.c.) başka hiçkimsenin bilmediği ikramları kapsayan değerli bir vaadi olduğu da söylenmiştir.

2- Cumhura göre ise bu vaad uhrevîdir. Mukâtil de bu görüştedir. Bu minvalde Abd İbn Humeyd, İbn Cerîr ve İbn Ebi Hatim; Katâde'den rivayetle söz konusu vaadin kıyamette, dolayısıyla cennette olacağını nakletmişlerdir. Âyetteki vaadi uhrevî addedenler, söz konusu vaadin ne olduğu ile ilgili çeşitli rivayetler zikretmişlerdir:

a- Bir görüşe göre âyetteki bu vaad, Rasûlullâh'ın şefaathetme yetkisidir. Bu şefaatin kapsamı ve içerisine kimlerin dahil olacağı ile ilgili farklı rivayetler olduğu göze çarpmaktadır. İbn Ebî Hâtim'in Hasan-ı Basrî'den,³³² Atâ'nın da İbn Abbas'tan tahric ettikleri rivayete göre o vaad, Rasûlullâh'ın (s.a.v.), ümmetine şefaattir. Bu te'vil, Hz. Ali'den de nakledilmiştir.³³³ Bunun şefaathetme olduğuyla ilgili; İbn Münzir, İbn Merdeveyh ve Ebû Nu'aym - "*Hilyetu'l-Evliyâ*" adlı eserinde-³³⁴ Harb b. Şureyh kanalıyla şu hadisi rivayet etmişlerdir: "Harb şöyle demiştir: 'Ebu Ca'fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn'e, 'Irak ehlinin şefaathet hakkında söylediklerine bir baksana, o doğru mudur?' dedim. O da şöyle dedi: 'Evet, vallahi bana Muhammed b. el-Hanefiyye (v. 81/700) şöyle anlattı: Ali'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurdu: '*Rabb'im bana, 'Razı oldun mu ey Muhammed!' deyip de ben de 'Evet ey Rabb'im razı oldum!' deyinceye kadar ümmetim için şefaatte bulunacağım.*' Sonra Muhammed el-Hanefiyye bana yöneldi ve 'Ey Irak ehli topluluğu! Şüphesiz siz 'Allah'ın kitabındaki en ümitvâr âyetin '*Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah, bütün günahları bağışlar.*'³³⁵ olduğunu söylemektesiniz.' dedi. 'Evet bunu söylüyoruz.' dedim. 'Ehl-i Beyt olarak bizler ise Allah'ın kitabındaki en ümitvar âyetin '*Rabb'in sana verecek, sen de bundan hoşnut olacaksın.*'³³⁶ olduğunu söylemekteyiz. Allah'ın vereceği o şey şefaattir.' dedi."³³⁷

³³² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, VIII, 426; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, VIII, 543; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 204.

³³³ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XXIV, 107; İbn Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV, 457.

³³⁴ Ebû Nu'aym, *Hilye*, III, 179.

³³⁵ Zümer 39/53.

³³⁶ Duhâ 93/5.

³³⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, X, 224; Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 543; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 204.

- İbn Ebi Hâtim³³⁸ ve İbn Cerîr, Süddî kanalıyla İbn Abbas'tan şu hadisi tahriç etmişlerdir: "Âyette Muhammed'e (s.a.v.) verileceği ifade edilen ve onu razı edecek şey, Ehl-i Beyti'nden hiçkimsenin cehenneme girmemesidir."³³⁹

- Beyhakî – "Şuabu'l-İmân" da- Sa'îd b. Cübeyr kanalıyla yine İbn Abbas'tan şu hadisi tahriç etmiştir: "Peygamber'e (s.a.v.) verilecek ve onun razı olacağı şey, Allah'ın (c.c.), onun ümmetinin hepsini cennete girdirmesidir."³⁴⁰ Hatîb'in rivayetinde, başka bir ifadeyle: "Muhammed (s.a.v.), ümmetinden herhangi birisi cehennemde olduğu halde buna razı olmaz." şeklinde geçer.³⁴¹ Âlûsî, bunun Rasûlullâh'ın (s.a.v.), ümmetine karşı büyük merhametinin bir gereği olduğunu; çünkü onun (s.a.v.) ümmetine düşkün, onlara karşı şefkatli ve onların işlerini önemseyen birisi olduğunu ifade etmiştir.³⁴²

- Müslim'in Sahih'inde Abdullah b. Amr b. el-As'tan rivayetle şu hadis yer alır: "Nebi (a.s.) Yüce Allah'ın İbrahim (a.s) hakkındaki: *"Artık kim bana uyarsa işte o bendendir. Kim de bana isyan ederse gerçekten Sen günahları bağışlayansın, çok merhametlisin."*³⁴³ âyetini ve Hz. İsa'nın (a.s): *"Eğer onlara azap edersen, şüphe yok ki onlar senin kullarıdır."*³⁴⁴ şeklinde söyleyeceği belirtilen sözlerini okudu ve ellerini kaldırıp: *"Allah'ım ümmetim, ümmetim..."* diyerek ağladı. Bunun üzerine Yüce Allah Cebrail'e: 'Ey Cebrail! Muhammed'e git ve -Rabb'in daha iyi bildiği halde- ona niçin ağladığını sor!' buyurdu. Cebrail (a.s.), Peygamber'e (s.a.v.) gelerek ona sordu. O (s.a.v.) da kendisine durumu haber verdi. Bunun üzerine Yüce Allah Cebrail'e (a.s.): 'Muhammed'e git. Ona 'Hiç şüphesiz biz ümmetin hakkında seni razı edeceğiz ve seni üzmeyeceğiz.' diye söyle, buyurdu."³⁴⁵ Bu hadis İbn Ömer'den de rivayet edilmiştir.³⁴⁶

b- Bu vaadin, şefaath dışında ahiretteki bazı menfaatleri kapsadığı da söylenmiş, bununla ilgili birtakım rivayetler nakledilmiştir.³⁴⁷ Nitekim söz konusu menfaatlerle ilgili Hâkim – sahih olduğunu söyleyerek- ve bir grup İbn Abbas'tan şu hadisi rivayet etmişlerdir: "Allâh Teâlâ cennette Nebi'ye (a.s.) her birinin toprağı misk olan ve içinde ihtiyacı olan eşlerin ve hizmetçilerin bulunduğu, inciden bin köşk vermiştir."³⁴⁸ İmam Evzâi bu hadisi merfû olarak şöyle nakletmiştir: "Bana İsmail b. Ubeydullah, Ali b. Abdillâh İbn Abbas'tan, o da babasından şunu anlattı ve dedi ki: 'Nebi'ye (a.s.), kendisinden sonra ümmetinin fethedeceği yerler gösterildi de o da buna sevindi. Ardından Allâh Teâlâ Duhâ sûresinin ilk dört âyetini indirdi. Ayrıca Yüce Allah ona, cennette toprağı miskten olan bin köşk verdi.

³³⁸ İbn Kesîr, *Teşsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, VIII, 426.

³³⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, XXIV, 487; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 426; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, VIII, 542.

³⁴⁰ Beyhakî, *Şu'abu'l-imân*, III, 44; Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 542; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 205.

³⁴¹ Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 542; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 205. Benzer rivayetler için bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, X, 224; Neseфі, *Medâriku't-tenzil*, III, 654; şinkitî, *Edvâu'l-beyân*, VIII, 559.

³⁴² Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 205.

³⁴³ İbrahim, 14/56.

³⁴⁴ Maide, 5/118.

³⁴⁵ Müslim, "İmân", 87; Taberânî, *Evsat*, VIII, 367; Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 542-543; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 205.

³⁴⁶ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 205.

³⁴⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 194.

³⁴⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, XX, 95; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 205.

Her köşkte de onun için gerekli olan eşler ve hizmetçiler vardır.³⁴⁹ Hadis İbn Ebî Şeybe, Abd ibn Humeyd, İbn Ebi Hâtim, Hâkim³⁵⁰ ve İbn Cerîr et-Taberî'den de kendi tarikiyle tahriç edilmiştir.³⁵¹ İbn Merdeveyh, Beyhakî, Ebu Nu'aym³⁵² ve İbn Kesîr hadisin İbn Abbas'a isnadının sahih olduğunu söylemişlerdir.³⁵³

c- Bu uhrevî vaadin, şefaatten ve onun dışındaki şeylerden daha genel olduğu da söylenmiştir. Nitekim Askerî'nin (v. 382/992) –“*Mevâiz*” adlı eserinde-, İbn Merdeveyh'in ve İbn Neccâr'ın (v. 643/1245), Cabir b. Abdillâh'tan tahriç ettikleri şu hadis de bunu gösterir. Cabir şöyle demiştir: “Rasûlullâh (s.a.v.); el değirmenini döndürerek buğday öğütmekte olan, üzerinde de deve derisinden bir giysi olan Fatıma'nın yanına girdi. Onu gördüğünde: *'Ey Fatıma! Yarın ahiret nimetlerine kavuşmak için dünyanın acılarına sabret!'* buyurdu. Bunun üzerine Allâh Teâlâ, *'Şüphesiz Rabb'in sana verecek, sen de razı olacaksın.'* âyetini indirdi.”³⁵⁴ Bu hadis Cafer b. Muhammed'den de rivayet edilmiştir.³⁵⁵

d- Âyette bahsi geçen vaadin Kevser havzı,³⁵⁶ İbn Kesîr'in ifadesiyle “kubbeleri oyulmuş inciden, çamuru da ziyadesiyle kokulu miskten olan Kevser ırmağının kenarında oturması ikramı” olduğu da zikredilmiştir.³⁵⁷

e- Âyette geçen vaadin, Rasûlullâh'ın (s.a.v.), diğer peygamberlere; ümmetinin diğer ümmetlere şahitlik yapması olduğu da söylenmiştir.³⁵⁸

f- Âyetteki vaadin Makâm-ı Mahmud olduğu da zikredilmiştir.³⁵⁹ Söz konusu âyette özetle ifade edilse de başka âyetlerde bu, ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Nitekim “*Umulur ki Rabb'in seni Makam-ı Mahmud'a ulaştırır.*”³⁶⁰ âyetinin işaret ettiği vaad, bunların en büyüğüdür. Makam-ı Mahmud'un ne olduğu ise sünnette gelmiştir ki o, öncekilerin ve sonrakilerin gıpta ettiği bir makamdır.³⁶¹

g- Âyetteki vaadin “vesile” olduğu da söylenmiştir. Vesile, şu hadiste de geldiği gibi sadece tek bir kulun layık olacağı yüce ve yüksek bir mertebedir: “*Müezzini duyduğunuzda siz de onun söylediklerini söyleyin ve bana salavat getirin! Ve de Allah'tan benim için vesileyi isteyin! Çünkü o, cennette sadece tek bir kulun layık olacağı bir makamdır. Ben o kulun ben olacağımı ümit ediyorum.*”³⁶²

³⁴⁹ Ebû Nu'aym, *Hilye*, III, 212; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, XX, 95; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, VIII, 426; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, VIII, 542.

³⁵⁰ Hâkim, *Müstedrek*, II, 573; Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 542.

³⁵¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vili'l-Kur'an*, XXIV, 487; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 426.

³⁵² Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 542.

³⁵³ İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 426.

³⁵⁴ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, X, 225; Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 543; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 205; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 279.

³⁵⁵ Sa'lebî, *a.g.e.*, X, 225.

³⁵⁶ Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 95; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s.1632; Kannevcî, *a.g.e.*, XV, 278; Şinkîtî, *Edvâu'l-beyân*, VIII, 558.

³⁵⁷ İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 425.

³⁵⁸ Şinkîtî, *a.g.e.*, VIII, 559.

³⁵⁹ Bîkâ'î, *Nazmu'd-durer*, XXII, 108.

³⁶⁰ İsrâ 17/79.

³⁶¹ Şinkîtî, *a.g.e.*, VIII, 558.

³⁶² Müslim, “Salât”, 7; Ebû Dâvûd, “Salât”, Hadis no: 523; Tirmizî, “Menâkıb”, 1; Nesâî, “Ezân”, Hadis no: 678.

3- Âyette geçen vaadin hem dünyayı hem de ahireti kapsadığı görüşünü savunan Ebu Hayyân (v. 745/1344) evlâ olanın bunun, bütün çeşitliliğine rağmen ahiret ve dünya nimetlerinin hepsini kapsaması olduğunu ifade etmiş; zikredilen hadislerin doğruluğu kabul edilse bile buna zıt düşmeyeceğini söylemiştir. Zira ahirette verilenler birçok yönden dünyada verilenlerden zaten daha yücedir. İbn İshâk bu anlamda söz konusu âyetin manasıyla ilgili, “O, dünyada felah, ahirette ise mükafattır.” demiştir.

2.11. " وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى "

“Rabbuke” İfadesi (رَبُّكَ)

"رَبُّكَ", fâil muahhardır (sonra getirilmiş fâil).³⁶³ Burada “Allah” özel ismiyle değil de “Rabb’in” ifadesiyle yapılan izafet ise, Rab lafzı, rahmeti ve lütfu içerdiği için ve Rasûlullâh’a (s.a.v.) yardımın ve Rab ismine zamiri getirilmek suretiyle onu müşerref kılmanın meydana gelmesi gayesiyledir.³⁶⁴

2.12. " أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى "

"أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى" cümlesi isti’nâfiyyedir.³⁶⁵ Önceki âyette geçen vaadin gerçekleşeceğine delil olarak zikredilmiştir. Yani bu, küçüklüğünden beri Allah’ın (c.c.), Rasûlullâh’a (s.a.v.) olan inayeti ve zor zamanlarındaki daimi lütufları üzerinden devam eden bir vaaddir. Öyle ki bunun tesadüfî olması ihtimal dâhilinde değildir. Çünkü tesadüfün özelliği, tekrar etmemesidir. Dolayısıyla Allah’ın muradının, bu lütufların sürekliliği olduğu anlaşılmaktadır.³⁶⁶ Yani bu âyet, durumunun başlangıcından nüzûl vaktine kadar, Rasûlullâh’a (s.a.v.) özel olarak verilen nimetlerin, beklenen ve vadedilen (gelecekte i’tâ edilecek) nimetlere şahid kılınması, böylece onun müşerref kalbinin sükûnetinin, sürûrunun ve sevincinin artması amacıyla Yüce Allah’ın bol bol, çeşit çeşit verdiği büyük nimetleri saymaktadır.³⁶⁷

Râzi, bu âyeti önceki âyetlerle irtibatlandırarak şöyle yorumlamıştır: “Sen zayıf, küçük bir çocuk iken seni terk etmedik; bilakis seni terbiye ettik, sana merhamet ettik, seni Arş’ın yüce mertebelerine yükselttik ve sana ‘Sen olmasaydın kâinatı yaratmazdık.’ dedik. Bu hallerden sonra seni bırakıp terk edeceğimizi mi zannediyorsun?”³⁶⁸

³⁶³ Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'âni'l- Kerîm*, VIII, 343.

³⁶⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 205; İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 398.

³⁶⁵ İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 399; Dervîş, *a.g.e.*, VIII, 343.

³⁶⁶ İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 399.

³⁶⁷ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, II, 490; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l- 'akli's-selîm*, IX, 170; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 205; Kâsımî, *Mehâsinu't-te'vîl*, IX, 492.

³⁶⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 195-196.

“Elem Yecidke” İfadesi (اَلَمْ يَجِدْكَ)

Burada istifham (اِ) takrîrîdir.³⁶⁹ "اَلَمْ" harf-i nefy,³⁷⁰ cezm³⁷¹ ve kalbdır.³⁷² "يَجِدْكَ" muzarî fiildir ve "اَلَمْ" sebebiyle meczûmdur. Bu fiilin fâili ise gizlidir, takdiri "هُوَ" dir ve Allah'a (c.c.) râcîdir. Sonundaki "كَ" muttasıl zamirdir ve mansûb olan birinci mef'ûl mahallindedir.³⁷³ Sanki "اَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا/Seni yetim bulmadı mı?" cümlesi ile "قَدْ وَجَدْتُكَ يَتِيمًا/Seni yetim buldu." kastedilmiştir.³⁷⁴ "يَجِدْ" fiilinin mastarı olan "وَجَدَ"un manasıyla ilgili ise iki yorum yapılmıştır:³⁷⁵

1- Âlimlerden bir kısmı; burada muttasıl zamir olan "كَ"yi birinci, "يَتِيمًا" kelimesini de ikinci mef'ûl sayarak, "وَجَدَ"u "bilmek" ile tefsir etmişlerdir. Yani onlara göre "وَجَدْتُ/Onu bir sıfat üzere (şekilde) buldum." derken "bulmak" ile mecazî olarak "bilmek" kastedilir. Râgıb'ın "*el-Müfredât*" adlı eserinde "bulma"nın; beş duyuyla bulmak, iç kuvvetle bulmak ve akılla bulmak olmak üzere belli başlı çeşitleri zikredilir. Allâh Teâlâ'ya nispet edilen "bulmak" ise mücerred olarak "bilmek"tir. Çünkü Yüce Allah, organlarla ve aletlerle vasıflanmaktan münezzehtir.

2- İbn Âşûr ve bazıları da sadece "كَ" muttasıl zamirini mef'ûl sayıp, "يَتِيمًا"i hâl (حَال) kabul etmişler ve "وَجَدَ"u "tesadüf" ile tefsir etmişlerdir. Ancak "tesadüf", "Allah'ın (c.c.), bilgisinde ve takdirinde olmayan bir şeyle karşılaşması" olduğu için Allah hakkında bu mana doğru olmaz.

2.13. " اَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى "

“Yetîmen” İfadesi (يَتِيمًا)

"يَتِيم" kelimesi lügatte; "يَتِيم" lafzından türemiştir. Bu lafız; insanlar için, "*babası ölmüş kimse*" anlamında kullanılırken, diğer canlılar için "*annesi ölmüş olan*" manasını ifade eder. Tek başına kalan herkese de yetim denilir. Hatta "*tek bir ev*" için "يَتِيم" ifadesi kullanılır.³⁷⁶ Kelimenin âyetteki yerine gelince; mansûb olan "يَتِيمًا" kelimesinin, yukarıda da ifade edildiği gibi ya "وَجَدَ" fiilinin ikinci mef'ûlü³⁷⁷ ya da hâl (حَال) olduğu söylenmiştir.³⁷⁸

³⁶⁹ Takrîr ifade eden istifhâm, inkâr edilmesi mümkün olamayacak kadar açık ve bilinen bir konuda muhatabı ikrar ve itirafa sevk etmek için kullanılır. Muhataba, beklenen ve olması muhtemel şeyi sormak için sorulan soru takrîr ile ifade edilir. Bu üslup ile, beklenen şeyin mutlak tahakkuk ettiği ve soru soran kimsenin beklentisinin gerçekleştiği ortaya çıkmış olur. bk. Alican Dağdeviren, *Kur'ânî Anlatımda İstifhâm Hemzesi*, Usûl İslam Araştırmaları 27 (2017), s.66.

³⁷⁰ "اَلَمْ" in harf-i nefy olması, olumsuzluk manası ifade etmesi demektir.

³⁷¹ "اَلَمْ" in harf-i cezm olması, kendisinden sonra gelen fiilin sonunu cezmetmesi demektir.

³⁷² "اَلَمْ" in harf-i kalb olması, muzarî fiili mâziye çevirmesi demektir.

³⁷³ Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, VIII, 343.

³⁷⁴ Mahallî-Suyûtî, *Tefsîru'l-celâleyn*, s.812; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, IX, 170; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s.1632; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 205.

³⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 767; Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, III, 654; İcî, *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, IV, 504; Ebu's-Su'ûd, *a.g.e.*, IX, 170; Şevkânî, *a.g.e.*, s.1632; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 205-206; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, V, 319; Kannevî, *Fethu'l-beyân*, XV, 280; Kâsımî, *Mehâsinu't-te'vîl*, IX, 492.

³⁷⁶ İbn Fâris, *Mu'cem*, VI, 154.

³⁷⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 196; Dervîş, *a.g.e.*, VIII, 343.

³⁷⁸ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 205.

Âlimler tarafından yetim kelimesine üç şekilde mana verilmiş, bu manalara göre âyet çeşitli şekillerde tefsir edilmiştir:

1- Babası ölmüş olan bebeğe yetim denildiği gibi,³⁷⁹ bir çocuğun bülüğdan önce babasından ayrılması da yine bu tabirle ifade edilmiştir.³⁸⁰ Aynı zamanda bu kelime “Ne annesi ne de babası olan.” anlamında da kullanılmıştır.³⁸¹ Yetimin bu birinci manasına göre âyetin anlamıyla ilgili üç yorum yapılmıştır:

a- Bu yorumlardan birincisine göre âyetin manası, “Sen yetim idin de ³⁸² Allah, senin yetişmen için bir barınma yeri kıldı ve senin bakımını üstlenen müşfik birini tayin etti. Nitekim baban Abdullah’ın ve deden Abdülmuttalib’in vefatından sonra seni amcan Ebu Talib’in koruması altına aldı. Böylece rızkını o temin etti.” şeklinde ifade edilmiştir.³⁸³ Benzer bir ifade İbn Abbas’tan da rivayet edilmiştir.³⁸⁴ Rasûlullâh’ın yetim kalışı ve barındırılması ile ilgili kaynaklarda birçok rivayet yer almaktadır. Tefsirlerde zikredilen bu rivayetler başlıca şu şekildedir:

- Beyhakî – “*Delâil*”de-, İbn Şihâb’dan rivayetle tahric etmiştir ki;³⁸⁵ Abdülmuttalib, (Rasûlullâh’ın babası) oğlu Abdullah’ı hurma getirmek üzere Yesrib’e (Medine’ye) gönderdi. Ve Abdullah orada vefat etti. O sırada Rasûlullâh (s.a.v.), anne karnında henüz altı aylık bir cenin idi.³⁸⁶ Annesi onu doğurduğunda ise annesiyle birlikte dedesinin koruması altındaydı. Rasûlullâh (s.a.v.) altı yaşında iken annesi Amine binti Vehb de Ebvâ denilen yerde vefat etti.³⁸⁷ Sekiz yaşına geldiği zaman da dedesi vefat etti ve Abdülmuttalib’in vasiyetiyle müşfik, öz amcası Ebu Talib onun bakımını üstlendi³⁸⁸ ve onu (s.a.v.) güzel bir şekilde terbiye etti.³⁸⁹ Bundan sonra da Rasûlullâh’ı (s.a.v.) korumaya, ona yardım etmeye, onun kadrini yüceltmeye, ona saygı göstermeye ve kırk yaşında Allah onu peygamber olarak gönderdikten sonra da kavminin kendisine (s.a.v.) yaptığı eziyetleri gidermeye devam etti. Ebu Talib bunları yaparken putlara tapan kavminin dini üzereydi ve bunların hepsi, Allah’ın (c.c.) kaderiyle ve güzel tedbiriyle, hicretten kısa bir süre önce Ebu Talib vefat edinceye dek sürdü.³⁹⁰ Âyette kastedilen barındırmanın da bu olduğu zikredilmiştir.

³⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 767; İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXX, 399.

³⁸⁰ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 206.

³⁸¹ Sa’dî, *Teysîr*, s.928.

³⁸² Mekkî, *el-Hidâye*, XII, 8326.

³⁸³ Mukâtil, *Tefsîr*, IV, 732; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, X, 225; Neseî, *Medâriku’t-tenzîl*, III, 654.

³⁸⁴ Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, XXIV, 108.

³⁸⁵ Beyhakî, *Delâil*, I, 187; Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, VIII, 544.

³⁸⁶ Babası Abdullah’ın, Rasûlullâh’ın (s.a.v.) doğumundan kısa bir süre sonra öldüğü de rivayet edilmiştir. bk. İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 399; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-’azîm*, VIII, 426.

³⁸⁷ Keşşâf’a göre; annesi, Rasûlullâh (s.a.v.) sekiz yaşında iken vefat etmiş, ardından amcası ona bakmıştır. bk. Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 206. Annesi vefat ettiğinde Rasûlullâh’ın (s.a.v.) ya dört ya beş ya yedi ya sekiz ya dokuz ya da on iki yaşlarında olduğu da söylenmiştir. Yine Rasûlullâh’ın (s.a.v.) annesi Amine’nin, Hacûn denilen yerde vefat ettiği de söylenmiştir. bk. Kannevcî, *Fethu’l-beyân*, XV, 280.

³⁸⁸ Abdullah ile Ebu Talib aynı anneden kardeş oldukları için Abdülmuttalib’in, ölmeden önce Ebu Talib’e bunu vasiyet ettiği söylenmiştir. bk. Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXXI, 196.

³⁸⁹ Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 767; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, X, 497.

³⁹⁰ İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 426.

- Amcası Ebû Talib, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) işlerine çok özen gösteriyor ve küçükken onda, başka çocuklarda görülmeyecek şeyler görüyordu. Nitekim ondan rivayet edilmiştir ki, bir gün kardeşi Abbas'a "Sana Muhammed'de gördüğüm şeyleri anlatayım mı?" dedi. Abbas "Evet." dedi. Ebu Talib: "Onu korumam altına aldım. Ondan ne gece ne de gündüz bir an bile ayrılmıyor, onu emanet etmek için kimseye güvenemiyordum. Hatta onu yatağında yatırıyordum. Bir gece ona elbisesini çıkartıp benimle uyumasını emrettim. Bunun üzerine yüzünde bir hoşnutsuzluk gördüm. Ne var ki bana karşı çıkmak da istemiyordu ve 'Ey amcacım! Yüzünü benden çevir ki elbisemi çıkartayım! Ben, bedenime bakmandan hoşlanmam!' dedi. Onun bu sözünden dolayı şaşkınlık içindeydim. O yatağa girinceye dek gözümü çevirdim. Onunla beraber yatağa girdiğimde baktım ki aramızda bir örtü var. Vallahi o örtüyü yatağa ben koymamıştım. O örtü, çok yumuşak ve sanki miske bulanmış gibi hoş kokuluydu. Onun bedenine bakayım diye çabaladıysam da hiçbir şey göremedim. Çoğu zaman da onu yatağında bulamazdım. Aramak için kalktığımda ise, bana 'Ey amcacım! İşte buradayım! Dön!' diye seslenirdi ve çoğu kez ondan beni şaşırtan sözler duyardım. Bunlar, gecenin biraz geç vakitlerinde olurdu. Biz bir şey yiyip içerken besmele çekmez, hamd etmezdik. O ise, yemekten önce 'Bismillâhi'l-ehad /Tek olan Allah'ın adıyla', yemeğini bitirdiğinde ise 'Elhamdülillâh /Allah'a hamd olsun' derdi. Onunla ilgili şaşırdığım şeylerden bazıları da şunlardı: 'Onda hiçbir zaman ne bir yalan ne bir kakhaha ne de cahilce bir davranış gördüm. Çocuklar oyun oynarlarken de onlarla birlikte durmazdı. Ömrüme yemin olsun ki bu, büyük bir feyzin belirtisidir.'" Bu seçkinlik bir Arap şiirinde şöyle ifade edilmiştir:

فِي الْمَهْدِ يُعْرَبُ عَنْ سَعَادَةِ جَدِّهِ أَثَرُ النَّجَابَةِ سَاطِعُ الْبُرْهَانِ

O, beşikte soyunun asilliğini anlatıyordu.

Zira onun seçkinliğinin ve soyluluğunun delili, apaçık ortadadır.³⁹¹

Kısacası Rasûlullâh (s.a.v.), uzun bir süre amcasının desteğiyle işlerini yürütmüş, nihayet Ebu Talib de vefat etmiş, böylelikle bu süre zarfında Rasûlullâh'ın (s.a.v.) üzerinde yetimlik emareleri hiç görülmemiştir. Ardından Kureys'in sefihleri ve cahilleri Rasûlullâh'ın (s.a.v.) üzerine atılmışlar, bunun üzerine Yüce Allah, onun (s.a.v.) için Evs ve Hazreç'ten oluşan ensarın beldesine (Medine'ye) hicreti seçmiştir. Böylece kanununu mükemmel ve kâmil bir şekilde icra etmiştir. Nitekim ensâra ulaştığında onlar Rasûlullâh'ı (s.a.v.) barındırmışlar, ona yardım etmişler, onu korumuşlar ve onun uğrunda savaşmışlardır. Bunların hepsi, Allah'ın (c.c.) onu koruduğunun, ona kefil olduğunun ve ona yardım ettiğinin bir göstergesidir.³⁹² İşte Yüce Allah söz konusu âyetlerde bu nimeti hatırlatmakta³⁹³ ve nebisi Muhammed'e (s.a.v.) olan ihsanlarını saymaktadır.³⁹⁴ Ayrıca yetim olduğunda seni bırakmayan Allah, nasıl olur da sana vahyettikten sonra seni bıraksın, demek istemektedir.³⁹⁵

³⁹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 196; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 206; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, X, 23-24.

³⁹² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, VIII, 426.

³⁹³ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 196.

³⁹⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 96.

³⁹⁵ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, III, 592.

b- Yetimin “babası olmayan” şeklinde yorumlanmasına göre âyetin manasıyla ilgili ikinci yorum da şu şekildedir: “Süt emziren kadınlar seni istemediler de Allah seni, sana şefkat gösteren bir süt anneye vererek barındırdı. Ki senin onunla olmanın hayrı ve bereketiyle Yüce Allah onu rızıklandırdı. Nihayet seni sevdi de senin bakımını üstlendi.” Ancak yukarıda zikredilen mana daha açıktır.³⁹⁶

c- Yetimin, “babası olmayan” şeklinde yorumlanmasına göre âyetin manası hakkında yapılan üçüncü yorum da şöyledir: “Allah, senin için, seni Ebu Talib’in kefaletine muhtaç bırakmayacak bir barınak kıldı.” Bu yorum da İbn Sâib’e³⁹⁷ ve Kelbî’ye aittir.³⁹⁸ Bu minvalde şöyle bir rivayet zikredilmiştir: “Cafer b. Muhammed es-Sâdık’a: ‘Nebi (s.a.v.) niçin annesi ve babasından yetim bırakıldı?’ denildi. O da, ‘Hiçbir yaratılmışın onun üzerinde hakkı olmaması için.’ buyurdu.”³⁹⁹

2- Zemahşeri’nin aktardığına göre ise âyetteki “yetim” kelimesi, Arapların “yetim inci” sözünden gelmektedir.⁴⁰⁰ Bu mana hem Mücâhid’den⁴⁰¹ hem de babasından nakledilmiştir.⁴⁰² “Yetim inci” ifadesi Arapça’da, benzeri olmayan, çok kıymetli inci için kullanılır.⁴⁰³ Buna göre âyetin manası ise, “Seni Kureyş içinde tek ve eşsiz bulup da barındırmadı mı?”⁴⁰⁴ ya da yine Mücâhid’den nakledildiğine göre,⁴⁰⁵ “Allah, şeref ve faziletin hususunda seni tek ve benzersiz bulup da⁴⁰⁶ seni koruyan ve kuşatan sahabilerle barındırdı mı?”dır.⁴⁰⁷ “Yetim inci” ifadesi bir Arap şiirinde ise şöyle geçmektedir:

لا ولا دَرَّةَ يَتِيمَةٍ بَحْرٍ تتلألُ في جُوفَةِ البِياعِ

*Hayır, hayır, denizin eşsiz incisi bile alışveriş sepetinde, onun parladığı gibi parlamıyor.*⁴⁰⁸

Yetim kelimesinin “eşi benzeri olmayan” şeklinde te’vil edilmesine göre âyetin manasıyla ilgili ise iki yorum yapılmıştır:⁴⁰⁹

a- Allah, seni kendi korumasına aldı ve risaletine özel kıldı.

b- Sen yetim olduktan sonra seni yetimlerin barınağı, sana başkası kefil olduktan sonra da seni insanlara kefil kıldı ki Allah’ın nimetlerini hatırlayasın. Dolayısıyla onun (s.a.v.) yetimliği Allah’ın, ona olan fazlını ortaya çıkarmak içindir. Çünkü dünün yetimi yarının efendisi ve yetimlerin kefil olmuştur. Kannevcî (v. 1307/1890) ve Şevkânî (v. 1250/1834), “يَتِيمًا” kelimesinin bu ikinci yorumunun uzak bir mana olduğunu söylemişlerdir.

³⁹⁶ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 206.

³⁹⁷ İbn Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, IV, 458.

³⁹⁸ Mâverdi, *en-Nüket ve’l-’uyûn*, VI, 293.

³⁹⁹ İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, V, 494; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, II, 490.

⁴⁰⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 767; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîd*, X, 497; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 206.

⁴⁰¹ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XX, 96.

⁴⁰² Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, X, 226.

⁴⁰³ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, X, 23.

⁴⁰⁴ Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 767-468; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, X, 497; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 206.

⁴⁰⁵ Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, s.1632; Kannevcî, *Fethu’l-beyân*, XV, 280.

⁴⁰⁶ Sa’lebî, *a.g.e.*, X, 226; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 96.

⁴⁰⁷ Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 96; Şevkânî, *a.g.e.*, s.1632; Kannevcî, *a.g.e.*, XV, 280.

⁴⁰⁸ Sa’lebî, *a.g.e.*, X, 226.

⁴⁰⁹ Mâverdi, *en-Nüket ve’l-’uyûn*, VI, 294; Şinkîti, *Edvâu’l-beyân*, VIII, 559.

3- İsmâuddin; yetim kelimesi ile, öğretmeni olmayanın da kastedilebileceğini zikretmiştir. Çünkü onun ifadesine göre baba; sana öğreten (öğretmen), seni evlendiren (kayınpeder) ve senin doğmana vesile olan (baba) olmak üzere üç çeşittir.⁴¹⁰

2.14. " أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى "

"Fe Âvâ" İfadesi (فَآوَى)

"فَآوَى" fiilinin başındaki "ف" atıf harfidir. "آوَى" ise "أَلَمْ يَجِدْكَ", yani manadaki "وَجَدَكَ" üzerine matuftur.⁴¹¹ Cumhur bu fiili "فَآوَى" şeklinde rubaî (dört harfli) olarak okumuştur ve söz konusu fiilin kökü, "آوَى-يُؤْوِي-إِيَّاء" dır.⁴¹² "الإيَّاء" ise, "bir şeyi başka bir şeye eklemek,⁴¹³ evine döndürmek" anlamlarında bir mastardır.⁴¹⁴ Mesela Arapça'da "onu kendi yanına aldı." anlamında "آوَى إِلَيْهِ فَلَانًا" denilir.⁴¹⁵ Fiilin başındaki hemze, ta'diye hemzesidir⁴¹⁶ ve "barınır kıldı" manasını ifade içindir. "الإيَّاء" mecazî olarak "kefalet etmek ve ihtiyacını gidermek" manalarında da kullanılmıştır. Buna göre âyete; "Yetimler, onları terbiye etmekle ilgilenecek ve ahlakî durumlarını üstlenecek birisini bulamadıkları için noksanlıklarla yetiştikleri halde, Yüce Allah seni terbiyesi tam olarak kâmil bir idrak ve istikamet üzere yetiştirdi." manası verilmiştir. Bir hadiste bu meyanda "Beni Rabb'im terbiye etti ve terbiyemi güzel yaptı." geçer. Zira Rasûlullâh'ın (s.a.v.) tertemiz nefsinin kemâl üzere bulunması anne babanın terbiyesinden daha hayırlıdır.⁴¹⁷

"فَآوَى" fiilinin mef'ûlû âyet sonlarının uyumlu olması için ve kendisiyle kastedilen de açık olduğu için hazfedilmiştir. Bu hazfın "seni, senin için ve seninle barındırdı" anlamında ikramın genişliğine işaret ettiği de söylenmiştir. Ancak "ف"nın söz konusu fiilin başına gelmesinin, bu üç manayı birden ifade ettiği görüşünü reddettiği ifade edilmiştir.⁴¹⁸

Yüce Allah bu âyetle rasulüne dünyada verdiği nimetleri zikretmiştir.⁴¹⁹ Râzî; Allah'ın, verdiği nimetleri zikretmesinin başa kakma sayılmayacağını, bununla, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) kalbinin kuvvetlendirilmesinin ve ona olan nimetlerin artırılmasının amaçlandığını söylemiştir.⁴²⁰

2.15. " وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى "

"Ve Vecedeke" İfadesi (وَوَجَدَكَ)

Bu âyet, önce geçen inkâr cümlesinin gerektirdiği "فَقَدْ وَجَدَكَ يَتِيمًا فَآوَى" anlamı üzerine ya da "أَلَمْ" ile gelen menfî muzârî, yani "أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى" üzerine matuftur. İ'rabda hükmü ise

⁴¹⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 208.

⁴¹¹ Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, VIII, 343.

⁴¹² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 497; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s.1632; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 280.

⁴¹³ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 206.

⁴¹⁴ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 399.

⁴¹⁵ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 206.

⁴¹⁶ Arapça'da mef'ûl (nesne) almayan fiile lâzım fiil, mef'ûl alan fiile müteaddî fiil denir.

Lâzım fiili müte'addî yapan hemzeye ise ta'diye hemzesi denir.

⁴¹⁷ İbn 'Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 399.

⁴¹⁸ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 208.

⁴¹⁹ Taberî, *Câmî'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, XXIV, 487; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, VIII, 426.

⁴²⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 196-197.

önceki âyetin hükmüne dâhildir.⁴²¹ "وَجَدَ" mâzî fiildir ve fetha üzere mebnîdir. Bu fiile bitişik "كَ" muttasıl zamiri ise mef'ûlun bih mahallindedir ve mansûbdur.

2.16. " وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى "

"Dâllen" İfadesi (ضَالًّا)

"ض ل ل" kökünden türemiş olan "الضَّلَالَة" ve "الضَّلَال" kelimeleri, aynı anlamda sözcükler olup lügatte; "bir şeyi kaybetmek, yitirmek/الضَّيَاع" anlamına gelir. Kişi, devesi veya başka bir şeyi kaçıp kaybolduğunda "أَضَلُّتُ بَعِيرِي وَغَيْرَهُ/Devemi ve diğerlerini kaybettim." der. Mescit ve ev gibi sabit bir şeyin mekânı bilinmediği zaman "فَدَضَلْتُ الْمَسْجِدَ وَالْدَّارَ/Mescidi, evi kaybettim." denilir. Sabit bir mekânı olmayan ve hareket halinde bulunan cisimleri kaybetme durumunda ise "أَضَلْتُ الشَّيْءَ/Şu şeyi kaybettim." ifadesi kullanılır.⁴²² Zemahşerî, kişinin devesi bağlı iken devesinin bulunduğu yeri bilmemesi durumunda "ضَلَّ" fiilinin, devesinin salık haldeyken kaybolması durumunda ise "أَضَلَّ" fiilinin kullanıldığını belirtir.⁴²³ Dilbilimci Ezherî, bu kelimenin asıl anlamının "الغيبوبة/yokluk ve görünmezlik" olduğunu, su ile süt birbirine karıştırıldığında "suyun süt içinde kaybolup gözle görülmez hale gelmesi" anlamında "ضَلَّ الْمَاءُ فِي اللَّبَنِ" fiilinin kullanıldığını belirtir. Kâfirin delili yok olduğunda "ضَلَّ الْكَافِرُ", bir kimsenin ezberinden bir şey silindiğinde "ضَلَّ النَّاسِي" denilir.⁴²⁴ İbn Fâris ve Zemahşerî, "ölü defnedildiğinde sanki o yitip, zayi olmuş" anlamında "أَضِلَّ" ifadesinin kullanıldığını kaydeder.⁴²⁵ Cevherî (v. 393/1003) "الضَّلَال" sözcüğünün "reşadın, yani doğru yolun zıddı" olduğuna ve "gizlenmek, helak olmak" anlamlarına geldiğine işaret eder.⁴²⁶ İbn Manzûr da "الضَّلَال" kelimesinin lügatte; "bir kimseyi yoldan saptırmak" anlamına geldiğini cahiliye dönemi şairlerinden Lebid b. Rabîa'nın (v. 40/660) şu beyitiyle istişhad ederek açıklar:

مَنْ هَدَاهُ سُبُلَ الْخَيْرِ اهْتَدَى نَاعِمَ الْبَالِ وَمَنْ شَاءَ أَضَلَّ

O, kime hayır yollarını gösterirse o kimse kolaylıkla hidayete erer, kimi de dilerse saptırır.

Lebid "doğru yoldan sapmak" anlamının cahiliye döneminde olduğunu, Allah Teâlâ'nın "Dilediği kimseyi saptırır; dilediğini ise hidayete erdirir."⁴²⁷ âyetiyle bu anlama muvafakat ettiğini belirtir. Ayrıca yukarıda verilen anlamlara ilave olarak İbn Manzûr "unutmak, boşa gitmek, ölmek ve toprak olmak" manalarını da verir.⁴²⁸ Zebîdî ise, kelimenin "şaşırmak, hayret etmek, telef olmak" anlamları üzerinde durur ve "amelin boşa gitmesi ve helak olmak" şeklindeki anlamların mecazî olduğunu kaydeder.⁴²⁹ Buna göre kelime temel olarak "الصَّيَاع/yitirmek, kaybetmek", "الغيبوبة/yok olmak ve görünmezlik", bunlarla bağlantılı ve

⁴²¹ Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, IX, 170; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 207.

⁴²² İbn Fâris, *Mu'cem*, III, 356; Recep Demir, *Duhâ sûresi 7 ve İnşirâh Sûresi 2. Âyetler Bağlamında Nübüvvet Öncesi Hz. Peygamber'in İnancı*, Marife 2014, s.59.

⁴²³ Ebu'l Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, (nşr. Muhammed Bâsil), Beyrût-Lübnân: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye 1419/1998, I, 585; Demir, *a.g.e.*, s.59.

⁴²⁴ Ebû Mansûr Muhammed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, (nşr. Muhammed İvaz), Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî 2001, XI, 320; Demir, *a.g.e.*, s.59.

⁴²⁵ İbn Fâris, *a.g.e.*, III, 356-357; Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 585; Demir, *a.g.e.*, s.59.

⁴²⁶ Cevherî, *es-Sihâh*, V, 748; Demir, *a.g.e.*, s.59.

⁴²⁷ İbrâhîm, 14/4.

⁴²⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'arab*, XI, 391-393-394; Demir, *a.g.e.*, s.59.

⁴²⁹ Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, XXIX, 346-347; Demir, *a.g.e.*, s.59.

ikincil olarak da “sapmak, şaşırarak, gizlenmek, unutmak boşa gitmek, ölmek, helak olmak, toprak olmak” gibi anlamlara gelir.⁴³⁰

İbn Âşûr "الضلال"e “gidilmek istenen mekâna ulaştıran yola girememek” şeklinde mana vermiştir. Kişi, ister maksata ulaştırmayan başka bir yola girsin, ister hangi yola gideceğini bilmeden şaşkın bir şekilde beklesin aynıdır. Bu âyette kastedilen de odur. Zira âyetin manası; “Sen, hak yoldan neye ittiba edeceğini bilmiyor bir halde, kavminin içindeki şirk ehlinin durumundan hayretler içindeydin de Yüce Allah yerilen bu şeyi sana gösterdi ve seni ondan nefret ettirdi. Zira hiç şüphesiz Allah, Rasûlü’nü (s.a.v.) zamanı geldiğinde nübüvveti almaya hazırlamak için irade ettiği şekilde yetiştirdiğinde ona kavminin üzerinde olduğu şirk inancının yanlış olduğunu ilham etti ve Allah’tan (c.c.) gelecek risaleti kabule hazırlamak için hakka ulaşma isteğini onun nefesine ilkâ etti.” şeklindedir.⁴³¹

"الضلال"; maddî ve manevî olmak üzere iki çeşittir. Maddî olan dalâlet; kişinin, gideceği yolu kaybetmesi gibidir. Manevî olan dalâlet ise; kişinin hakkı terk etmesi ve ona tabi olmaması gibidir.⁴³²

"ضالًّا" kelimesinin âyetteki yerine gelince; İbn Âşûr bu lafzı hâl (حال) saymıştır.⁴³³ Söz konusu kelimenin ikinci mef’ûl olduğu da söylenmiştir.⁴³⁴

Âyette "الضلال" kelimesine ve bu bağlamda âyete verilen manalarla ilgili tefsirlerde aktarılan muhtemel anlamlar ise şöyle sıralanabilir:

1- Dalâletin burada, Yüce Allah’ın: “لَا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنسَى /Rabb'im ne gâfildir, ne de unuttur.”⁴³⁵ ve “قَالَ فَعَلْتُهَا إِذَا وَأَنَا مِنَ الضَّالِّينَ /Musa şöyle dedi: Ben onu, o vakit kendini kaybetmiş bir halde iken (gâfil, istemeyerek) yaptım.”⁴³⁶ âyetlerindeki gibi, “bilgiden gâfil olmak” anlamında geldiği söylenmiştir.⁴³⁷ Buna göre; Dahhâk, Şehr b. Havşeb (v. 100/718), İbn Keysân (v. 320/932), Hasan-ı Basrî ve İbn Abbas, “مَا كُنْتُ تُدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا /Sen, Kitâb’ın da imanın da ne olduğunu bilmiyordun.”⁴³⁸ ve “وَإِنْ كُنْتُ مِنْ قَلِيلٍ لِمَنْ الْغَافِلِينَ”⁴³⁹ âyetlerini delil alarak, söz konusu âyetin anlamının “Seni; nübüvvetin öğretilerinden, akılların ve fitratın tek başına ulaşamayacağı şeriatten bîhaber bulup da apaçık Kitâb’dan vahyedilenlerin içindeki şariat yollarını sana göstermedi mi? Ve sana bilmediklerini öğretmedi mi?” şeklinde olduğunu söylemişlerdir.⁴⁴⁰ Vâhidî’nin (v. 468/1076) de ifade ettiği gibi,

⁴³⁰ Demir, *Duhâ sûresi 7 ve İnşirâh Sûresi 2. Âyetler Bağlamında Nübüvvet Öncesi Hz. Peygamber’in İnancı*, s.59.

⁴³¹ İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tahrîr*, XXX, 400.

⁴³² Şinkîti, *Edvâu’l-beyân*, VIII, 560.

⁴³³ İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 399.

⁴³⁴ Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ânî’l-Kerîm*, VIII, 343.

⁴³⁵ Tâ’hâ 20/52.

⁴³⁶ Suarâ 26/20.

⁴³⁷ Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, VI, 245; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, s.1632; Şinkîti, *a.g.e.*, VIII, 560.

⁴³⁸ Şûrâ 42/52.

⁴³⁹ Yusuf 12/3.

⁴⁴⁰ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, X, 226.

müfessirlerin çoğu bu görüştedir.⁴⁴¹ Zeccâc,⁴⁴² Ebû İshâk⁴⁴³ ve İbn ‘Atıyye de aynı anlamı tercih etmişlerdir.⁴⁴⁴

2- Söz konusu âyetle dalâletten kastın, “Seni, bugün üzerinde olduğun yolun dışında bir yolun üzerinde buldu da sana doğru yolu gösterdi.” anlamında olduğu da söylenmiştir.⁴⁴⁵

3- Dalâletin “kaybolmak,⁴⁴⁶ yolundan çıkmak” anlamlarından mütevellit olarak âyet,⁴⁴⁷ “Seni, kavmin arasında kaybolmuş buldu da nihayet sana ulaştılar.” şeklinde de yorumlanmıştır. Söz konusu âyetin zikri geçen anlama delalet etmesine sebep gösterilen bazı rivayetler vardır. Bunlardan birisi şöyledir: “Sa’îd b. Müseyyeb’den (v. 94/713) rivayet edildiğine göre Rasûlullâh (s.a.v.) amcası Ebu Talib ile beraber Şam’a yolculuk etmişti. Karanlık bir gecede, bir deveye binmiş uyuyorken İblis ona geldi ve devenin yularını çekip, onu götürdü. Böylece yoldan uzaklaştırdı. Bunun üzerine Cebrail (a.s.) geldi ve onu Habeşistan’a düşürecek bir üfürüşle İblis’e üfledi. Peygamber’i (s.a.v.) kafileye geri döndürdü.”⁴⁴⁸ Aynı rivayeti Kurtubî de Sa’îd b. Cübeyr’den nakletmiştir.⁴⁴⁹

4- Bazıları da âyetteki dalâletin anlamıyla ilgili şöyle demiştir: “Seni, kendi kıymetinden bîhaber buldu da sana yerinin büyüklüğünü gösterdi.”⁴⁵⁰ Bessâm b. Abdillâh da söz konusu âyeti, buna yakın bir ifadeyle, “Seni, kim olduğunu bilmezken buldu da sana kendini ve halini tanıttı.” şeklinde yorumlamıştır.⁴⁵¹

5- İbn İsa, dalâletin, “Seni hakkı (hak yolu) bilmez buldu da doğru yola iletti.” manasında olduğunu söylemiştir.⁴⁵²

6- Âyetteki dalâletin anlamıyla ilgili başka bir görüş ise şöyledir: “Seni, saf sevginin anlamından bîhaber buldu da Allah’a yakınlaşma ve sevgi içeceğiyle seni suladı. Bununla sana Allah’ı tanıma yolunu gösterdi.” Buna yakın bir ifade de Cafer-i Sâdık’tan (r.a.) “Benim sana ezelde var olan sevgimden habersizdin de sana beni tanıma noktasında iyilikte bulundum.” şeklinde rivayet edilmiştir. Yine benzer bir ifade Harîrî’den şöyle nakledilmiştir: “Sen sevginin manaları açık olmadığı için tereddütteydin de Yüce Allah sana bu manaları gösterdi.” Âlûsî, zikri geçen bu manaların sûfî anlayışlar olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵³ Ebubekir el-Verrâk’ın (v. 280/893) da aralarında bulunduğu bir grup da bu manada şöyle dediler: “Sen Ebu Talib’i seviyordun da Yüce Allah seni kendi sevgisine

⁴⁴¹ Vâhidî, *et-Tefsîru l-basît*, XXIV, 109; İbn Cevzî, *Zâdu l-mesîr*, IV, 458; Âlûsî, *Rûhu l-me’ânî*, XV, 207.

⁴⁴² Şevkânî, *Fethu l-kadîr*, s.1632; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 207.

⁴⁴³ Vâhidî, *a.g.e.*, XXIV, 111.

⁴⁴⁴ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, II, 491.

⁴⁴⁵ Sa’lebî, *el-Keşf ve l-beyân*, X, 226; Mekkî, *el-Hidâye*, XII, 8326.

⁴⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi l-Kur’ân*, XX, 97; Şevkânî, *a.g.e.*, s.1632; Kannevcî, *Fethu l-beyân*, XV, 281.

⁴⁴⁷ İbn Cüzey, *a.g.e.*, II, 491.

⁴⁴⁸ Sa’lebî, *a.g.e.*, X, 228; Ebû Hayyân, *el-Bahru l-muhîr*, X, 497; İbn Kesîr, *Tefsîru l-Kur’ânî l-’azîm*, VIII, 426; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 207.

⁴⁴⁹ Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 97; Âyetle dalâletin “kaybolmak” manasında olduğuna sebep gösterilen diğer rivayetler için bk. Sa’lebî, *a.g.e.*, X, 226-227-228; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 426; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 207.

⁴⁵⁰ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 207.

⁴⁵¹ Sa’lebî, *a.g.e.*, X, 228; Begavî, *Me’âlimu t-tenzîl*, V, 268; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 98; Kannevcî, *a.g.e.*, XV, 281.

⁴⁵² Mâverîdî, *en-Nüket ve l-’uyûn*, VI, 294.

⁴⁵³ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 207.

yöneltti, demektir.”⁴⁵⁴ İbn Atâ (v. 309/922) bu doğrultuda âyeti “Seni hidayeti (marifeti) seven birisi olarak buldu da hidayete erdirdi.” manasında yorumlamıştır. Bütün bu yorumlara göre ise dalâlet, Allâh Teâlâ’nın “قَالُوا تَاللّٰهِ إِنَّكَ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ /Yanındakiler ise, ‘Vallahi sen hala eski muhabbetindesin.’ dediler.”⁴⁵⁵ ve “إِنَّ أَبَانَا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ /Şüphesiz babamız, apaçık bir dalâl içindedir.”⁴⁵⁶ âyetlerindeki gibi muhabbet (sevgi) anlamındadır.⁴⁵⁷ Şinkîti (v. 1974) dalâletin bu şekilde kullanımının lugavî olduğunu söylemiştir.⁴⁵⁸

Dalâletin “sevgi” anlamında kullanımına, bazı Arap şairlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin;

هَذَا الضَّلَالُ أَشَابَ مِنِّي الْمَفْرِقَا وَالْعَارِضِينَ وَلَمْ أَكُنْ مُتَحَقِّقَا
عَجَبًا لِعِزَّةٍ فِي اخْتِيَارِ قَطِيعَتِي بَعْدَ الضَّلَالِ فَحَبْلُهَا قَدْ أَخْلَقَا

Bu dalâl (sevgi) benim başımın tepesini ve şakaklarımı ağarttı.

Hâlbuki ben daha önce hiç böyle olmadım.

Benimle ilişkiyi kesmeyi seçtiği için Azze’ye hayret!

*Bu dalâlden (sevgiden) sonra onun ipi de eskimiş oldu.*⁴⁵⁹

7- Ebu Hayyân rüyasında, bu âyette bir muzâfın hazfedildiğini gördüğünü söyler. Yani ona göre aslında mana şöyledir: “وَوَجَدَ رَهْطَكَ ضَالًّا فَهَدَى بِكَ” /Kavmini dalâlette buldu da seninle onlara doğru yolu gösterdi.”⁴⁶⁰ Burada muzâfın düşmesi, “وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ” /Köye sor!”⁴⁶¹ âyetinde köy ile köy halkının kastedilmesi gibidir.⁴⁶² Çünkü bazen bir kavmin efendisine, o kavmin kendisi kastedilerek hitap edilebilir.⁴⁶³ Benzer bir mana Kelbî, Ferrâ ve Süddî’den de rivayet edilmiştir.⁴⁶⁴

8- Dalâletin şu anlamda olduğu da söylenmiştir: “Seni hicret hakkında ne yapacağını bilemez,”⁴⁶⁵ Kureyş elinde şaşkın ve onlardan ayrılmayı arzulayan biri olarak buldu da hicrete ilettiler. Ki Allah’ın (c.c.) izni olmadan ordan çıkmak mümkün değildi. O sana izin verdiğinde, Ebubekir (r.a.) sana eşlik ettiğinde, Ümmü Ma’bed’in çadırına seni iletteğinde, Surâka hâdisesinde olanlar olduğunda ve dinin kuvveti arttığında işte o zaman ‘hidayete ilettiler’ âyetiyle kastedilen olmuştu.”⁴⁶⁶ Duhâ sûresi hicretten önce indiği için bu te’vilin zayıf olduğu söylenmiştir.⁴⁶⁷

⁴⁵⁴ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, X, 228; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XX, 97.

⁴⁵⁵ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, II, 491; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, s.1633; Kannevcî, *Fethu’l-beyân*, XV, 281.

⁴⁵⁶ Yûsuf 12/8.

⁴⁵⁷ Sa’lebî, *a.g.e.*, X, 228.

⁴⁵⁸ Şinkîti, *Edvâu’l-beyân*, VIII, 560.

⁴⁵⁹ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-’uyûn*, VI, 294; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 97; Şevkânî, *a.g.e.*, s.1633.

⁴⁶⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, X, 497; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 207.

⁴⁶¹ Yûsuf 12/82.

⁴⁶² Ebû Hayyân, *a.g.e.*, X, 497; Şinkîti, *a.g.e.*, VIII, 560.

⁴⁶³ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXXI, 198.

⁴⁶⁴ Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 97; Şevkânî, *a.g.e.*, s.1632-1633; Kannevcî, *a.g.e.*, XV, 281.

⁴⁶⁵ Mâverdî, *a.g.e.*, VI, 294; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 97; İbn Cüzey, *a.g.e.*, II, 491; Kannevcî, *a.g.e.*, XV, 281.

⁴⁶⁶ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 198.

⁴⁶⁷ İbn Cüzey, *a.g.e.*, II, 491.

9- Sa'leb'ten rivayet edildiğine göre de âyetteki dalâlet Yüce Allah'ın “أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا” /Onlardan birisi unutursa..”⁴⁶⁸ âyetinde de geçtiği üzere, “unutmak” anlamındadır.⁴⁶⁹ Buna göre âyet, “Ashâb-ı Kehf, Zü'l-Karneyn ve Ruh hakkında sana soru sorulduğunda, istisnâyı, yani ‘Allah dilerse’ demeyi unuttun da Yüce Allah bunu sana hatırlattı.” şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁷⁰ Peygamber'in (s.a.v.) unuttuğu şey ile ilgili şu yorum da nakledilmiştir: “Hz. Peygamber (s.a.v.) miraç gecesi Allah'ın (c.c.) heybetinden dolayı söylenmesi gerekeni unutmuş, Allâh Teâlâ da ona, kendisini nasıl öveceğini hatırlatmıştır.”⁴⁷¹

10- Dalâlet, “araştırmak, istemek”; “ضَالٌّ” ise “araştıran, isteyen” şeklinde de yorumlanmıştır. Bu yoruma göre âyetin manası, “Sen kibleyi araştırıyordun da Allah da seni ona iletti.” şeklindedir. Bu anlamın açıklaması “Biz senin, yüzünün göğe doğru çevrilmekte olduğunu elbette görüyoruz.”⁴⁷² âyetidir.⁴⁷³ Nitekim Rasûlullâh (s.a.v.) Kâbe'nin kible kılınmasını temenni ediyor; fakat bunun olup olmayacağını bilmiyordu. Bunun üzerine Allâh Teâlâ “Seni, hoşuna gidecek bir kibleye çevireceğiz.”⁴⁷⁴ âyetiyle onu istediğine iletti.⁴⁷⁵

11- Cüneyd dalâlete; “hayrete, şaşkınlığa düşmek” şeklinde mana vererek âyeti, “Yüce Allah seni, Kitâb'ın (Kur'an'ın) açıklanması hususunda şaşkınlık içinde buldu da sana beyanı öğretti.” diye te'vil etmiştir.⁴⁷⁶ Bunun açıklaması; “لِنُنَبِّئَ النَّاسَ مَا نُنَزِّلُ إِلَيْهِمْ /İnsanlara kendilerine indirileni açıklayasın diye...”⁴⁷⁷ ve “إِلَّا لِنُنَبِّئَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ” /Hakkında anlaşmazlığa düştükleri şeyleri kendilerine açıklayasın diye...”⁴⁷⁸ âyetleridir.⁴⁷⁹

12- İsâmuddin,⁴⁸⁰ burada dalâletten kastın “bilgiden yoksunluk” olduğunu söylemiştir.⁴⁸¹ Bu meyanda bazı dilbilimciler de şöyle söylemişlerdir: “Araplar yeryüzünde bir çölde yanında başka ağaç bulunmayan tek başına bir ağaç gördüklerinde onu “ضَالَّةٌ” diye isimlendirirler ve onunla yol bulunur.” Bu lügavî manadan yola çıkılarak âyete: “Kimse senin dinin üzere değildi, sen yapayalnızdın, seninle birlikte kimse yoktu, ben senin vasıtanla insanları hidayetime erdirdim,⁴⁸² o beldeler senden başka, Allah'a inanmanın ve onu bilmenin meyvesini taşıyan hiçbir ağacın bulunmadığı bir çöl gibidir ve sen cehalet çölündeki tek bir ağaç gibisin. ‘Allah sizi annelerinizin karnından hiçbir şey bilmezken

⁴⁶⁸ Bakara 2/282.

⁴⁶⁹ İbn Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV, 458.

⁴⁷⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, X, 228; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, XX, 97; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 281.

⁴⁷¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 198.

⁴⁷² Bakara 2/144.

⁴⁷³ Sa'lebî, *a.g.e.*, X, 229; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 97; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s.1633; Kannevcî, *a.g.e.*, XV, 281.

⁴⁷⁴ Bakara 2/144.

⁴⁷⁵ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, VI, 294; Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 198.

⁴⁷⁶ Sa'lebî, *a.g.e.*, X, 229; Mâverdî, *a.g.e.*, VI, 294; Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân*, V, 602; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 207.

⁴⁷⁷ Nahl 16/44.

⁴⁷⁸ Nahl 16/64.

⁴⁷⁹ Sa'lebî, *a.g.e.*, X, 229; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 97.

⁴⁸⁰ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 208.

⁴⁸¹ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 198.

⁴⁸² Sa'lebî, *a.g.e.*, X, 228; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 98; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 207; Kannevcî, *a.g.e.*, XV, 281.

çıkardı.⁴⁸³ âyetindeki gibi seni küçük bir bebekken Allah'ı (c.c.) bilmekten uzakta buldum da sende akıl, hidayet ve marifet yarattım.” şeklinde bir mana verilmiştir.⁴⁸⁴

13- Dalâletin; “suyun, sütün içine karışıp kaybolması” şeklindeki lugavî anlamından mütevellit olarak âyetin manası hakkında ise şöyle söylenmiştir: “Seni şirk ehli arasına karışmış buldu da onlardan ayırdı.”⁴⁸⁵ ya da “Sen Mekke’deki kafirler arasına karışmıştın da seni güçlendirdi, böylece dinini kuvvetlendirebildin.” Yine, “إِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ / Biz toprakta kaybolup gittiğimizde mi?”⁴⁸⁶ âyetinde de “ضَلَّ”, “defin esnasında sanki toprağı bütününden ayırt edemeyeceğimiz hale gelene kadar toprağı ulaştığımızda” anlamında aynı manada gelmiştir.⁴⁸⁷

14- “ضَالًّا” kelimesi, Hasan-ı Basrî’den rivayet edilen kıraatte “وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى” şeklinde (ötre harekeyle, fâil olarak) okunmuştur. Bu okuyuşa göre mana “Sapık kimseler seni buldular da senin vasıtanla hidayete erdiler.” şeklindedir.⁴⁸⁸

15- Âyetin manası hususunda diğer bir görüş ise şöyledir: “Yani kavmin sana ihtidâ etmiyor ve senin kadrini bilmiyordu; Allah Müslümanları sana iletti de nihayet sana iman ettiler.”⁴⁸⁹ “Seni adı sanı bilinmez, hatırlanmaz buldu da insanları sana iletti. Ta ki seni bilsinler.” Bu mana Abdülazîz b. Yahyâ (v. 240/854) ve Muhammed b. Ali et-Tirmizi (v. 320/932) tarafından nakledilmiştir.⁴⁹⁰

16- Sa’leb’ten gelen bir rivayete göre de dalâlet ile kastedilen, Rasûlullâh (s.a.v.)’ın, cahiliyyede kızını evlendirmesidir.⁴⁹¹

2.17. “وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى”

“Fe Hedâ” İfadesi (فَهَدَى)

Leys; “lütfa” delalet eden “الهداية”⁴⁹² kelimesinin, “الضَّلَالَةُ” kelimesinin zıddı olduğunu söylemiştir.⁴⁹³ Bu kelimenin, söz konusu âyetteki manasına, “ضَالًّا” kelimesine yüklenen anlamlara göre; “Senin durumunu delillerle açıkladı,⁴⁹⁴ şerî yolları sana gösterdi, sana bilmediğini öğretti,⁴⁹⁵ dedenin ya da amcanın yanından kaybolduğunda seni buldurdu, sana Kur’ân’ı ve şeriatı öğretti,⁴⁹⁶ sana vahyi, ilhamı, doğru düşünmeyi öğretti”⁴⁹⁷ gibi farklı farklı manalar verilmiştir.

⁴⁸³ Nahl 16/78.

⁴⁸⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXXI, 198.

⁴⁸⁵ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-’uyûn*, VI, 294; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XX, 99.

⁴⁸⁶ Secde 32/10.

⁴⁸⁷ Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 99.

⁴⁸⁸ Mâverdî, *a.g.e.*, VI, 294; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 99.

⁴⁸⁹ Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 99.

⁴⁹⁰ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, X, 228; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, V, 494; İbn Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, IV, 458.

⁴⁹¹ İbn ‘Atıyye, *a.g.e.*, V, 494.

⁴⁹² Râgıb, *el-Miğfredât*, s.835.

⁴⁹³ Ezherî, *Tehzîbu’l-luga*, VI, 201.

⁴⁹⁴ Mekkî, *el-Hidâye*, XII, 8327.

⁴⁹⁵ Ebu’s-Su’ûd, *İrşâdu’l-’akli’s-selîm*, IX, 171.

⁴⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 768.

⁴⁹⁷ Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, V, 319.

"فَهْدَى" fiili mâzî fiildir. Bu fiilin mef'ûlü ise, sûredeki âyet sonlarının uyumlu olması ve kendisiyle neyin kastedildiği de açık olduğu için hazfedilmiştir. Bu hazfın, ikramın genişliğine işaret ettiği de söylenmiştir. Buna göre kastedilen “sana, senin için ve seninle yol gösterdi”dir. Âlûsî'ye göre "ف"nın söz konusu fiille beraber açık gelmesi, âyetin bu üç manayı ifade ettiği yorumuna uymaz.⁴⁹⁸

Kannevcî'ye göre, dalâletle hidâyet bu âyette geneldir ve küfürle şirk haricinde dalâlet ve hidâyet çeşitlerinin hepsini şamildir. Çünkü muteber olan, sebebin husûsîliği değil, lafzın umûmîliğidir.⁴⁹⁹

Söz konusu âyete dayalı olarak, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) nübüvvetten önce küfür içinde olduğunu söyleyenler olmuştur. Âyetten bu yorumun çıkarılıp çıkarılamayacağı hususunda ise belli başlı iki görüş vardır:⁵⁰⁰

1- Uzak olan manada âyetteki dalâlet ile kastedilen, putlara tapan kâfirlerin dalâletidir. Buna göre bazıları Rasûlullâh'ın (s.a.v.) başta kâfir olduğu, sonradan Allah'ın onu doğru yola ilettiği ve peygamber kıldığı görüşündedir. Kelbî bu manada Rasûlullâh'ın (s.a.v.) sapık bir kavmin içinde kâfir olduğunu, sonra Allah'ın (c.c.) onu tevhide ve nübüvvete ilettiğini söylemiştir. Süddî de yine aynı anlamda, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) kırk sene kavminin dini üzere olduğunu ifade etmiştir. Mücâhid de söz konusu âyetle ilgili “Seni hidayetden uzak buldu da kendi dinine iletti.” yorumunu yapmıştır. Rasûlullâh'ın (s.a.v.) başta kâfir olduğunu savunanlar; “*Sen Kitâb nedir, iman nedir, bilmiyordun.*”⁵⁰¹, “*Gerçek şu ki, senin daha önce bundan bilgin yoktu.*”⁵⁰², “*Andolsun Allah'a ortak koşarsan işlerin mutlaka boşa gider.*”⁵⁰³ gibi başka âyetleri, bu görüşlerine delil saymışlardır.

2- Bu âyetin zahiri her ne kadar Nebi'nin (a.s.) vahiy gelmeden önce dalâlette olduğunu vehmetirse de âyette kastedilen dalâlet yakın anlamdakidir. Buna göre âlimlerin çoğunluğunun da ifade ettikleri gibi Rasûlullâh (s.a.v.); durumunun başlangıcından vahiy ininceye kadar bir an bile Allah'ı (c.c.) inkâr etmemiş, kesinlikle putlara tapmamış ve kâfirlerin üzerinde oldukları bâtil hiçbir şeye uymamıştır. Kâdî İyâz'ın da söylediği gibi, nübüvvetten önce de sonra da Yüce Allah peygamberini bundan korumuştur. Mutezile mezhebi; hoşlanılmayan bir şey olmasından dolayı bunun, aklen de mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Ehl-i Sünnet âlimlerine göre ise, bir şahsın kâfir iken Allah'ın (c.c.) onu imanla rızıklandırması ve peygamberlikle ikramlandırması mümkünâtan olduğu için aklen imkansız değildir. Ancak sem'î delil, imkan dâhilinde olan bu şeyin vâkî olmadığını gösterir ki o delil, “*Arkadaşınız (Muhammed) ne saptı ne de bâtıla inandı.*”⁵⁰⁴ âyetidir. Aynı şekilde Allah'ın (c.c.) “*O halde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah*

⁴⁹⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 208.

⁴⁹⁹ Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 282.

⁵⁰⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, XXIV, 488; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XXIV, 112; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, V, 494; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 197-198; Nesefî, *Medâriku't-tenzîl*, III, 655; Kannevcî, *a.g.e.*, XV, 282; Muhammed el-Emîn eş-Şinkîti, *Def'u ihâmi'l-ıdrâb 'an âyâtî'l-kitâb*, Kâhire: Mektebetu İbn Teymiye 1417/1996, I, 274.

⁵⁰¹ Şûrâ 42/52.

⁵⁰² Yûsuf 11/3.

⁵⁰³ Zümer 39/65.

⁵⁰⁴ Necm 53/2.

insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel!"⁵⁰⁵ âyeti de onun (s.a.v.) bu hanif din üzerinde olduğunu göstermektedir. Yine Rasûlullâh'ın (s.a.v.) anne babasının Yahudi, Hristiyan ya da Mecusî olmadıklarının bilinmesi ve vahyin inişinin başlangıcında Hira mağarasında ibadet etmesi onun (s.a.v.), Yüce Allah kendisini rasul olarak seçinceye dek fitrat üzere kalmaya devam ettiğine birer delil teşkil eder.

Rasûlullâh'tan (s.a.v.) dinin asıllarına zıt düşen herhangi bir şey sadır olmadığını, peygamberliğinden önce de onun istikamet üzere olduğunu ve kötülüklerden uzak durup şehveti terk ettiğini aktaran mütevatir haberler olduğu da görülmektedir. Bunun yanı sıra, Kur'ân da bu konuyu müşriklere hitaben şu âyetlerle ifade etmiştir: *"Ben sizin aranızda bundan (Kur'ân'ın inişinden) önce kırk yıllık bir ömür yaşadım. Hiç düşünmüyor musunuz?"*⁵⁰⁶, *"Ya da onlar henüz kendi peygamberlerini tanımadılar da o yüzden mi onu inkâr ediyorlar?"*⁵⁰⁷ Ayrıca, müşriklerin, inkâr ettikleri kötü amellerle ilgili Peygamber'e (s.a.v.), *"Sen de (önceden) bizimle beraber şunu yapıyordun."* demek suretiyle onu susturdıkları bize aktarılmamıştır.⁵⁰⁸ Yani tarihi kayıtlar da göstermektedir ki Hz. Peygamber (s.a.v.), müşriklerin yaşadığı hayatı bütün yönleriyle aynen yaşamış olsaydı bu, görüşmelerdeki diyaloglara mutlaka yansır.⁵⁰⁹

Zemahşerî *"Bizim herhangi bir şeyi Allah'a ortak koşmamız söz konusu olamaz."*⁵¹⁰ âyetine rağmen peygamberlerin Allah'a karşı küfür ve cehalet içinde olamayacaklarını ve nübüvvet öncesinde küfür içinde olmalarının, kâfirler nezdinde peygamberler için bir eksiklik olarak kendilerine yeteceğini ifade ederek bunun imkansızlığını dile getirmiştir.⁵¹¹

Kısacası, âlimlerin çoğu Rasûlullâh'ın (s.a.v.) nübüvvetten önce küfür içinde olamayacağını kabul etmiş, bununla ilgili gelen rivayetleri ise ya sahih kabul etmemiş ya da te'vil etmiştir. Nitekim Taberî, Süddî'nin bu sözü ile *"Seni dalâletteki bir kavmin içinde bulup da sana doğru yolu (tevhidi, imanı ve nübüvveti) göstermedi mi?"* anlamının kastedildiğini ifade etmiştir.⁵¹² Aynı açıklama Ferrâ'dan,⁵¹³ İbn Sâib'den⁵¹⁴ ve İbn Abbas'tan da nakledilmiştir.⁵¹⁵ Zemahşerî de Süddî'den nakledilen rivayetin Rasûlullâh'ın (s.a.v.) ve kavminin, kazanılmış ilimlerden yoksun olmaları anlamında olabileceğini, bununla onun (s.a.v.) küfrünün kastedilemeyeceğini ifade etmiştir.⁵¹⁶ Çünkü hiç şüphesiz peygamberler nübüvvet gelmeden önce de sonra da, âlimlerin de ittifak ettikleri üzere

⁵⁰⁵ Rûm 30/30.

⁵⁰⁶ Yûnus 10/16.

⁵⁰⁷ Mü'minûn 23/69.

⁵⁰⁸ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 400.

⁵⁰⁹ Demir, *Duhâ sûresi 7 ve İnşirâh Sûresi 2. Âyetler Bağlamında Nübüvvet Öncesi Hz. Peygamber'in İnancı*, s.72.

⁵¹⁰ Yûsuf 12/38.

⁵¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 768.

⁵¹² Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vili'l-Kur'ân*, XXIV, 488; Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, III, 592; Mekki, *el-Hidâye*, XII, 8326; Mâveridî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, VI, 294.

⁵¹³ Mekki, *a.g.e.*, XII, 8326.

⁵¹⁴ İbn Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV, 458.

⁵¹⁵ Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, VIII, 544.

⁵¹⁶ Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 768.

şirkten, büyük ve küçük günahlardan ma'sumdurlar.⁵¹⁷ Dolayısıyla bu âyetten Rasûlullâh'ın (s.a.v.) haktan ayrıldığı ve sapıklığa düştüğü anlamı çıkarılamaz.⁵¹⁸

Kurtubî de bu konuda şunları aktarmıştır: “Peygamber (s.a.v.), bir bütün halinde herhangi bir peygamberin şeriatine müntesib değildi. Aksine onun şeriatı kendi başına bağımsız bir şeriat olup, hüküm koyucu Yüce Allah tarafından ona verilmiştir. Peygamberimiz Yüce Allah'a iman eden bir mümin idi, hiçbir puta secde etmedi, Allah'a ortak koşmadı, zina etmedi, içki içmedi ve gece eğlencelerine katılmadı. Aksine Yüce Allah onu bu hususlardan uzak tuttu ve korudu.”⁵¹⁹ Nitekim konuyla ilgili Hz. Ali'den (r.a.) rivayet edilen şu hadis de bunu açıkça göstermektedir: Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Ehl-i Cahiliyyenin yaptıkları şeylerden sadece şu iki şeyi yapmaya yeltendim. İkisinde de Yüce Allah istediğim şey ile benim arama engel koydu. Onlardan sonra Allah beni risaletle görevlendirenceye dek hiçbir kötülüğe yeltenmedim. O iki şey şu idi: ‘Bir gece, Mekke'nin yüksek yerlerinde benimle birlikte koyun güden Kureyşli bir gence, ‘Keşke benim koyunlarıma baksan da Mekke'ye girsem ve gençlerin gece sohbetlerine katılsam.’ dedim ve bu kasıt ile çıktım. Mekke'nin evlerinden ilkinde gelmiştim ki def ve zurna sesleri duydum. Falancanın oğlu falanın, filan kızla evleniyor olduğunu söylediler. Onlara bakmak için oturdum, Yüce Allah kulağıma bir ağırlık verdi ve uyuyakaldım. Ancak güneşin vuruşu ile uyanabildim.’ Hz. Peygamber (s.a.v.) sözüne şöyle devam etti: ‘Arkadaşıma geldim. O ne yaptığımı sordu. Bir şey yapmadığımı söyledim. Sonra olayı anlattım.’ Rasûlullâh şöyle devam etti: ‘Başka bir gece yine arkadaşşıma aynısını söyledim. Yine Yüce Allah kulağıma bir ağırlık verdi ve ancak güneşin vuruşuyla uyanabildim. Bu iki olaydan sonra, Allâh Teâlâ beni peygamberlikle ikramlandırıncaya dek hiçbir kötülüğe yeltenmedim.”⁵²⁰

2.18. " وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى "

“Ve Vecedeke” İfadesi (وَوَجَدَكَ)

Bu âyetin üslubu, bir önceki âyete benzetilmektedir.⁵²¹ Önceki âyet üzerine matuftur ve i'rabı da onun gibidir. "وَجَدَ" mâzî fiil olup, fetha üzere mebnîdir. "كَ" muttasıl zamirdir, mef'ûlun bih mahallindedir ve mansûbdur.

2.19. " وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى "

“Âilen” İfadesi (عَائِلًا)

“Âil” (عَائِلٌ) lügatte; “ihtiyacı olmak” anlamına gelen "عَالٌ-يَعِيلٌ-عَيْلَةٌ" fiilinden türemiş bir ism-i fâildir.⁵²² Arapça'da, bir adam fakirleştiğinde "عَالٌ", aile bireyleri çoğaldığında da

⁵¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 768; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 400.

⁵¹⁸ Nesefî, *Medâriku't-tenzîl*, III, 655.

⁵¹⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XVI, 57-58.

⁵²⁰ Hâkim, *Müstedrek*, IV, 273; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 199.

⁵²¹ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 208.

⁵²² İbn Fâris, *Mu'cem*, IV, 198; Râgıb, *el-Müfredât*, s.597.

"أَعَال" denilir.⁵²³ Bu kelimenin âyetteki yeriyle ilgili ya "وَجَدَ" fiilinin mef'ûlü ya da hâl (خال)⁵²⁴ olduğu söylenmiştir. Harekesi ise mansûbdur.⁵²⁵

"عَائِلًا" kelimesinin âyetteki tefsiri ile ilgili ise iki görüş nakledilmiştir:

1- Meşhur olan görüşe göre bu kelime ile kastedilen, ailesi olsun veya olmasın⁵²⁶ malı olmayan,⁵²⁷ ihtiyaç sahibi,⁵²⁸ fakirdir.⁵²⁹ Söz konusu mana, Süfyân'dan (v. 198/814),⁵³⁰ Ferrâ'dan⁵³¹ ve Ebu Ubeyde'den nakledilmiştir.⁵³² Bu manaya göre fiilin çekimi -عَالٍ-يَعِيلُ- şeklinde ve bu fiil "fakir olmak" anlamındadır.⁵³³ Abdullah b. Mes'ud'un mushafında söz konusu âyetin "وَوَجَدَكَ عَدِيمًا" şeklinde rivayet edilmesinin de bu manayı gösterdiği söylenmiştir.⁵³⁴ Zira Arapça'da "عَدِيمٌ" kelimesi "malı olmayan fakir" anlamına gelir.⁵³⁵ Söz konusu kelime ile aynı kökten türeyen "عَيْلَةٌ", Tevbe sûresinde yine aynı manada geçmiştir.⁵³⁶ "وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شَاءَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ" /Eğer fakirlikten korkarsanız, Allah dilerse lütfuyla sizi zengin kılar. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."⁵³⁷ Arap şiirlerinde de bu kelimenin türevlerinin aynı manada kullanıldığı örneklerle rastlamak mümkündür. Nitekim Uhayha b. Culâh, bir şiirinde şöyle demiştir:

فَمَا يَدْرِي الْفَقِيرُ مَتَى غِنَاهُ وَمَا يَدْرِي الْغَنِيُّ مَتَى يَعِيلُ

Fakir ne zaman zengin olacağını bilmez.

*Zengin de ne zaman fakir düşeceğini bilmez.*⁵³⁸

Âyetteki fakirliğin değerlendirilmesi ile ilgili Âlûsî şunu aktarmıştır: " 'Fakirlik övüncümdür.' hadisi yaygındır. Âyetteki fakirlik de bu anlamda değerlendirilmiştir. İbn Hacer'in dediğine göre ise bu hadis bâtıldır ve uydurmadır. Bazı mutasavvıfların zikrettikleri 'Eğer fakirlik tamamlanırsa işte o Allah'tır.' sözü ise bundan daha uydurma ve daha bâtıldır; zira Yüce Allah onların söylediklerinden münezzehtir. Bu hadiste ne kastedildiği hususunda mutasavvıflar fazla derine dalmışlardır."⁵³⁹

⁵²³ Râgib, *el-Müfredât*, s.597; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, V, 494; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, XI, 40.

⁵²⁴ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 399.

⁵²⁵ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, VIII, 343.

⁵²⁶ İbn Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV, 458.

⁵²⁷ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, III, 592; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s.1633; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 282; İbn 'Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 400.

⁵²⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 199.

⁵²⁹ Mukâtil, *Tefsîr*, IV, 732; Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, XXIV, 488; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, VIII, 427.

⁵³⁰ Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 488; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, VIII, 544.

⁵³¹ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, VI, 294.

⁵³² İbn Cevzî, *a.g.e.*, IV, 458.

⁵³³ Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 488; Şevkânî, *a.g.e.*, s.1633; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 208.

⁵³⁴ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XXIV, 113; Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 199; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 208.

⁵³⁵ Heyet, *el-Mu'cemu'l-vesît*, II, 588.

⁵³⁶ İbn 'Atıyye, *a.g.e.*, V, 494; İbn 'Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 400.

⁵³⁷ Tevbe 9/28.

⁵³⁸ Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 488; İbn Cevzî, *a.g.e.*, IV, 458; Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, XI, 40.

⁵³⁹ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 208.

2- İkinci görüşe göre ise, bu kelime ile kastedilen “aile sahibi kimse”dir.⁵⁴⁰ Bu mana, Ahfeş’ten nakledilmiştir.⁵⁴¹ Ona göre söz konusu mananın delili “فَأَغْنَى/zengin kıldı” ifadesidir.⁵⁴² Buna göre âyetin manası, “Sen aile sahibisin ve senin bu ailen ümmetindir.” şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁴³ Zikri geçen manaya göre fiilin çekimi ise عَالٍ-يَعُولُ-عَوْلًا-عِيَالَةً şeklindedir.⁵⁴⁴ Yine Arap şiirlerinde “عَائِلًا” kelimesinin bu ikinci manada kullanıldığı örneklere de rastlanır. Cerîr’in şu şiirinde bu kelime iki manada da yorumlanmıştır:

اللّٰهُ نَزَلَ (أَنْزَلَ) فِي الْكِتَابِ فَرِيضَةً لِابْنِ السَّبِيلِ وَ لِلْفَقِيرِ الْعَائِلِ

*Allah, Kitâb’da (zekatla ilgili olarak) yolcu ve çoluk çocuk sahibi/fakir kimse için bir farz indirmiştir.*⁵⁴⁵

Âlûsî de bu şiirde geçen “عَائِلًا” kelimesinin her iki manada da yorumlanabileceğini; ancak “çoluk çocuk sahibi olmak” anlamının daha açık olduğunu; âyette ise İbn Mes’ud’un kiraati sebebiyle “fakir olmak” anlamının tercih edildiğini zikretmiştir. Ayrıca onun ifade ettiğine göre, Nebi’nin (a.s.) ilk zamanlarında çoluk çocuk sahibi olmaması da bu manayı güçlendirir.⁵⁴⁶

2.20. "وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى"

“Fe Egnâ” İfadesi (فَأَغْنَى)

“فَأَغْنَى” kelimesinin kökeni olan “غنى” Arapça’da iki anlamdadır. Birincisi, “hiçbir şeye ihtiyacı olmayan”dır ve bu anlamda zenginlik sadece Allah’a mahsustur. Nitekim Kur’ân’da bu manada “Şüphesiz ki Allah zengindir, övgüye layıktır.”⁵⁴⁷ buyrulmuştur. İkincisi ise, “Seni fakir bulup da zengin kılmadı mı?” âyetinde de işaret edildiği veçhile “ihtiyaçların az olması” anlamıdır.⁵⁴⁸ Bundan istikâk eden ve müteaddî bir fiil olan “فَأَغْنَى”, âyette mâzî şekilde gelmiştir. Söz konusu fiilin mef’ûlû, âyet sonlarının uyumu için ve kendisiyle neyin kastedildiği, öncesinde geçen hitap zamirinden (وَجَدَكَ) de bilindiği için,⁵⁴⁹ yani kısaltma için hazfedilmiştir.⁵⁵⁰ Bu hazfin ikramın genişliğine işaret ettiği de söylenmiştir. Buna göre kastedilen “seni, senin için, seninle zenginleştirdi”dir. Âlûsî’ye göre “ف”nın söz konusu fiille beraber açık gelmesi, âyetin bu üç manayı ifade ettiği yorumuna uymaz.⁵⁵¹

⁵⁴⁰ Sa’lebî, *el-Keşf ve l-beyân*, X, 229; Râzî, *Mefâtihu l-gayb*, XXXI, 199; Bikâ’î, *Nazmu d-durer*, XXII, 110; Şevkânî, *Fethu l-kadîr*, s.1633.

⁵⁴¹ Sa’lebî, *a.g.e.*, X, 229; Mâverdî, *en-Nüket ve l-’uyûn*, VI, 294; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi l-Kur’ân*, XX, 99; Şevkânî, *a.g.e.*, s.1633.

⁵⁴² Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 99.

⁵⁴³ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 199.

⁵⁴⁴ Âlûsî, *Rûhu l-me’ânî*, XV, 208.

⁵⁴⁵ Mâverdî, *a.g.e.*, VI, 294; Ebû Hayyân, *el-Bahru l-muhîr*, X, 497; Semîn el-Halebî, *ed-Durru l-masûn*, XI, 40; Şevkânî, *a.g.e.*, s.1633.

⁵⁴⁶ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 208.

⁵⁴⁷ Hac 22/64.

⁵⁴⁸ Râgıb, *el-Müfredât*, s.615.

⁵⁴⁹ Sa’lebî, *a.g.e.*, X, 229; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 208; İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve t-tenvîr*, XXX, 400.

⁵⁵⁰ İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 400.

⁵⁵¹ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 208.

Yüce Allah'ın, Hz. Peygamber'i (s.a.v.) zengin kılmasının keyfiyeti hususunda birçok yorum yapılmıştır. Bu yorumlar şöyledir:

1- Yüce Allah, Rasûlullâh'ı (s.a.v.) ticarî kazançtan elde ettikleriyle zengin kılmıştır⁵⁵² -ki bu, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) Meysere ile birlikte Şam'a yaptığı yolculukta vâki olmuştur.⁵⁵³ Yine Ebu Talib'in terbiyesiyle⁵⁵⁴ ve malıyla zengin kılmıştır.⁵⁵⁵ Ebu Talib'in durumu zayıflayınca onu (s.a.v.) Hz. Hatice'nin (r.anhâ) malıyla zengin kılmıştır⁵⁵⁶ -ki o, çok mal sahibiydi ve Peygamber (s.a.v.) kendisiyle evlendiğinde, birisi onun (s.a.v.) müşerref kulağına ağır gelecek herhangi bir şey söylemesin diye bütün malını ona hibe etmişti.⁵⁵⁷

Hz. Hatice'nin (r.anhâ) Rasûlullâh'a (s.a.v.) bütün malını hibe etmesiyle ilgili şu hadis rivayet edilmiştir: "Rasûlullâh (s.a.v.) üzgün bir şekilde Hz. Hatice'nin (r.a.) yanına gelmiş, Hz. Hatice ona neyi olduğunu sormuş o (s.a.v.) da: '*Zaman kıtlık zamanı. Eğer senin malını harcarsam malın tükenir ve senden utanırım. Eğer harcamazsam bu sefer Allah'tan korkarım.*' buyurmuştur. Bunun üzerine Hz. Hatice (r.anhâ) içlerinde Hz. Ebubekir (r.a.) de olduğu halde Kureys'i çağırmıştır. Hz. Ebubekir (r.a.) olayın devamını şöyle anlatıyor: 'Hatice (r.anhâ) birçok altın çıkardı ve bu altınlar önümdekini göremeyeceğim kadar çok bir miktara ulaşınca kadar onları yere serpti. Sonra da 'Şahid olun ki bu mal, onun (s.a.v.) malıdır. İsterse onu dağıtır, isterse de elinde tutar.' dedi."⁵⁵⁸ Bu kıssanın senedi zikredilmese bile, Hz. Hatice'nin (r. 'anhâ), Rasûlullâh (s.a.v.) için bunu yapması garip değildir. Çünkü o, bundan daha büyüğünü de yapmıştır.⁵⁵⁹

Sa'id Havvâ; Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Hz. Hatice'nin (r.anhâ) malını çalıştırmak suretiyle zengin olduğu görüşünü uygun bulmamıştır. Çünkü onun ifade ettiğine göre Rasûlullâh (s.a.v.) gerek peygamberlikten önce gerekse sonra elinin emeği ile geçiniyordu. Sadece sermaye Hz. Hatice'ye aitti. Ancak peygamberlikten sonraki davet şartları, Hz. Hatice'nin (r. 'anhâ) sadakati ve onun Allah yoluna davette Rasûlullâh'a (s.a.v.) hizmetteki gayretleri kendi malının pek çoğunu tüketmiştir.⁵⁶⁰

2- Âyetteki zengin kılmanın keyfiyeti hususunda, Yüce Allah'ın, kendisine gizlice ibadet eden ashabla Rasûlullâh'ı (s.a.v.) zenginleştirdiği, yorumu da yapılmıştır.⁵⁶¹ Nitekim Hz. Ömer (r.a.) Müslüman olduğunda, "Ortaya çıkalım! Lât'a açıktan tapılırken, biz Allah'a gizlice mi ibadet edeceğiz?" demiş, ardından Rasûlullâh (s.a.v.); "*Ashabımız çoğalınca..*" buyurmuş, Hz. Ömer (r.a.) de; "Allah ve ben sana yeteriz." demiştir. Bunun üzerine Yüce Allah, "*Sana ve sana tabi olan mü'minlere Allah yeter!*"⁵⁶² buyurmuştur. Böylelikle Yüce

⁵⁵² Bikâ'î, *Nazmu'd-durer*, XXII, 110; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, IX, 171; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, V, 319; Kâsımî, *Mehâsinu't-te'vîl*, IX, 492.

⁵⁵³ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 208.

⁵⁵⁴ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 208; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 282.

⁵⁵⁵ Şinkîti, *Edvâu'l-beyân*, VIII, 562.

⁵⁵⁶ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, X, 229; İbn Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV, 458; Nesefî, *Medâriku't-tenzîl*, III, 655; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 400.

⁵⁵⁷ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 208.

⁵⁵⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 199; Şinkîti, *a.g.e.*, VIII, 562.

⁵⁵⁹ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 199.

⁵⁶⁰ Sa'id Havvâ, *el-Esâs*, XVI, 255.

⁵⁶¹ Sa'lebî, *a.g.e.*, X, 229; Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 199.

⁵⁶² Enfâl 8/64.

Allah onu (s.a.v.) Hz. Ömer'in (r.a.) heybetiyle zengin kılmıştır.⁵⁶³ Ayrıca Hz. Ebubekir'in (r.a.) malıyla zengin kılmıştır⁵⁶⁴ -ki o mal sahibiydi ve malının hepsini Rasûlullâh'a (s.a.v.) getirmişti. Bunun üzerine Nebi (a.s.) "Ailene ne bıraktın?" diye sorunca, "Allah'ı ve rasulünü bıraktım." demişti.⁵⁶⁵ Onun durumu bozulunca da Yüce Allah Rasûlullâh'a (s.a.v.) hicreti emretmiş ve onu ensarın yardımıyla zengin kılmıştır.⁵⁶⁶

3- Bu keyfiyet hususunda; Allah'ın (c.c.), Rasûlullâh'ı (s.a.v.) kanaatkarlıkla,⁵⁶⁷ sabırla⁵⁶⁸ ve kalp zenginliği ile zengin kılması anlamı da nakledilmiştir.⁵⁶⁹ Bu meyanda İbn Atâ: "Ruhunu fakir buldu da kalbini zenginleştirdi.",⁵⁷⁰ Kelbî,⁵⁷¹ Mukâtîl ve İbn Sâib ise: "Sana verdiği rızka seni razı etti." anlamlarını zikretmişlerdir.⁵⁷² Ferrâ da bu açıklamayı tercih etmiş ve Rasûlullâh'ın (s.a.v.) mal çokluğu ile değil, kendisine verdiği Allah'ın onu razı etmesiyle zenginleştirdiğini ve de hakiki zenginliğin bu olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷³ Böylece o (s.a.v.), nezdinde taşın ve altının eşdeğerde olduğu ve kalbinde Rabb'inden başka hiçbir şeyin bulunmadığı bir hale gelmiştir.⁵⁷⁴ Çünkü hiç şüphesiz asıl zenginlik kalbin zenginliğidir. Bu mana ile ilgili "Kim kanaati kaybederse, zenginlik olarak ona mal fayda vermez." denilmiştir.⁵⁷⁵

Aynı manaya bazı hadislerde de işaret edilmiştir. Nitekim Sahîhayn'da Abdurrezzak kanalıyla Ebu Hureyre'den (r.a.) şu hadis rivayet edilmiştir: "*Asıl zenginlik mal çokluğu değil, ruhun (kalbin) zenginliğidir.*"⁵⁷⁶ Yine Müslim'in "*Sahîh*"inde Abdullah b. Amr'dan rivayetle Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "*Müslüman olan, kendisine yeteri kadar rızık verilen ve Allah'ın, kendisine verdiği kanaat eden kimse, hiç şüphesiz kurtuluşa ermiştir.*"⁵⁷⁷

4- Allah'ın, Rasûlullâh'ı (s.a.v.) zengin kılması hususunda, "Sen, burhanlardan ve delillerden yoksun idin de, Yüce Allah sana Kur'an'ı indirdi ve sana bilmediğini öğretti,

⁵⁶³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 199.

⁵⁶⁴ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 199; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 282.

⁵⁶⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 208.

⁵⁶⁶ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 199.

⁵⁶⁷ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XXIV, 113; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 768; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, V, 494; Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân*, V, 602.

⁵⁶⁸ İbn 'Atıyye, *a.g.e.*, V, 494; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, X, 497; Seâlibî, *a.g.e.*, V, 602.

⁵⁶⁹ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, III, 592; Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 768; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 400.

⁵⁷⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, X, 229; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, XX, 99.

⁵⁷¹ Sa'lebî, *a.g.e.*, X, 229; Vâhidî, *a.g.e.*, XXIV, 113; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 99; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s.1633.

⁵⁷² Sa'lebî, *a.g.e.*, X, 229; İbn 'Atıyye, *a.g.e.*, V, 494; İbn Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV, 458; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, X, 497.

⁵⁷³ Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, V, 268; İbn Cevzî, *a.g.e.*, IV, 458; Şevkânî, *a.g.e.*, s.1633; Kannevcî, *a.g.e.*, XV, 282.

⁵⁷⁴ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 199.

⁵⁷⁵ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 208.

⁵⁷⁶ Ahmed, *Müsned*, XII, 267; Buhârî, "Rikâk", Hadis no: 6446; Müslim, "Zekât", 40; İbn Mâce, "Zühd", 9; Tirmizî, "Zühd", 40; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 427.

⁵⁷⁷ Müslim, "Zekât", 43; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, VIII, 427; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VI, 245; Mahallî-Suyûtî, *Tefsîru'l-celâleyn*, s.812.

böylece seni zengin kıldı.”⁵⁷⁸ anlamı da zikredilmiştir. Ancak Kannevcî, bu mananın uzak olduğunu söylemiştir.⁵⁷⁹

5- Zengin kılmanın keyfiyeti hususunda “Yüce Allah, sana verdiği fetihlerle ve kafirlerin mallarından ganimet olarak elde ettiğin şeylerle seni zenginleştirdi.” anlamı da zikredilmiştir.⁵⁸⁰ Nitekim Rasûlullâh (s.a.v.) bu hususta, “*Benim rızkım, mızrağımın gölgesi altına konulmuştur.*” buyurmuştur.⁵⁸¹ Râzî bu te’ville ilgili; “Her ne kadar ganimetler bu sûrenin nüzûlünden sonra meydana gelmişse de, onun vâkî olacağı malum olunca sanki olmuş gibi farz edilmiştir.” yorumunu yapmıştır.⁵⁸² Kuşeyrî (v. 465/1072) ise bu te’vil hakkında tartışma olduğunu; çünkü sûrenin mekkî olduğunu, cihadın ise ancak Medine’de farz kılındığını söyleyerek buna karşı çıkmıştır.⁵⁸³ Sa’îd Havvâ da aynı gerekçeyle, Rasûlullâh’ın (s.a.v.) ganimetlerle zengin kılındığı yorumunu uygun bulmamıştır.⁵⁸⁴

6- Âyette Rasûlullâh’ın (s.a.v.) zengin kılınmasının keyfiyeti ile ilgili, “Yüce Allah seni, kendisinden başkasına muhtaç bırakmayarak zenginleştirmiştir ve bu zenginlik Allah’a muhtaç olmaqlardır.” yorumu da nakledilmiştir.⁵⁸⁵ Böylece Yüce Allah, peygamberinde sabreden fakir ve şükreden zengin vasıflarını biraraya getirmiştir.⁵⁸⁶ Bir hadiste bu hususta şöyle geçmektedir: “*Ey Allah’ım! Beni sana muhtaç olmakla zenginleştir; senden uzak olmakla fakirleştirme!*” Bazı şairler de bu durumu şiirlerinde şöyle ifade etmişlerdir:

وَيُعْجِبُنِي فَقْرِي إِلَيْكَ وَلَمْ يَكُنْ لِيُعْجِبْنِي لَوْ لَا مَحَبَّتَكَ الْفَقْرُ

*Sana muhtaç olmam hoşuma gidiyor, senin muhabbetin olmasaydı fakirlik hoşuma gitmezdi.*⁵⁸⁷

7- Rasûlullâh’ın (s.a.v.) zengin kılınmasının keyfiyeti hususunda şu mana da rivayet edilmiştir: “Onları senin vasıtanla zenginleştirdi. Çünkü onlar cehaletleri sebebiyle fakir sayılırlar; sen ise ilmin sahibisin. Bu yüzden onları senin elinle doğruya iletti.”⁵⁸⁸ Semerkandî ve Sa’lebî de fakirliği “Kur’ân’dan, ilimden ve hikmetten yoksun olmak” şeklinde değerlendirerek âyeti aynı minvalde yorumlamışlardır.⁵⁸⁹ İbn Atâ’dan da bunun benzeri bir te’vil zikredilmiştir. O da şöyledir: “Senin yanında ne Kitâb ne de şeriat vardı. Allah seni bu ikisiyle zenginleştirdi.”⁵⁹⁰

⁵⁷⁸ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-’uyûn*, VI, 295; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XX, 100; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, s.1633; Kannevcî, *Fethu’l-beyân*, XV, 282.

⁵⁷⁹ Kannevcî, *a.g.e.*, XV, 282.

⁵⁸⁰ Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, XXIV, 113; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 768; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 100; Neseî, *Medâriku’t-tenzîl*, III, 655.

⁵⁸¹ Ahmed, *Müsned*, IX, 123; Buhârî, “Cihâd ve’s-siyer”, IV, 40; Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 768.

⁵⁸² Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXXI, 199.

⁵⁸³ Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 100; Şevkânî, *a.g.e.*, s.1633; Kannevcî, *a.g.e.*, XV, 282.

⁵⁸⁴ Sa’îd Havvâ, *el-Esâs*, XVI, 250.

⁵⁸⁵ İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, V, 494; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, II, 491; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-’azîm*, VIII, 427.

⁵⁸⁶ Sa’îd Havvâ, *a.g.e.*, XVI, 250.

⁵⁸⁷ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 208.

⁵⁸⁸ Râzî, *a.g.e.*, XXXI, 199.

⁵⁸⁹ Semerkandî, *Bahru’l-’ulûm*, III, 592; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, X, 229.

⁵⁹⁰ Sa’lebî, *a.g.e.*, X, 229.

2.21. " فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ "

"Fe Emme'l-Yetîme" İfadesi (فَأَمَّا الْيَتِيمَ)

Burada "ف" harfî fâ-i fasîhadır.⁵⁹¹ Ya tafsîl (detaylandırma) için gelmiştir ki bu görüş zayıftır ya da birçok şeyi açıklamak için gelmiştir.⁵⁹² "أَمَّا" ise şart ve tafsîl harfidir.⁵⁹³ Mukadder bir şartı ifade eder.⁵⁹⁴ "O halde (hal böyle olunca), sen de Rabb'inin bu var olan ve söz verilen lütuf ve nimetlerine karşılık bir şükür olmak üzere..." anlamında kullanılmıştır.⁵⁹⁵ Nazm-ı kelâmın takdiri ise şudur: "Çünkü sen bunu biliyordun ve ikrar etmiştin. Bu yüzden Rabb'ine şükretmen gerekir." Yüce Allah ona (s.a.v.) bu şükrü nasıl yapacağını da " فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ " / Yetime gelince, ona kahretme! Dilenciye gelince, onu azarlama! Rabb'inin nimetine gelince, onu anlat!" âyetleriyle açıklamıştır.⁵⁹⁶

"الْيَتِيمَ" kelimesi, kendisinden sonra gelen fiil sebebiyle mansûb harekelenmiştir.⁵⁹⁷ Çünkü "فَلَا تَقْهَرْ" fiilinin mef'ûlûdûr. Ve yetimin durumuna ihtimam gösterilmesi için öne alınmıştır, bu nedenle merfû getirilmemiştir.⁵⁹⁸ Takdiri olarak mana, "Ne olursa olsun yetimi ezme!"dir.⁵⁹⁹ Burada yetim ile herhangi bir yetim kastedilmiştir.⁶⁰⁰ Özellikle yetimin zikredilmesinin sebebi ise, onun Allah'tan başka hiçbir yardımcısının olmamasındandır. Böylece ona zulmedene uygulanacak ceza ağırlaştırılmak suretiyle, yapılan zulüm de ağır sayılmıştır.⁶⁰¹

Yüce Allah'ın yaptığı her şey bir hikmet ile. Rasûlullâh'ın (s.a.v.) peygamberliğe hazırlanması için de çeşitli eğitimlerden geçmesi gerekiyordu. Bunlardan birisi de, her ne kadar bir çocuk için zor olsa da onun (s.a.v.) yetim olarak büyümesidir. Rasûlullâh'ın (s.a.v.) yetimliğindeki bu hikmetler Râzî'nin yorumları ışığında şöyle sıralanabilir:⁶⁰²

1- Rasûlullâh (s.a.v.) için yetimliğin seçilmesindeki hikmet; yetimlerin kadir ve kıymetini bilmesi, onların haklarına ve işlerine riayet etmesi için olabilir. Hz. Yusuf'un (a.s.), karnını doyurmadan yaşamını sürdürmesi de bu cümledendir. Zira onunla ilgili bu hususta: "Doyup da açlığı unutmaktan korkuyorum." dediği rivayet edilmiştir.

2- Rasûlullâh'ın (s.a.v.) yetimliğindeki hikmet, yetimler bu isimde Hz. Peygamber'le (s.a.v.) bir müştereklik içinde olsunlar da bundan dolayı ikram görsünler diye de olabilir. Rasûlullâh'ın (s.a.v.); "Çocuğa Muhammed adını verdiğiniz zaman ona değer veriniz ve mecliste ona yer açınız!" buyurması da bu cümledendir.

⁵⁹¹ Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'âni'l- Kerîm*, VIII, 344.

⁵⁹² Şinkîti, *Edvâu'l-beyân*, VIII, 563.

⁵⁹³ Dervîş, *a.g.e.*, VIII, 344.

⁵⁹⁴ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 401.

⁵⁹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, X, 26.

⁵⁹⁶ İbn 'Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 401.

⁵⁹⁷ İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, V, 495; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s.1633; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 283.

⁵⁹⁸ İbn 'Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 401.

⁵⁹⁹ Şevkânî, *a.g.e.*, s.1633; Kannevcî, *a.g.e.*, XV, 282.

⁶⁰⁰ Yazır, *a.g.e.*, X, 26.

⁶⁰¹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, XX, 100.

⁶⁰² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 200.

3- Annesi ve babası olan kişi mutlaka onlara itimad eder. Bu yüzden anne ve babasının Peygamber'den (a.s.) alınması, bebekliğinden ömrünün sonuna kadar onun Allah'tan başka hiçkimseye güvenmemesi için de olabilir. Böylelikle âyet, çocukluğunda Hz. İbrahim'in "Benim halimi bilmesi, Allah'tan bir şey istememe ihtiyaç bırakmaz." sözündeki duruma benzer. Yine Hz. Meryem'in "Bu sana nereden geliyor, dedi. O da 'O Allah katındandır.' dedi"⁶⁰³ âyetindeki cevabı da bunun gibidir.

4- Örfe göre insanlar yetimin ayıplarını gizlemezler, hatta var olan bu ayıplara ayıp eklerler. Bu yüzden Yüce Allah, herkes Rasûlullâh'ın (s.a.v.) durumu hakkında düşünsün, sonra onda hiçbir ayıp bulamasın ve onun nezaheti hususunda ittifak etsin diye Rasûlullâh (s.a.v.) için yetimliği seçmiştir. Nitekim öyle de olmuş, Allah (c.c.) risalet için Hz. Peygamber'i (s.a.v.) seçtiğinde müşrikler, ona (s.a.v.) ta'n edecek hiçbir şey bulamamışlardır.

5- Yüce Allah herkes başlangıcından beri onun faziletinin Allah'tan olduğunu bilsin diye Rasûlullâh (s.a.v.) için yetimliği seçmiş olabilir. Çünkü babası olan kişinin ta'limi ve terbiyesi için babası gayret gösterir.

6- Hiç şüphesiz yetimlik ve fakirlik, insanlar hakkında bir noksanlık sayılır. Muhammed (a.s.) bu iki vasıfta olmasına rağmen insanların en faziletlisi olunca bu, âdet dışı bir şey olmuştur. Böylelikle mucize cinsinden bir şey de sayılır.

2. 22. " فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ "

"Fe Lâ Takhar" İfadesi (فَلَا تَقْهَرْ)

Fâ (ف), şartı cevaba bağlayan bir harftir. "لا" nâhiyedir. "تَقْهَرْ" muzârî fiildir ve "لا" sebebiyle meczûmdur. Fâili gizlidir ve takdiri "أَنْتَ/sen"dir.⁶⁰⁴ Lügatte "hakimiyet kurmak ve zelil kılmak/alçaltmak" şeklinde iki manada kullanılan "kahr" kelimesi,⁶⁰⁵ âyetle "قَهَرَ-يَقْهَرُ-قَهْرًا" kökünden gelen bir fiil-i muzâridir.⁶⁰⁶ Bu kelime söz konusu manaların ikisi için de kullanıldığına göre, âyetle iki fiil de yasaklanmıştır.⁶⁰⁷ Bununla birlikte kahr; azarlayıp kovmak ve hakir görmek gibi fiilî de olur; "Onlara güzel söz söyleyin!"⁶⁰⁸ âyetinde geldiği gibi kavli de olur; surat asmak gibi işaretle de olur. Âyetle nehyedilen kahr, ancak yetimden başkasına yapılmayan kahrdir. Islah için olan kahr ise, Yüce Allah'ın, "Onlarla (yetimlerle) içli dışlı olursanız zaten onlar sizin kardeşlerinizdir."⁶⁰⁹ âyetinde buyurduğu gibi terbiye etme hukukundan sayılmıştır.⁶¹⁰

Ahfeş "لَا تَقْهَرْ"ın, "Yetime zulümle musallat olma, ona hakkını öde ve kendi yetimliğini hatırla!" anlamında olduğunu söylemiştir.⁶¹¹ "Musallat olmak" ve "kahretmek" kelimelerinin, aynı manada iki sözcük olduğu da söylenmiştir.⁶¹² İbn Sellâm'ın (v.

⁶⁰³ Âl-i İmrân 3/37.

⁶⁰⁴ Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, VIII, 344.

⁶⁰⁵ Râgıb, *el-Müfredât*, s.687; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 209; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, X, 26.

⁶⁰⁶ İbn Fâris, *Mu'cem*, V, 35.

⁶⁰⁷ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 209; Yazır, *a.g.e.*, X, 26.

⁶⁰⁸ Nisâ 4/5.

⁶⁰⁹ Bakara 2/220.

⁶¹⁰ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 402.

⁶¹¹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, XX, 100; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 282.

⁶¹² Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 100.

200/810) dediğine göre ise "لَا تَفْهَرْ", "Yetimi zelil görme!" demektir.⁶¹³ Mücâhid aynı ifade için, buna yakın olarak "hakir görme!"⁶¹⁴ manasını zikretmiştir. Bu anlamı Mücâhid'den nakleden İbn Cerîr, İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtîm'dir.⁶¹⁵ Mukâtil de aynı lafzın "Onu azarlama ve onun yüzüne karşı surat asma! Çünkü sen de yetim idin." manasında olduğunu zikretmiştir.⁶¹⁶ İbn Ebî Hâtîm'in tahririne göre Mücâhid⁶¹⁷ ve Abd İbn Humeyd; İbn Cerîr, İbn Münzir ve İbn Ebî Hatim'in tahririne göre ise Katâde "Ona zulmetme!",⁶¹⁸ Süfyân da "Malını zayi ederek yetime zulmetme!" manalarını nakletmişlerdir.⁶¹⁹ Yine bu kelimenin, "Yetimin malını alma!" anlamında olduğu da söylenmiştir.⁶²⁰ Ferrâ ve Zeccâc "Malını almak için onu zorlama, zayıf olduğu için onun hakkını yeme!" manasında olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Cahiliye Arapları da yetimler hakkında böyle davranıyorlar, onların mallarını alıyorlar ve haklarına zulmediyorlardı.⁶²¹ Belki de âyetteki yetim şeklindeki takyîd, genel olarak yetimler kahr'a maruz kaldıkları için, genel olana dikkat çekmek içindir.⁶²² Kısacası kahrın anlamları çoktur. Âyette nehyedilen ise bu anlamların hepsini şâmindir.⁶²³

Bu âyet; yetime kötü muamelede bulunmamak, onu azarlamamak, ona lütufta bulunmak, iyilik etmek ve güzel davranmak gerektiğine delalet etmektedir.⁶²⁴ Nitekim İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtîm'in tahririne göre⁶²⁵ Katâde bununla ilgili, "Yetime karşı merhametli bir baba gibi ol!" demiştir. Ebu Hureyre'den (r.a.) de yine bu manada şu hadis rivayet edilmiştir: "Bir adam Hz. Peygamber'e (s.a.v.) kalbinin katılığından şikayet etti. Bunun üzerine o (s.a.v.), "Eğer kalbinin yumuşamasını istersen yetimin başını okşa ve fakiri doyur!" buyurdu.⁶²⁶

Âyette emredilen yetime karşı güzel muamelenin pek çok hadislerle de desteklendiği müşahade edilmektedir. Bu minvalde zikredilen hadislerden birisi Sahih'te Ebu Hureyre'den rivayetle şu şekilde geçmektedir: "Rasûlullâh (s.a.v.) 'Müslümanlar içinde en hayırlı ev, içerisinde kendisine iyilikte bulunan bir yetimin olduğu evdir. Yine Müslümanlar içinde en şerli ev, içerisinde kendisine kötülük edilen bir yetimin bulunduğu evdir.' buyurmuş,⁶²⁷ sonra 'İster kendisinin, isterse başkasının yetimini koruyup gözetken kişi ile ben, cennette aynı şu ikisi gibiyiz.' diyerek, şahadet parmağı ile orta parmağına işaret

⁶¹³ Mâverdi, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, VI, 295; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, XX, 100; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, X, 497; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 209.

⁶¹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, XXIV, 489; Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, III, 592; Mâverdi, *a.g.e.*, VI, 295; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, VIII, 545; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 209.

⁶¹⁵ Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 545.

⁶¹⁶ Mukâtil, *Tefsîr*, IV, 733; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XXIV, 114.

⁶¹⁷ Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 545.

⁶¹⁸ Semerkandî, *a.g.e.*, III, 592; Mekkî, *el-Hidâye*, XII, 8327.

⁶¹⁹ Mâverdi, *a.g.e.*, VI, 295; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, X, 497; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 209.

⁶²⁰ Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, IX, 171; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 209; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, V, 319; Şinkîfî, *Edvâu'l-beyân*, VIII, 564.

⁶²¹ Vâhidî, *a.g.e.*, XXIV, 114; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, V, 269; Kannevî, *Fethu'l-beyân*, XV, 283.

⁶²² Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 209.

⁶²³ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, II, 491.

⁶²⁴ Sa'dî, *Teyisîr*, 928.

⁶²⁵ Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 545.

⁶²⁶ Ahmed, *Müsned*, XIII, 21-22; Mâverdi, *a.g.e.*, VI, 295; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 100.

⁶²⁷ İbn Mâce, "Edeb", 6; Begavî, *a.g.e.*, V, 270.

etmiştir.”⁶²⁸ Aynı hadis biraz farklılıklarla Sehl b. Sa’d’dan⁶²⁹ ve İbn Abbas’tan da rivayet edilmiştir.⁶³⁰

Yine aynı meyanda Hz. Ömer’den (r.a.) merfû olarak şu hadis rivayet edilmiştir: “Şüphesiz ki yetim ağladığında onun ağlamasından dolayı Rahman’ın arşı titrer. Ve Yüce Allah meleklerine: ‘Ey meleklerim! Babası toprakta kaybolup gitmiş olan bu yetimi kim ağlatıyor?’ der. Ve melekler: ‘Sen daha iyi bilirsin (ya Rab)!’ derler. Bunun üzerine Yüce Allah: ‘Ey meleklerim! Şüphesiz sizi şahit tutuyorum ki, kim o yetimi susturur ve hoşnut ederse, ben de kıyamet gününde o kişiyi hoşnut etmeyi taahhüd ediyorum.’ buyurur.”⁶³¹ Bu hadisten dolayı Hz. Ömer (r.a.) bir yetim gördüğünde onun başını okşar ve ona bir şey verirdi.⁶³² Aynı hadis Kurtubî’de İbn Ömer’den rivayetle nakledilmiştir.⁶³³ Söz konusu hadisin bir benzeri de Hz. Enes’ten (r.a.) rivayet edilmiştir. Buna göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Yetim ağladığında onun gözyaşı Rahman’ın avucuna düşer ve Yüce Allah ‘Babasını toprağa gizlediğim bu yetimi kim ağlattı? Kim onun ağlamasını dindirirse onun için cennet vardır.’ buyurur.”⁶³⁴

Başka bir hadiste de Hz. Enes’ten (r.a.) rivayetle Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Her kim bir yetimi (baktığı çocuklarına) katar da onun nafakasını karşılar ve onun ihtiyacını görüp gözetirse bu, kıyamet gününde cehennem ateşine karşı ona perde olur. Kim de bir yetimin başını okşarsa o kişiye, yetimin her bir kılı için bir hasene vardır.”⁶³⁵

2.23. " وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ "

Bu âyet i’rabta önceki âyet üzerine matuftur.⁶³⁶

“Ve Emme’s-Sâile” İfadesi (وَأَمَّا السَّائِلَ)

Lügatte; “bir şeyi isteyen, taleb eden fakir” manasını ifade eden "السَّائِلَ" lafzı,⁶³⁷ "سَأَلَ-يَسْأَلُ" fiilinin mef’ûlüdür. İ’rabı, "فَلَا تَنْهَرْ" kökünden türeyen bir ism-i fâildir.⁶³⁸ "سَوَّالًا-مَسْأَلَةً" mef’ulün bih mukaddemdir, mansûbdur.⁶³⁹ Sâilin durumuna ihtimam gösterilmesi için öne alınmıştır.⁶⁴⁰ "أَمَّا" şart ve tafsîl edatıdır.⁶⁴¹ Âyetin takdiri manası, “Ne olursa olsun dilenciyi

⁶²⁸ Sa’lebî, *el-Keşf ve l-beyân*, X, 229; Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, V, 270; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi l-Kur’ân*, XX, 100-101.

⁶²⁹ Ahmed, *Müsned*, XXXVII, 476; Buhârî, “Edeb”, Hadis no: 6005; Ebû Dâvûd, “Nevm”, Hadis no: 5150; Tirmizî, “Birr ve sîle”, 14; Kannevcî, *Fethu l-beyân*, XV, 283.

⁶³⁰ Bikâ’î, *Nazmu’d-durer*, XXII, 110; Âlûsî, *Rûhu l-me’ânî*, XV, 209; Kannevcî, *a.g.e.*, XV, 283; Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, X, 27.

⁶³¹ Ebû Nu’aym, *Tarih-i Esbahân*, II, 269.

⁶³² Sa’lebî, *a.g.e.*, X, 230; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 209; Yazır, *a.g.e.*, X, 27.

⁶³³ Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 101.

⁶³⁴ Râzî, *Mefâtihu l-gayb*, XXXI, 200.

⁶³⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 221; Semerkandî, *Bahru l-’ulûm*, III, 592; Sa’lebî, *a.g.e.*, X, 230; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 101. Benzer hadisler için bk. Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 209; Yazır, *a.g.e.*, X, 27.

⁶³⁶ Derviş, *İrâbu l-Kur’ânî l-Kerîm*, VIII, 344.

⁶³⁷ Râgıb, *el-Müfredât*, s.438.

⁶³⁸ İbn Fâris, *Mu’cem*, III, 124.

⁶³⁹ Derviş, *a.g.e.*, VIII, 344.

⁶⁴⁰ İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve t-tenvîr*, XXX, 401.

⁶⁴¹ Derviş, *a.g.e.*, VIII, 344.

azarlama!"dır.⁶⁴² "السَّائِل" kelimesinin başındaki ال takısı ise cins içindir ve her sâili kapsar.⁶⁴³

Âyetteki "السَّائِل" kelimesi ile kastedilenin ne olduğu hususunda ise iki görüş vardır:

1- Bir görüşe göre "السَّائِل" kelimesi ile kastedilen, mutlak manada "isteyen,"⁶⁴⁴ dünyalık bir şey için istekte bulunan,⁶⁴⁵ ihtiyaç sahibi fakir,⁶⁴⁶ dilencidir. Ferrâ da bu görüştedir.⁶⁴⁷ Buna göre âyet, dilenciye itinalı davranmaya delalet eder.⁶⁴⁸ Tefsirlerde, "السَّائِل"ın "dilenen" anlamıyla ilgili pek çok hadis ve söz zikredilmiştir. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

- İbrahim b. Edhem'den (v. 161/778) şöyle nakledilmiştir: "Dilenciler ne güzel insanlardır. Onlar bizim azığımızı ahirete taşırlar."⁶⁴⁹

- İbrahim en-Nehaî'den (v. 95/715) de şöyle rivayet edilmiştir: "Dilenci, ahiretin postacıdır. Sizden birinizin kapısına gelir ve aslında 'Ailenize gönderecek bir şeyiniz var mıdır?' demek ister."⁶⁵⁰

- Ebu Hureyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Sizden biriniz kendisinden dileneni boş çevirmesin ve bir şey istediğinde ona vermemezlik etmesin! Hatta kolunda altından iki bilezik görmüş olsa bile."⁶⁵¹

- Nebi'nin (s.a.v.) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Dilenciye ya kolayınıza gelecek şekilde bir şeyler vererek ya da güzel bir şekilde geri çevirerek gönderin! Çünkü şüphesiz ki insanlardan da cinlerden de olmayan kimse size gelir de Allah'ın size kazandırdığı şeyler hususunda nasıl amel ettiğinize bakar."⁶⁵²

- (Yine bu konuyla ilgili) Şu hadis yaygındır: "At üstünde gelse bile dilencinin hakkı vardır."⁶⁵³ İmam Ahmed "Temyîzu't-tayyib mine'l-habîs" adlı eserinde, bu hadisin aslının olmadığını söylemiştir. Ebû Dâvûd (v. 275/889), Hüseyin b. Ali'den (r.a.) ve babasından aynı hadisi mevkûf olarak rivayet etmiş ve onunla ilgili, susmayı tercih etmiştir. Irâkî (v. 806/1404) ise ilgili hadis hakkında "Senedi ceyyiddir." demiş, başkaları da ona muvafakat etmişlerdir. İbn Abdi'l-Berr (v. 463/1071) yine aynı hadis hakkında "Sahih değildir, birçok kimse İmam Ahmed'in, 'Hadisin manası hakkında iki ihtimalden bahsedilebilir. Bu her iki ihtimal de dilencinin durumuna ihtimam gösterilmesi gerektiğini bildirmektedir.' sözüne

⁶⁴² Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s.1633; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 283.

⁶⁴³ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 402.

⁶⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 201.

⁶⁴⁵ Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân*, V, 602; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 209.

⁶⁴⁶ Mukâtil, *Tefsîr*, IV, 733; Mekî, *el-Hidâye*, XII, 8328; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, V, 495; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 209; Kâsimî, *Mehâsinu't-te'vîl*, IX, 492.

⁶⁴⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, X, 498.

⁶⁴⁸ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 209.

⁶⁴⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, X, 230; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, V, 270; İbn 'Atıyye, *a.g.e.*, V, 495; Seâlibî, *a.g.e.*, V, 603.

⁶⁵⁰ Sa'lebî, *a.g.e.*, X, 230; Begavî, *a.g.e.*, V, 270; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, IX, 171; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 209.

⁶⁵¹ Sa'lebî, *a.g.e.*, X, 230; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, XX, 101; Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-'ummâl*, VI, 407.

⁶⁵² Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 101.

⁶⁵³ Mâlik, "Câmi'", Hadis No: 2846; Ahmed, *Müsned*, III, 254; Ebû Dâvûd, "Zekât", Hadis no: 1665.

itibar etmişlerdir.” demiştir.⁶⁵⁴ İbn Mâce’nin Sünen’inde Nebi’den (a.s.) nakledilen şu hadis yer alır: “İşçiye, teri kurumadan önce hakkını ver! Dilenciye de at üstünde gelse bile hakkını ver!”⁶⁵⁵ Begavî (v. 516/1122), “Mesâbîh”te, bu hadisin mürsel olduğunu zikretmiştir.⁶⁵⁶

- İbn Abbas’tan rivayet edildiğine göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Eğer dilenciye üç kere reddedersen, o da gitmezse onu azarlamanda bir günah yoktur.”⁶⁵⁷

- Çeşitli tariklerle Hz. Âişe’den (r.anhâ) ve başkalarından şöyle rivayet edilmiştir: “Eğer dilenci doğru söylediyse onu geri çeviren iflah olmaz.” Bu da İbn Medîni’nin (v. 234/848-49) ifade ettiğine göre aslı olmayan bir hadistir. İbn Abdi’l-Berr de söz konusu hadis için, “Bütün isnadları sağlam değildir.” demiştir.⁶⁵⁸ Taberânî “Mucemu’l-Kebîr”inde, Ebî Umâme’den rivayetle, merfû olarak bu hadise yakın olan şu hadisi tahrîc etmiştir: “Eğer fakirler yalan söylemeseler onları geri çevirenler iflah olmazlardı.”⁶⁵⁹ Âlûsî buna itiraz edenini görmediğini ifade eder. Ayrıca dilenciye azarlamaktan nehiy, eğer istemede ısrarcı değildir. Çünkü eğer ısrar ederse, yumuşakça geri çevirmek fayda vermez, burada azarlamakta bir beis yoktur.⁶⁶⁰

2- Hasan-ı Basrî,⁶⁶¹ Ebu’d-Derdâ,⁶⁶² Süfyân⁶⁶³ ve bir gruba göre ise burada “السَّائِل”den kasıt; mal (para) isteyen değil, ilim ve din hakkında soru sorandır.⁶⁶⁴ Bu manayı Süfyân’dan İbn Ebî Hâtim nakletmiştir.⁶⁶⁵ Süddî⁶⁶⁶ ve Yahya b. Âdem (v. 203/818) de söz konusu kelimenin “ilim isteyen” anlamında olduğunu ifade etmişlerdir.⁶⁶⁷ Bu manaya göre, âyetin anlamca bir benzeri “Kendisine âmâ geldi diye yüzünü ekşitti ve arkasını döndü.”⁶⁶⁸ âyetidir. Nitekim “Rasûlullâh (s.a.v.), etrafında Kureyş’in ileri gelenleriyle birlikte oturuyordu. Birden Abdullah ibn Umî Mektûm ed-Darîr çıkageldi. Bütün insanların üstünden atlaya atlaya Rasûlullâh’ın (s.a.v.) yanına gelip önüne oturdu ve: ‘Allah’ın sana öğrettiklerinden bana da öğret!’ dedi. Bu Rasûlullâh’ın (s.a.v.) gücüne gitti ve o (s.a.v.) yüzünü ekşitti. Bunun üzerine Abese (80/1) âyeti nazil oldu.”⁶⁶⁹ Bu yoruma göre, zikri geçen iki âyet arasında bir münasebet olduğu ifade edilmiştir.

⁶⁵⁴ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 209.

⁶⁵⁵ İbn Mâce, “Ruhûn”, 4.

⁶⁵⁶ Seâlibî, *el-Cevâhiru’l-hisân*, V, 603.

⁶⁵⁷ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, X, 231; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 768-769; Muttakî el-Hindî, *a.g.e.*, VI, 400.

⁶⁵⁸ İbn Abdi’l-Berr, *Temhîd*, V, 297.

⁶⁵⁹ Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, VIII, 246; Deylemî, *Firdevs*, III, 355.

⁶⁶⁰ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 209-210.

⁶⁶¹ Sa’lebî, *a.g.e.*, X, 230; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, XXIV, 116; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, V, 495; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîd*, X, 498.

⁶⁶² İbn ‘Atıyye, *a.g.e.*, V, 495; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, X, 498; Seâlibî, *a.g.e.*, V, 602; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 209.

⁶⁶³ Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, VIII, 545; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 209.

⁶⁶⁴ Mâverî, *en-Nüket ve’l-’uyûn*, VI, 295; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XX, 101; Ebu’s-Su’ûd, *İrşâdu’l-’akli’s-selîm*, IX, 171; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 209.

⁶⁶⁵ Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 545.

⁶⁶⁶ Neseî, *Medâriku’t-tenzîl*, III, 655.

⁶⁶⁷ Sa’lebî, *a.g.e.*, X, 230; Vâhidî, *a.g.e.*, XXIV, 116; İbn Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, IV, 459.

⁶⁶⁸ Abese 80/1-2.

⁶⁶⁹ Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 72; Râzî, *Mefâtihi’l-gayb*, XXXI, 201.

"السَّئِلُ" in ikinci manası doğrultusunda tefsirlerde bazı rivayetler ve görüşler nakledilmiştir. Bunlar şu şekildedir:

- İbn A'râbî şöyle demiştir: "Din hakkında soru sorana cevap vermek, aynı iyilik isteyene vermek gibi âlimin üzerine farz-ı kifâyedir, ona eşittir."⁶⁷⁰

- Ebu'd-Derdâ ashâb-ı hadîs'e bakar, onlar için ridâsını yere serer ve: "Merhaba ey Allah Rasûlü'nü sevenler!" derdi.⁶⁷¹

- Ebu Harun el-Abdî'nin Ebu Sa'îd el-Hudrî'den rivayet ettiği bir hadiste el-Abdî şöyle demiştir: Bizler Ebu Sa'îd'e gittiğimizde o şöyle derdi: "Rasûlullâh'ın vasiyetine merhaba! Ki Allah Rasûlü şöyle buyurmuştur: 'Hiç şüphesiz insanlar size tabidir. Yeryüzünün dört bir köşesinden bir şeyleri anlamak isteyen birtakım kimseler size geleceklerdir. Size geldikleri vakit onlara hayrı tavsiye edin!'"⁶⁷²

Kâsımî (v. 1332/1914) de; Ehl-i Kitâb'ın, bedevilerin ve peygamberlere sorulmayacak sorular soranların, şüpheye düştükleri konu hakkında Peygamber'den (s.a.v.) açıklamasını istedikleri durumlarla ilgili vârid olan haberlerin; âyetin, dilenciye değil de irşad eden bilgi hakkında soru soranı azarlamamak anlamında olduğunu gösterdiğini söylemiştir.⁶⁷³

2.24. "وَأَمَّا السَّائِلُ فَلَا تَنْهَرْ"

"Fe Lâ Tenher" İfadesi (فَلَا تَنْهَرْ)

Lügatte; "bir şeyin açılmasına ya da bir şeyi açmaya" delalet eden "نَهَرَ"⁶⁷⁴ lafzının kökünden "taşkın su yolu" anlamında "نَهْر", suyun çokluğuna teşbihle "bolluk ve kan akıtmak" anlamında "أَنْهَرَ",⁶⁷⁵ "fecrin doğuşu ile güneşin batışı arasındaki aydınlığı karanlıktan ayıran" anlamında "نَهَار",⁶⁷⁶ "çok" anlamında⁶⁷⁷ "نَهِير" ve "kaba bir şekilde azarlamak ve azarlar şekilde karşılamak" anlamlarında "نَهَرَ-أَنْتَهَرَ" gibi pek çok kelime türetilmiştir.⁶⁷⁸

"فَلَا تَنْهَرْ" ifadesi, söz konusu âyette bu son manasıyla geçmekte ve "Dilenciye azarlama, ona az da olsa bir şeyle iyilikte bulun ya da onu güzel bir şekilde geri çevir!" anlamına gelmektedir.⁶⁷⁹ Aynı şekilde, İsrâ sûresi 28. âyette de "O zaman onlara yumuşak bir söz söyle!"⁶⁸⁰ buyrularak onlara sert ve kaba söz söylemek nehyedilmiştir. Katâde âyeti, "Fakiri merhametle ve yumuşaklıkla gönder!" şeklinde yorumlamıştır.⁶⁸¹ Yine Katâde'den,

⁶⁷⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 101.

⁶⁷¹ Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VI, 246; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 101.

⁶⁷² Tirmizî, "İlim", 4; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 101-102; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 402.

⁶⁷³ Kâsımî, *Mehâsinu't-te'vîl*, IX, 493.

⁶⁷⁴ İbn Fâris, *Mu'cem*, V, 362.

⁶⁷⁵ Râgıb, *el-Müfredât*, s.825-826.

⁶⁷⁶ İbn Fâris, *a.g.e.*, V, 362.

⁶⁷⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, I, 489.

⁶⁷⁸ Râgıb, *a.g.e.*, s.826; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XXIV, 115; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, V, 270; İbn Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV, 459.

⁶⁷⁹ Nesefî, *Medâriku't-tenzîl*, III, 655; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 498; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, IX, 171; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 209.

⁶⁸⁰ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, II, 491.

⁶⁸¹ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, VI, 295; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, VIII, 427; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s.1633; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 283.

“Onu ya kolayına gelecek şekilde bir şeyler vererek ya da güzel bir şekilde geri çevirerek gönder ve kendi fakirliğini hatırla!” manası nakledilmiştir.⁶⁸² Mukâtil, âyetin “Senden bir şey istediğinde onu azarlama! Çünkü sen de fakir idin.” anlamında olduğunu söylemiştir.⁶⁸³ Mücâhid “Ona kızma!” manasındadır, demiştir.⁶⁸⁴ İbn İshâk’a göre bu âyetin manası; “Zâlimlerden, mütekebbirlerden, azgınlardan ve Allah’ın zayıf kullarına karşı katı davrananlardan olma!” şeklindedir.⁶⁸⁵ Kelbî, Mukâtil, Ferrâ ve Zeccâc’dan⁶⁸⁶ âyetin, “Sen de fakir idin; o halde ya onu doyur,⁶⁸⁷ ona ver⁶⁸⁸ ya da onu yumuşak bir şekilde geri gönder!” anlamında olduğu nakledilmiştir.⁶⁸⁹ Belagatçılar da bu fiilin manasını “Hataları abartarak, kişinin yüzüne vurmak” şeklinde yorumlamışlardır.⁶⁹⁰

Süfyân; sâile, “din hakkında soru soran” şeklinde mana verilmesine göre "فَلَا تَنْهَرْ" lafzını, “Kabalıkla ve sertlikle onu azarlama, ona rıfk ve yumuşaklıkla cevap ver!” şeklinde yorumlamıştır.⁶⁹¹ Ancak İslam’daki soru sorma adabına aykırı bir şey soranı bundan nehyetmek, âyette yasaklanan azarlama kapsamına girmez.⁶⁹²

"فَلَا تَنْهَرْ" ifadesindeki "ت", şartı cevaba bağlayan bir harftir. "لَا", lâ-ı nâhiyedir. "تَنْهَرْ" muzarî fiildir ve "لَا" sebebiyle meczûmdur. Bu fiilin fâili ise gizlidir ve takdiri "أَنْتَ" dir.⁶⁹³

2.25. "وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ "

“Bi Ni’meti Rabbike” İfadesi (بِنِعْمَةِ رَبِّكَ)

Bu âyet, bir önceki "وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ"⁶⁹⁴ âyeti üzerine matuftur.⁶⁹⁴

Kerhî’nin de ifade ettiği gibi câr ve mecrûr, yani "بِنِعْمَةِ رَبِّكَ", "حَدِّثْ" fiiline muteallıktır. Bu fiilin başındaki fâ (ف) harfi ise zâid⁶⁹⁵ cinsinden sayıldığı için bu tealluka mani değildir.⁶⁹⁶

Lügatte; “refah içinde, güzel ve düzgün bir yaşam” anlamına gelen "نِعْم" lafzından türeyen "نِعْمَةٌ" kelimesi; Allah’ın (c.c.), mal ve maişet olarak kuluna in’âm ettiği şeylerin tümünü ifade eder.⁶⁹⁷ Âyette “Rabb’inin nimeti” ile ise, özel bir nimet değil, cins kastedilmiştir ve bu hitap umûmîlik ifade eder.⁶⁹⁸ Dolayısıyla söz konusu kelimenin hangi nimetleri kapsadığı hususunda çeşitli rivayetler ve yorumlar nakledilmiştir. Bunlar kısaca şöyledir:

⁶⁸² Semerkandî, *Bahru’l-’ulûm*, III, 592; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, X, 230; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XX, 101; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, s.1633.

⁶⁸³ Mukâtil, *Tefsîr*, IV, 733.

⁶⁸⁴ Mekkî, *el-Hidâye*, XII, 8328.

⁶⁸⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-’azîm*, VIII, 427.

⁶⁸⁶ Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, XXIV, 115.

⁶⁸⁷ Vâhidî, *a.g.e.*, XXIV, 115; Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, V, 270; Kâsımî, *Mehâsinu’t-te’vîl*, IX, 492.

⁶⁸⁸ Mekkî, *a.g.e.*, XII, 8328; Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, VI, 246; İbn Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, IV, 459.

⁶⁸⁹ Vâhidî, *a.g.e.*, XXIV, 115; Begavî, *a.g.e.*, V, 270; Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, VIII, 545; Kannevcî, *Fethu’l-beyân*, XV, 283.

⁶⁹⁰ Vâhidî, *a.g.e.*, XXIV, 115.

⁶⁹¹ Mâverdî, *en-Nûket ve’l-’uyûn*, VI, 295; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 101; Kannevcî, *a.g.e.*, XV, 283.

⁶⁹² İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXX, 403.

⁶⁹³ Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ânî’l-Kerîm*, VIII, 344.

⁶⁹⁴ Dervîş, *a.g.e.*, VIII, 344.

⁶⁹⁵ “Zâid” ifadesi, nahiv ilminde kullanılan bir deyimdir ve “i’rabda fonksiyonu olmayan, çoğu kez te’kid ifade eden” anlamına gelir. Kur’ân’da zâid bir harf olduğu anlamında değildir.

⁶⁹⁶ Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, XI, 41; Kannevcî, *a.g.e.*, XV, 285; Dervîş, *a.g.e.*, VIII, 344.

⁶⁹⁷ İbn Fâris, *Mu’cem*, V, 446.

⁶⁹⁸ İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 403.

1- Kelbî'ye ve Mücâhid'e göre, Allah'ın (c.c.) Hz. Muhammed'e (a.s.) verdiği nimetlerin en büyüğü olduğu için, âyetle zikri geçen nimet, Kur'ân'dır.⁶⁹⁹ Bu açıklamayı Mücâhid'den, İbn Ebî Necîh,⁷⁰⁰ Leys,⁷⁰¹ Abd ibn Humeyd, İbn Münzir ve İbn Ebi Hâtim tahriç etmişlerdir.⁷⁰²

2- Mücâhid'den nakledilen diğer bir rivayete göre ise, bu nimet peygamberliktir.⁷⁰³ Söz konusu rivayeti Mücâhid'den nakleden, İbn Münzir, Sa'îd b. Mansûr, İbn Cerîr⁷⁰⁴ ve Ebû Bişr'dir (v. 310/923).⁷⁰⁵ Muhammed b. İshâk⁷⁰⁶, İbn Şecera⁷⁰⁷ ve Zeccâc da aynı manada karar kılmışlardır.⁷⁰⁸

3- Âlûsî âyetle geçen nimetin “Kur'ân” ve “peygamberlik” şeklinde tefsir edilmesinin, önceki âyetlere uygun olmadığını; çünkü son üç âyetin, daha önceki üç âyet üzerine bina edildiğini ifade etmiştir.⁷⁰⁹ Nitekim Yüce Allah Nebî'ye (a.s.) önce sırasıyla “*Seni yetim bulup da barındırmadı mı? Seni dalâlette bulup da sana yol göstermedi mi? Seni fakir bulup da zengin kılmadı mı?*” buyurmuş, sonra da bu tertibe uyarak önce yetim hakkına, sonra ilim ve doğru yol talep edenin hakkına riayet etmeyi tavsiye etmiş, sonra da ona, Allah'ın (c.c.), kendisine verdiği nimetlere şükretme tavsiyesinde bulunmuştur. Râzî de bu doğrultuda âyeti; önceki âyetlerle birlikte değerlendirerek, “Allah seni muvaffak kıldığında, sen de yetimin ve dilencinin hakkına riayet ettiğinde -ki bu tevfiğ Allah tarafından sana verilmiş bir nimettir- başkası da sana uysun diye onu anlat!” şeklinde yorumlamıştır.⁷¹⁰

4- Âlûsî, burada “Rabb'inin nimetinden” kastedilenin, bu sûrede sayılan mevcut nimetler ve vadedilenler olmak üzere Allah'ın (c.c.) nebisine bol bol ve çeşit çeşit verdiği nimetler olduğunu da söylemiştir.⁷¹¹ Mukâtil buna yakın olarak, buradaki nimetin, bütün hayırları kapsadığını ifade etmiştir.⁷¹² Hasan-ı Basrî'den de bu nimetin, hayır ve şerden isabet eden her şeyi,⁷¹³ yani Allah'ın verdiği bütün nimetleri kapsadığı rivayet edilmiştir.⁷¹⁴

⁶⁹⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, X, 231; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, V, 495; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 210.

⁷⁰⁰ Sa'lebî, *a.g.e.*, X, 231; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 102.

⁷⁰¹ Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, V, 270.

⁷⁰² Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, VIII, 545.

⁷⁰³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, XXIV, 489; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VI, 246; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, VIII, 428.

⁷⁰⁴ Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 545.

⁷⁰⁵ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XXIV, 117; Begavî, *a.g.e.*, V, 270.

⁷⁰⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, X, 498; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 210.

⁷⁰⁷ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, VI, 295.

⁷⁰⁸ Vâhidî, *a.g.e.*, XXIV, 117; Begavî, *a.g.e.*, V, 270; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s.1633; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 284.

⁷⁰⁹ Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 210.

⁷¹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXXI, 201.

⁷¹¹ Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, IX, 171.

⁷¹² İbn Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV, 459.

⁷¹³ Sa'lebî, *a.g.e.*, X, 231; Mâverdî, *a.g.e.*, VI, 295; Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 246.

⁷¹⁴ İbn 'Atıyye, *a.g.e.*, V, 495; Nesefî, *Medâriku't-tenzîl*, III, 655; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, X, 498; Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân*, V, 603; Bikâ'î, *Nazmu'd-durer*, XXII, 111.

5- Müfessir İbn Âşûr bu âyetin, “*Seni dalâlette bulup da sana yol göstermedi mi?*” âyetinin mukabili sayıldığında, “nimet” kelimesinin, “hak dinin yolunu gösterme” manasına delalet edeceğini belirtmiştir.⁷¹⁵

2.26. " وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ "

“Fe Haddis” İfadesi (فَحَدِّثْ)

Lügatte “*olmamış bir şeyin olması*” anlamına gelen “حَدَّثَ”⁷¹⁶ kökünden türeyen “حَدَّثَ”; “*konuştun, haber verdin, hadis rivayet ettin*” gibi manaları ifade eder.⁷¹⁷ “حَدَّثَ” lafzı ise bu fiilin emir kipidir. Yüce Allah, Hz. Peygamber (s.a.v.) katında unutulmayan ve sürekli tekrarlanan bir söz olsun diye âyette, “حَدَّثَ” yerine “حَدِّثْ” kelimesini tercih etmiştir.⁷¹⁸ Söz konusu fiile bitişik zamir ise, âyet sonlarındaki fiillerin uyumu için hazfedilmiştir.⁷¹⁹ “حَدِّثْ” fiiline muteallik olan câr ve mecrûr “بِنِعْمَةِ رَبِّكَ”, önceki iki âyette de olduğu gibi öne geçirilmiştir.⁷²⁰ Kâdî İyâz’ın yorumuna göre,⁷²¹ hitap Hz. Peygamber’e (s.a.v.) olmakla birlikte hüküm hem onu (s.a.v.) hem de onun dışındakileri kapsar, yani umumîdir.⁷²²

Âyette geçen “nimeti anlatmak” ile kastedilenin ne olduğu hususunda şu manalar zikredilmiştir:⁷²³

- 1- Nimetin “Kur’ân” şeklinde yorumlanmasına göre “حَدِّثْ”; “Kur’ân’ı oku, başkalarına okut, ümmetine tebliğ et ve onun hakikatlerini açıkla!” demektir. Bu te’vil Ferrâ’ya aittir.
- 2- Nimetin “peygamberlik” olarak yorumlanmasına göre ise “حَدِّثْ”; “Rabb’inden sana indirileni tebliğ et, kavmini ona davet et!” demektir. Zeccâc, bunun nimetlerin en büyüğü olduğunu ifade etmiştir. Muhammed b. İshâk da aynı manayı nakletmiş ve âyeti, “Allah’ın sana verdiği nimeti ve peygamberlik ikramını anlat, hatırlat ve ona davet et!” şeklinde yorumlamıştır.
- 3- Ömer b. Abdilazîz, Hasan-ı Basrî, Katâde, Fudayl b. İyâz (v. 187/803), Yahya b. Sa’îd ve Cerîrî’nin naklettiklerine göre ise “حَدِّثْ”; “O nimet için şükret ve onu yay!” demektir. Benzer bir ifade Kurtubî’de de geçer. Mukâtil de bu kelimeyi aynı minvalde “Allah’ın bu sûrede zikrettiği nimetler ve sana yaptığı iyilikler sebebiyle, ona (c.c.) şükret!” şeklinde yorumlamıştır. Taberî; Ebû Nadra’dan bu meyanda şu rivayeti tahriç etmiştir: “Müslümanlar, Allah’ın nimetini anlatmayı, nimete şükretmek olarak görürlerdi.” Rasûlullâh’tan (s.a.v.) rivayet edilen şu duada da aynı şey ifade edilmiştir: “(Allah’ım!)

⁷¹⁵ İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXX, 403.

⁷¹⁶ İbn Fâris, *Mu’cem*, II, 36.

⁷¹⁷ Heyet, *el-Mu’cemu’l-vesît*, I, 159.

⁷¹⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXXI, 201; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 210-211.

⁷¹⁹ Mahallî-Suyûtî, *Tefsîru’l-celâleyn*, s.812.

⁷²⁰ İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXX, 403.

⁷²¹ Seâlibî, *el-Cevâhiru’l-hisân*, V, 603.

⁷²² Mekkî, *el-Hidâye*, XII, 8329; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XX, 102; Kannevcî, *Fethu’l-beyân*, XV, 284.

⁷²³ Mukâtil, *Tefsîr*, IV, 733; Taberî, *Câmi’u’l-beyân fi te’vili’l-Kur’ân*, XXIV, 489; Mâverdî, *en-Nüket ve’l-uyûn*, VI, 295; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, XXIV, 116-117; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 102; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-’azîm*, VIII, 427-428; Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, VIII, 545-546; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 210; Kannevcî, *a.g.e.*, XV, 284; İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 403.

*Bizi, nimetine şükreden, onunla övünen ve onu kabul edenlerden eyle ve bize o nimeti tamamla!”*⁷²⁴ Kişinin, kendi kendine, verilen nimetten bahsetmesi de ona bir şükürdür.

Bu âyet ve âyetteki “nimetin anlatılması” ile ilgili gelen bazı rivayetler şöyledir:

1- Hasan b. Ali’den, şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Bir hayra uğradığında ya da bir hayır işlediğinde onu kardeşlerinden güvenilir olanlara anlat!”⁷²⁵ Bu rivayeti İbn Ebî Hâtim tahric etmiştir.⁷²⁶ Âlimler bunun, ancak riyasız ve başkasının, kendisine uyacağı zannıyla yapıldığında güzel olacağını ifade etmişlerdir. Müminlerin emiri Hz. Ali’ye (r.a.) sahabe hakkında sorulduğunda onun sahâbileri övmesi ve onların hasletlerini zikretmesi de bu manadadır. Çünkü onlar kendisine “Bize biraz da kendinden bahset!” demişler, o da: “Yavaş olun! Zira Allah (c.c.) kişinin kendini tezkiye etmesini yasaklamıştır.” buyurmuş, ona “Allah’ın ‘Rabb’inin nimetini anlat!’ şeklindeki buyruğu hatırlatılınca da: “O halde anlatayım. Ben benden bir şey istenildiğinde verdim, bana bir şey sorulup susulduğunda ise söze başladım. Bende büyük bir ilim var. Öyleyse bana sorunuz!” demiştir.⁷²⁷

2- İbn Merdeveyh ve İbn Ebî Hâtim, Miksem’den (r.a.) şu hadisi tahric etmişlerdir: “Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (r.a.) ile karşılaştım ve ‘Allah’ın (c.c.) ‘Rabb’inin nimetine gelince, onu anlat!’ âyetini bana anlat!’ dedim. Bunun üzerine o, ‘Mü’min adam salih bir amel işler, sonra onu ev halkına anlatır.’ dedi.”⁷²⁸

3- Amr b. Meymun’dan, şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Bir adam, güvendiği arkadaşlarından biriyle karşılaştığında ona şöyle der: ‘Allah, beni dünkü namazdan şu kadar kılmakla rızıklandırdı.’”⁷²⁹

4- Ebû Firâs Abdullah b. Gâlib sabah olduğunda: “Hiç şüphesiz Allah beni dün şöyle rızıklandırdı, şöyle okudum, şu kadar namaz kıldım, Allah’ı şu kadar zikrettim, şunu yaptım.” der, kendisine: “Ey Ebû Firâs! Senin gibi biri bunu dememeli.” denildiğinde ise: “Yüce Allah ‘Rabb’inin nimetlerini şükürle an!’ buyuruyor. Siz ise, ‘Allah’ın nimetlerini anlatma!’ diyorsunuz.” derdi.⁷³⁰

5- Eyyûb b. Sahtiyânî (v. 131/749) ve Ebû Racâ Utâridî’den (v. 105/723-24) rivayetle Bekir b. Abdillâh el-Mûzenî Peygamberimiz’in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu söylemiştir: “*Kime bir hayır verilir de bunun izleri o kişinin üzerinde görülmezse o ‘Allah’a buğz eden, onun nimetlerine düşmanlık eden kimse’ diye isimlendirilir.*”⁷³¹

⁷²⁴ Ebû Dâvûd, “Salât”, Hadis no: 969.

⁷²⁵ Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, XXIV, 118; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-’azîm*, VIII, 428; Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, VIII, 545; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 210.

⁷²⁶ Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 545; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, s.1634.

⁷²⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXXI, 201; İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXX, 404-405.

⁷²⁸ Suyûtî, *a.g.e.*, VIII, 545; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 210.

⁷²⁹ Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, VI, 246; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XX, 102; İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 404.

⁷³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 769; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, V, 495; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 102; İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 404-405.

⁷³¹ Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 102.

6- Ebu Hureyre'den rivayet edilen bir hadiste Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"İnsanlara teşekkür etmeyen, Allah'a şükretmez."* Tirmizî bu hadisin sahih olduğunu söylemiştir.⁷³²

7- Nesâî (v. 303/915), Malik b. Nadle el-Cüşemî'den şu hadisi rivayet etmiştir: "Allah Rasûlü'nün yanında oturuyordum. O (s.a.v.), elbisemin eskimiş olduğunu gördü ve *'Senin malın var mı?'* dedi. *'Evet, ey Allah'ın Rasulü, malın her çeşidinden var.'* dedim. Bunun üzerine; *'Eğer Allah sana bir mal verdiyse, onun izi üzerinde gözüksün.'* buyurdu."⁷³³ Çünkü zenginlik bir nimettir ve Yüce Allah kula, nimetini ondan bahsederek ve şükrünü ilan ederek izhar etmesini emretmiştir.⁷³⁴

8- Ebu Sa'îd el-Hudrî'den (r.a.) ve İbn Ömer'den (r.a.) rivayetle Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Allah güzeldir, güzelliği ve nimetinin izini kulunun üzerinde görmeyi sever."*⁷³⁵

9- Ebû Dâvûd, Tirmizî -hasen hadis olduğunu da belirterek-, Ebu Ya'lâ, İbn Hibbân (v. 354/965) ve Beyhakî; Cabir b. Abdillâh'tan merfû olarak şu hadisi tahric etmişlerdir: *"Kime bir şey verilir de o kişi de zengin olursa, onun karşılığını versin! Zengin olmazsa da o şeyi övsün! Çünkü kim onu överse, ona şükretmiş olur. Kim de övmezse, ona nankörlük etmiş olur. Vermediği şeyi vermiş gibi gösteren kimse ise, sahte bir elbise giymiş gibidir."*⁷³⁶ Bunun için seleften bazıları kişinin, riya ve övünme kastı olmaksızın, kendisine o konuda uyulacağını düşünerek, yaptığı iyilikleri anlatmasını müstehab saymış, Ehl-i Beyt'ten (r.a.) bazıları da âyeti buna yorumlamıştır.⁷³⁷

10- Hz. Âişe'den (r.anhâ) rivayetle Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Kime bir iyilik yapılırsa ona denk bir şey yapsın! Eğer yapamazsa onu anlatsın! Çünkü onu anlatan ona teşekkür etmiş olur."*⁷³⁸

11- Hz. Enes'ten (r.a.) rivayet edildiğine göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Muhâcirler, 'Ya Rasûlallâh! Ensâr ecrin hepsini alıp götürdü.' dediler. Bunun üzerine o (s.a.v.): 'Hayır! Siz, onlar için Allah'a dua edip, onları övdüğünüz müddetçe (ecir aranızda ortak olur!)' buyurdu."*⁷³⁹

⁷³² Ebû Dâvûd, "Edeb", Hadis no: 4811; Tirmizî, "Birr ve sîle", 14; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, VIII, 428.

⁷³³ Ahmed, *Müsned*, XXVIII, 466; Nesâî, "Zînet", Hadis no: 5223; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, XX, 102-103.

⁷³⁴ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 403.

⁷³⁵ Taberânî, *Evsat*, V, 60; Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, III, 592; Mekkî, *el-Hidâye*, XII, 8328; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 103.

⁷³⁶ Ebû Dâvûd, "Edeb", Hadis no: 4813; Tirmizî, "Birr ve sîle", 14; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, V, 271; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 428; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 210.

⁷³⁷ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, II, 491; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 210.

⁷³⁸ Ahmed, *Müsned*, XLI, 142; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, VIII, 546; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, s.1634; Kannevcî, *Fethu'l-beyân*, XV, 285.

⁷³⁹ Ebû Dâvûd, "Edeb", Hadis no: 4812; Tirmizî, "Sıfatu'l-Kıyâme", 44; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 428.

12- Câbir'den rivayetle Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Kim bir nimetle imtihan olursa ve onu anlatırsa, ona şükretmiş olur. Kim de onu gizlerse, ona nankörlük etmiş olur.”⁷⁴⁰

Yüce Allah bundan önceki üç âyette (6-7-8) Rasûlullâh'a (s.a.v.) verdiği üç nimeti saymasının ardından, sonraki üç âyette (9-10-11) onlara mukabil üç tavsiyede bulunmaktadır.⁷⁴¹ Bu âyetler arasında Arapça'da “leff ve neşr” adı verilen edebî bir sanatın varlığı müşahade edilmektedir. Leff ve neşr; Arap belagatındaki bedî' ilminin mâneviyye bölümü sanatlarından birisidir. Nazım ve nesirde geçmekle birlikte, nazım olarak kullanımı daha yaygındır. Suyûtî'nin tanımına göre el-leff ve'n-neşr; iki veya daha fazla kelimenin, ya her birisinin tafsîlen ya da değişik manaları içine alan bir lafızla icmâlen zikredilmesi; sonra önceden zikredilen kelimelerin her birine eşleşebilecek aynı sayıdaki kelimelerin getirilmesi ve bu kelimelerden her birinin uygun olana eşleştirilmesinin de dinleyiciye (okuyucuya) bırakılmasıdır. Yani önce iki veya daha fazla unsur ayrı ayrı yahut icmâlen zikredilir ki, bu el-leff kısmını, ardından bunların her biriyle ilgili öğeler getirilir ki, bu da en-neşr bölümünü oluşturur. İlk bölümde yer alan öğelerin ikinci bölümdeki unsurlardan hangisine ait olduğu açıkça belirtilmez, bunları tayin etme işi okuyucuya bırakılır. en-Neşr öğeleri, el-leff bölümü unsurlarını tamamlayıcı ve açıklayıcı nitelikte olur.⁷⁴²

Yine Suyûtî'nin de belirttiği üzere, el-leff bölümündeki unsurlar ayrı ayrı zikredilmişse buna tafsîlî; birden çok cüz veya unsuru kapsayan bir tek lafız halinde gelmişse buna icmâlî adı verilir. Bu sanatın tafsîlî olanı da, ikinci grupta (en-neşrde) yer alan öğelerin, birinci grup (el-leff) unsurlarının sırasına göre olup olmaması bakımından ikiye ayrılır. Unsurlarında sıraya riayet edilmişse el-leff ve'n-neşr el-müretteb, sıraya riayet edilmemişse el-leff ve'n-neşr el-müşevveş adını alır.⁷⁴³ Âyetteki tekabülün leff ve neşr sanatının hangi çeşidi ile ilgili olduğu hususunda iki farklı yorum yapılmıştır:

1- Âyetler arasında tezahür eden bu tekabülün, leff ü neşr-i mürettebe göre tertîb üzere olduğu söylenmiştir.⁷⁴⁴ Bu tekabül Süfyân b. Uyeyne'nin,⁷⁴⁵ Hasan-ı Basrî'nin, Ebu'd-Derdâ'nın, Tıybî'nin ve bazılarının "سَائِلٌ" ile kastedileni, “ilim ve din isteyen” şeklinde yorumlamalarına göredir.⁷⁴⁶

Zikredilen bilgiler ışığında; “Seni yetim bulup da barındırmadı mı?” âyetinin mukabilinde “Yetime gelince, ona kahretme!” âyeti,⁷⁴⁷ “Seni dalâlette bulup da sana yol göstermedi mi?” âyetinin mukabilinde “İlim isteyen gelince, onu azarlama!” âyeti,⁷⁴⁸ “Seni fakir bulup da zenginleştirmede mi?” âyetinin mukabilinde ise “Rabb'inin nimetine gelince, onu

⁷⁴⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, Hadis no: 4814; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, VIII, 428.

⁷⁴¹ İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, V, 495.

⁷⁴² Yusuf Doğan, *Arap Belagatında el-Leff ve'n-neşr Sanatı ve Kur'an'daki Bazı Âyetler Üzerine Bir İnceleme*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 7, 2007, s.8.

⁷⁴³ Doğan, *a.g.e.*, s.12.

⁷⁴⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 210.

⁷⁴⁵ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XXX, 402; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 210.

⁷⁴⁶ İbn 'Atıyye, *a.g.e.*, V, 495; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 210.

⁷⁴⁷ İbn 'Atıyye, *a.g.e.*, V, 494-495; İbn 'Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 401.

⁷⁴⁸ İbn 'Atıyye, *a.g.e.*, V, 495; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, II, 491; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, X, 498; Kâsımî, *Mehâsinu't-te'vîl*, IX, 493.

anlat!” âyeti zikredilmiştir.⁷⁴⁹ Bu tekabüle göre, son âyette “Rabb’inin nimeti” ile kastedilen “zenginlik”tir.⁷⁵⁰ Müfessirler 6. ve 9. âyetlerin manaları ile 7. ve 10. âyetlerin manalarını, leff ü neşr-i mürettebe göre şöyle yorumlamışlardır: “Rabb’in seni barındırdığı ve yetimliğın alışılagelmiş eksikliklerinden koruduğu gibi sen de yetimlere karşı ikram edici ve merhametli ol! Allah seni barındırdığı gibi sen de yetimi barındır!”⁷⁵¹ Allah sana ikram ettiği gibi sen de yetime ikramda bulun!”⁷⁵² Sen dalâlette olduğunda Allah seni nasıl doğru yola ilettiyse, sen de doğru yolu gösteren bilgiyi isteyen azarlama!”⁷⁵³ Çünkü dalâlet (yolunu kaybetmek), yolu sormayı gerektirir. Ve dalâlette olan (yolunu kaybeden) kişi, soru soranlardan sayılır. Yolu soran kimse ise Ka’b b. Züheyr’in şu şiirde söylediği gibi kendisine soru sorulanın budalalığına maruz kalabilir:

وَقَالَ كُلُّ خَلِيلٍ كُنْتُ أَمْلُهُ لَا إِلَهَيْكَ إِنِّي عَنْكَ مَشْغُولٌ

Kendisinden yardım umduğum her dost şöyle dedi:

*“Ben meşgulüm, seni oyalamayım! (Benden yardım bekleme!)”*⁷⁵⁴

İbn Âşûr bu şiiri zikrederek, böyle bir maruziyetin yaşanmaması için, âyetteki emre itibar edilmesi gerektiğini ifade etmek istemiştir.

2- Âyetler arasında var olduğu müşahede edilen söz konusu tekabülün, leff ü neşr-i müşevveşe göre (gayrı tertîb üzere) olduğu da söylenmiştir. Buna göre "سَائِلٌ" ile kastedilenin, “mal isteyen muhtaç kimse” olduğu yorumunu söyleyen Ferrâ ve bir grup; “*Dilenciye gelince, onu azarlama!*” âyetinin mukabilini “*Seni fakir bulup da zenginleştirmede mi?*” âyeti,⁷⁵⁵ Nebi’ye (a.s.) şeriatı öğreterek onu dalâletten hidâyete erdirmeyi ve bunun dışındaki diğer nimetleri kapsadığı ve ihtiva ettiği için, “*Rabb’inin nimetine gelince, onu anlat!*” âyetinin mukabilini de “*Seni şaşkın bir halde bulup da sana yol göstermedi mi?*” âyeti⁷⁵⁶ -Kasımî de benzer şekilde, bu nimetin nübüvvet olması halinde söz konusu tekabülün olduğunu ifade etmiştir.-, “*Seni yetim bulup da barındırmadı mı?*” âyetinin mukabilini ise “*Yetime gelince onu hor görme!*” âyeti saymışlardır.⁷⁵⁷

Söz konusu tekabülün leff ü neşr-i müşevveşe göre olduğu yorumuna göre bu âyetlerin manaları şöyledir: “Şüphesiz sen yetim idin, şaşkın idin ve fakir idin de Yüce Allah seni barındırdı, sana yol gösterdi ve seni zengin kıldı. Ne olursa olsun Allah’ın (c.c.) sana bu üç şeydeki nimetini unutma! Ona (c.c.) uy! Ve yetime karşı şefkatli, dilenciye karşı merhametli ol! Nitekim sen de yetimliği ve fakirliği tatmıştın.”⁷⁵⁸ “Allah seni sorgusuz

⁷⁴⁹ İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, V, 495.

⁷⁵⁰ Kâsımî, *Mehâsinu’t-te’vîl*, IX, 493; İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXX, 403.

⁷⁵¹ İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 401.

⁷⁵² Şinkîti, *Edvâu’l-beyân*, VIII, 564.

⁷⁵³ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-’azîm*, VIII, 427; İcî, *Câmî’u’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân*, IV, 504; Kâsımî, *a.g.e.*, IX, 493.

⁷⁵⁴ İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 402.

⁷⁵⁵ İbn ‘Atıyye, *a.g.e.*, V, 495; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, II, 491; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, X, 498; Şinkîti, *a.g.e.*, VIII, 569.

⁷⁵⁶ İcî, *a.g.e.*, IV, 505; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 210; İbn ‘Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 403.

⁷⁵⁷ İbn Cüzey, *a.g.e.*, II, 491.

⁷⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 769; Ebu’s-Su’ûd, *İrşâdu’l-’akli’s-selîm*, IX, 171; Âlûsî, *a.g.e.*, XV, 210.

sualsiz zengin ettiği gibi, dilenci sana geldiğinde sen de onu azarlama! Eğer onu geri çevireceksen de güzel bir şekilde gönder!”⁷⁵⁹

Bu tekabülün, leff ü neşr-i müşevveşe göre olduğunu söyleyenlere göre, bu gayrı tertîb, arındırmayı süslemenin önüne geçirmek için ya da tedricen gitgide yükseltmek için veyahut da âyet sonlarının uyumuna riayet etmek içindir.⁷⁶⁰ Cenâb-ı Hakk’ın burada kulların haklarını kendi hakkının önüne geçirmek için de tertibe riayet etmediği söylenmiştir. Çünkü şüphesiz ki O (c.c.), âlemlerden zengindir. Yüce Allah’ın kendi hakkını yetim ve fakirin hakkından sonraya almasının hikmeti, müfessirler tarafından şöyle te’vil edilmiştir:⁷⁶¹

- 1- Yüce Allah böylece bir nevi: “Ben zenginim. Yetim ve fakir ise ihtiyaç sahibidirler. Dolayısıyla, muhtaçların hakkının öne alınması daha evlâdır.” buyurmaktadır.
- 2- Allâh Teâlâ yetim ve fakirin payı hususunda fiili koymuş, kendisi için ise söze razı olmuştur.
- 3- Bütün taatlerin maksadı, kalbin, Allah’ı zikretmeye gark olmasını temin etmektir. Yüce Allah; bu taatlerin zirvesi de Allah’ı zikretme ile son bulsun diye, bu taatlerin hatimesini kalbin ve lisanın, Allah’ın nimetlerini anlatması kılmıştır.

⁷⁵⁹ Şinkîtî, *Edvâu’l-beyân*, VIII, 563.

⁷⁶⁰ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, XV, 210.

⁷⁶¹ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXXI, 201; Kannevcî, *Fethu’l-beyân*, XV, 285.

Sonuç

Beşeriyetin dünya ve ahiret saadeti için gönderilmiş olan Kur'ân-ı Kerîm, nâzil olduğu günden beri insanın hayatına ışık tutmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'in bu özelliği, onun evrensel hakikatler içermesiyle yakından ilgilidir. Zira Kur'ân âyetleri sadece Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ve indiği topluma değil, tüm insanlığa yol gösterici hakikatlerle doludur.

İnsana hakikatin yolunu gösteren bu Kitâb, Arapça olarak nâzil olmuştur. Ancak Kur'ân her ne kadar ilk muhataplarının dilinde inmiş olsa da Arapça'nın diğer dillerde bulunmayan kendine has anlam zenginliği ve Kur'ân'ın Allah kelamı olmasının verdiği mana derinliği, onun anlaşılmasında başka ilimleri öğrenmeyi de gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla Kur'ân âyetlerini bu ilimler çerçevesinde incelemek ve anlamaya çalışmak, ilahi mesajın daha iyi kavranmasında ve yaşanmasında insanlığa yardımcı olacaktır.

Tahlîlî tefsir metodu da Kur'ân-ı Kerîm'in daha iyi anlaşılması amacıyla yapılan çalışmalardan birisi olup âyetleri pek çok yönden inceleme fırsatı sunduğundan oldukça büyük öneme sahiptir. Araştırmamızda tahlîlî olarak incelemeye tabi tutulan Duhâ sûresi, bu metodun ele aldığı pek çok açıdan zengin bir muhtevâyâ sahiptir. Nitekim sûre, birinci bölümde de ele alındığı gibi “Münâsebâtü'l-Kur'ân” ilmi açısından hem kendi içerisindeki âyetlerle hem de diğer sûrelerle bağlantılıdır. Okunuşlarındaki kıraat farklılıkları âyetlere çeşitli manalar katarak onların içeriğini zenginleştirmektedir. İkinci bölümde değinildiği gibi sûredeki harf, kelime ve kavramların manalarında ve bazı i'rab tahlillerinde âlimler arasında ihtilaflar ve çeşitlilikler olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin; “*Seni dalâlette bulup da sana yol göstermedi mi?*” âyetindeki “dalâlet” ve “hidâyet” kavramları çeşitli şekillerde yorumlanmış, âyetin Rasûlullâh'ın (s.a.v.) nübüvvetten önce şirk içerisinde olduğuna delalet ettiği hususu dahi dile getirilmiştir. Ancak bu âyetten Rasûlullâh'ın (s.a.v.) şirke düştüğü sonucunun çıkarılamayacağı görüşüne varılmıştır. Yine sûredeki tahliller ve incelemeler neticesinde ortaya konulan, sûrenin tefsîrî meâlinde de mana ihtilafları ve çeşitliliği müşahade edilmektedir.

Ayrıca tümüyle Rasûlullâh'a (s.a.v.) yönelik bir hitap olan, onun şahsiyeti hakkında inen Duhâ sûresi, Hz. Peygamber (s.a.v.) özelinde tüm müminleri kapsamakta ve bizlere belli başlı hakikatleri hatırlatmaktadır. Bunun yanı sıra bazı noktalarda bizlere yol göstermektedir. Bu üslup Kur'ân'ın genel üslubudur. Zira birçok âyette hitap Peygamber'e (s.a.v.) olmakla birlikte, âyetteki hüküm o ve başkaları için umûmîdir. Duhâ sûresinin hatırlattığı bu esaslar şöyle zikredilebilir:

Yüce Allah, İslam güneşinin yükselişini sembolize eden gündüze ve küfür ile şirkin karanlığını sembolize eden geceye yemin ederek bütün zamanları hayata şahit kılmakta, kul istemeyeceği sürece onu terk etmeyeceğini bildirmektedir. Ayrıca Allah'ın, yarattığı çeşitli şeylere yemin etmesi; yemin edilen şeylerin önemini, bunlara dikkat edilmesi ve bunların tefekkür edilmesi gereğini göstermektedir. Yine bütün hayırlı işlerin sonunun, başlangıcından daha iyi olacağı ve bu doğrultuda Yüce Allah'ın (c.c.) insana yardım edeceği ifade edilmektedir. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) verilen üç nimet hatırlatılmakla, buna benzer pek çok noktada herkes nimete düşer olduğu için, Yüce Allah'ın (c.c.) insana ve hayata müdahalesinin unutulmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Sûrenin son âyetlerinde de, daha önce verilen bütün nimetlerin karşılığı olarak, yetimlerin ezilmemesi, bir şey

isteyen fakirin azarlanmaması ve nimete amelî olarak şükredilmesi gerektiği gibi insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen bazı konular üzerinde durulmaktadır.

Kısacası bu sûre; başında geçen “duhâ” kelimesinin, “gün ışığı” anlamıyla, Kur’ân’ın hayatı aydınlattığı gerçeğini insanlığa sunmaktadır. Mü’min olarak bizlere düşen ise; bu aydınlıktan yararlanmayı bilmek ve hakikat ışığını Kur’ân’da arayıp rehberliğini Hz. Peygamber’in (s.a.v.) yaptığı bir hayatı yaşamak için çaba sarf etmektir.

Kaynakça

- Abdulkâdir, Dr. Cum'a Ali, *Me'âlimu suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm ve ittihâfâtü durerihî*, ikinci baskı, Kâhire: el-İmân 2007.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, (nşr. 'Âdil Mürşid), birinci baskı, Müessesetu'r-risâle 1421/2001.
- Akaslan, Yaşar, *Kur'an İlmi Sistematiğinde Usûl Kavramları*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (2017), Sayı:43.
- Altundağ, Mustafa, *Sahih Kıraatlerin Arap Lehçeleriyle İlişkisi Üzerine*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 20, 2001, 23-48.
- Âlûsî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-, *Rûhu'l me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, Dâru'l-fikr ts., I-XVI.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissunne el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ' el-, *Tefsîru'l-Begavî: Me'âlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, (nşr. Abdurrezzâk el-Mehdî), birinci baskı, Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî 1420/1999, I-V.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-, *Delâilu'n-nubuvve ve ma'rifetu ahvâli sâhibi's-şerî'a*, birinci baskı, Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmîyye h.1405, I-VII.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-, *Şu'abu'l-îmân*, birinci baskı, Riyâd: Mektebetu'r-rüşd 1423/2003, I-XIV.
- Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Sa'id Abdullah b. Ömer eş-Şîrâzî el-, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, (nşr. Muhammed Abdurrahmân el-Mera'selî), birinci baskı, Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî h.1418.
- Bikâî, Ebu'l-Hasen Burhânuddîn İbrâhîm b. Ömer er-Rubât el-Hırbevî el-, *Nazmu'd-durer fî tenâsübi'l-âyât ve's-suver*, Kahire: Dâru'l-kitâbi'l-islamî ts., I-XXII.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'an'ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri*, İstanbul: Bilmen Yayınevi ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'an'ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi*, İstanbul: Bilmen Yayınevi 1982.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Cu'fî el-, *Sâhîhu'l-Buhârî*, (nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır el-Nâsır), birinci baskı, Dâru tavki'n-necât 1422/2001, I-IX.
- Busîrî, Ebu'l-'Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekr el-, *İthâfu'l-hıyere bi zevâidi'l-mesânidi'l-'aşere*, birinci baskı, Riyâd: Dâru'l-vatan 1420/1999, I-IX.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, on altıncı baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/3, 2007.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-, *es-Sihâh/ Tâcu'l-luga ve sıhâhu'l-'arabiyye*, dördüncü baskı, Beyrût: Dâru'l-'ilm 1987, I-VI.
- Çantay, Hasan Basri, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, İstanbul: Risale Yayınları 2008.
- Dânî, Ebû 'Amr Osman b. Sa'id ed-, *et-Teyisr fî'l-kirâati's-seb'*, ikinci baskı, Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-'arabî 1984.

- Deliser, Bilal, *Tefsir Tarihine Konulu Yönelişler ve Konulu Tefsir –Eleştirel Yaklaşım–*, Universal Journal of Theology 3 (1), 2018, 16-38.
- Demir, Recep, *Duhâ Sûresi 7 ve İnşirâh Sûresi 2. Âyetler Bağlamında Nübüvvet Öncesi Hz. Peygamber'in İnancı*, Ma'rife 2014.
- Dervîş, Muhyiddîn b. Ahmed Mustafa, *Î'râbu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânuh*, on ikinci baskı, Suriye Humus: Dâru'l-irşâd li'ş-şuûni'l-câmi'iyye 1435/2014.
- Deylemî, Ebû Şuca' Şîrûye b. Şehredâr ed-, *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb*, birinci baskı, Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye 1406/1986, I-V.
- DİB, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2014.
- Doğan, Yusuf, *Arap Belâgatında el-Leff ve'n-Neşr Sanatı ve Kur'an'daki Bazı Âyetler Üzerine Bir İnceleme*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 7, 2007, 313-340.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, (nşr. Muhammed Muhyiddîn), Beyrût: el-Mektebe el-'asriyye, I-IV.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelusî, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*, (nşr. Sıdkî Muhammed Cemîl), Beyrût: Dâru'l-fikr 1420/1999.
- Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâtu'l-esfiyâ*, Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-'arabî 1394/1974, I-X.
- Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdillâh, *Tarih-i Esbahân: Ahbâru Esbahân*, birinci baskı, Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye 1410/1990, I-II.
- Ebu's-Su'ûd, Muhammed b. Muhammed el-'Îmâdî, *Tefsîru Ebi's-Su'ûd: İrşâdu'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî ts.
- Endelüsî, Ebû 'Amr ed-Dânî el-, *el-Beyân fî 'addi âyi'l-Kur'an*, birinci baskı, (nşr. Gânim Kattûrî el-Hamd), Kuveyt: Merkezu'l-mahtûtât ve't-turâs 1414/1994.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-luga*, (nşr. Muhammed İvaz), birinci baskı, Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî 2001, I-VIII.
- Fîrûzâbâdî, Mecdu'd-Dîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-, *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-kitâbi'l-'azîz*, (nşr: Muhammed Ali en-Neccâr), Kâhire: el-Meclisu'l-e'lâ li'ş-şuûni'l-islâmiyye-Lecnetu ihyâi't-turâsi'l-islâmî 1393/1973, I-VI.
- Fîrûzâbâdî, Mecdu'd-Dîn Ebû Tâhir Muhammed b. Yakûb el-, *el-Kâmûsu'l-muhît*, (nşr. Muhammed Naîm), sekizinci baskı, Beyrût: Müessesetu'r-risâle 1426/2005.
- Gazzâlî, Şeyh Muhammed, *Nahve tefsîrin mevdû'î li suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kâhire: Dâru'ş-şurûk 1968.
- Gezgin, Ali Galip, “Âyetler ve sûreler arasındaki tenâsüb” ile “Sûrelerin tertibinin tevkîfliği”nin Kur'an'ın “Metin içi bağlamı” Açısından Önemi, S.D.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2018/1, sayı:30, s.01-47.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-, *el-Müstedrek 'ala's-Sahîhayn*, (nşr. Mustafa Abdulkâdir Atâ), birinci baskı, Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye 1411/1990, I-IV.
- Halebî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf es-Semîn el-, *ed-Durru'l-masûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, Dîmeşk: Dâru'l-kalem ts., I-XI.

- Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkut el-, *Mu'cemu'l-buldân*, ikinci baskı, Beyrût: Dâru sâdır 1995, I-VII.
- Havvâ, Sa'îd, *el-Esâs fî't-tefsîr*, çev. Abdusselam Arı, İstanbul: Şamil Yayınevi 1992.
- İtir, Nureddîn, *'Ulûmu'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, altıncı baskı, Dimeşk: Matbaatu's-sabbâh 1996.
- İbn Abdî'l-Berr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh, *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, (nşr. Mustafâ b. Ahmed), Magrib: Vizâratu 'umûmi'l-evkâf ve's-şuûni'l-islâmiyye h. 1387, I-XXIV.
- İbn Adî, Ebû Ahmed b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afai'r-ricâl*, (nşr. 'Âdil Ahmed), birinci baskı, Beyrût: el-kutubu'l-'ilmiyye 1418/1997.
- İbn 'Âşûr, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Tunus: Dâru't-tunûsiyye 1984, I-XXX.
- İbn 'Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhakk b. Gâlib el-Endelüsî, *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, (nşr. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed), Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye ts.
- İbn Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali el-Bağdâdî, *Fünûnu'l-efnân fî 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân*, birinci baskı, Beyrût: Dârü'l-beşâir 1408/1987.
- İbn Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali el-Bağdâdî, *Zâdu'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, (nşr. Abdurrezzâk el-Mehdî), birinci baskı, Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-'arabî 1422/2001.
- İbn Cezerî, Şemseddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *Tahbîru't-teysîr fî'l-kirââtî'l-'aşr*, birinci baskı, Ürdün-Ammân: Dâru'l-furkân 2000.
- İbn Cüzey, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, (nşr. Dr. Abdullah el-Hâlidî), birinci baskı, Beyrût: Dâru'l-erkam h.1416.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris el-Kazvînî, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, (nşr. Abdusselâm Muhammed Harun), Dâru'l-fikr 1399/1979, I-VI.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr, *Bedâiu't-tefsîr*, Dâru İbni'l-Cevzî ts.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, (nşr. Sâmî b. Muhammed Selâme), ikinci baskı, Dâru taybe 1420/1999, I-VIII.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünen-i İbn Mâce*, (nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), Dâru ihyâi'l-kutubi'l-'arabiyye, I-II.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali, *Lisânu'l-'arab*, üçüncü baskı, Beyrût: Dâru sâdır h.1414, I-XV.
- Îcî, Muhammed b. Abdirrahman el-, *Tefsîru'l-Îcî: Câmiu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, birinci baskı, Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye 1424/2004, I-IV.
- İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, (nşr. Safvân Adnân ed-Dâvûdî), birinci baskı, Dimeşk: Dâru'l-kalem h.1412.
- Kannevcî, Ebu't-Tayyib Muhammed Sıddık Hân b. Hasan el-, *Fethu'l-beyân fî mekâsıdı'l-Kur'ân*, Beyrût: el-Mektebetu'l-'asriyye 1412/1992, I-XV.
- Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn b. Muhammed Sa'îd el-Hallâk el-, *Mehâsinu't-te'vîl*, (nşr. Muhammed Bâsil), birinci baskı, Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye 1418/1997.

- Kûmî, Ahmed es-Seyyid ve M. Ahmed Yusuf el-Kâsım, *et-Tefsîru'l-mevdû'î*, Kâhire 1982.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Şemsuddîn el-, *Tefsîru'l-Kurtubî: el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, (nşr. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhîm Itfîyyîş), ikinci baskı, Kâhire: Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye 1384/1964, I-XX.
- Kutub, Seyyid, *fî Zılâli'l-Kur'ân (Kur'ân'ın Gölgesinde)*, trc. M. Emin Saraç, İ. Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa, İstanbul: Hikmet Yayınları ts.
- Mahallî, Celâluddin Muhammed b. Ahmed el- ve Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-, *Tefsîru'l-imâmeyni'l-celâleyn*, birinci baskı, Kâhire: Dâru'l-hadîs ts.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Basrî el-, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, (nşr. es-Seyyid İbn Abdilmaksût b. Abdirrahmân), Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye ts., I-VI.
- Mecmeu'l-lugati'l-'arabiyye bi'l-Kâhire (İbrahim Mustafa, Ahmed ez-Ziyâd, Hamid Abdulkadir, Muhammed en-Neccâr), *el-Mu'cemu'l-vesît*, Dâru'd-da've ts.
- Mekkî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-, *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrih ve ahkâmih*, birinci baskı, Mecmû'atu buhûsi'l-kitâb ve's-sünne 1429/2008, I-XIII.
- Mevdûdî, Ebu'l-Âlâ, *Tefhimu'l-Kur'ân (Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri)*, İstanbul: İnsan Yayınları ts.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim, *fî Rihâbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrût: Dâru'l-cil 1989.
- Mukâtil, Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, (nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte), birinci baskı, Beyrût: Dâru ihyâi't-turâs h.1423.
- Muttakî el-Hindî, Alâuddîn Ali b. Hüsâmuddîn, *Kenzu'l-'ummâl fî süneni'l-ekvâl ve'l-ef'âl*, beşinci baskı, Müessesetu'r-risâle 1401/1981.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî, *el-Müsnedu's-sahîhu'l-muhtasar*, (nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî), Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî ts., I-V.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb en-, *el-Muctebâ: es-Sünenü's-sugrâ*, (nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde), ikinci baskı, Haleb: Mektebu'l-matbû'âtî'l-islâmiyye 1406/1986, I-IX.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, (nşr. Yûsuf Ali Bedîvî), birinci baskı, Beyrût: Dâru'l-kelimi't-tayyib 1419/1998, I-III.
- Nisâbü'rî, Nizâmuddîn el-Hasen b. Muhammed en-, *Garâibu'l-Kur'ân ve ragâibu'l-furkân*, birinci baskı, Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye h.1416.
- Ömerî, Ahmed Cemal, *Dirâsât fî't-tefsiri'l-mevdû'î li'l-kasasi'l-Kur'ânî*, Kâhire 1986.
- Râcih, Şeyh Muhammed Kerîm, *el-Kirââtü'l-'aşr el-mutevâtira*, üçüncü baskı, ed-Diyâru's-şâmiyye 1994.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr er-, *Mefâtihi'l-gayb: et-Tefsîru'l-kebîr*, üçüncü baskı, Beyrût, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî h.1420.
- Rûmî, Fehd b. Abdirrahmân er-, *Buhûs fî usûli't-tefsîr ve menahicih*, dördüncü baskı, Riyâd: Mektebetu't-tevbe h.1416.
- Rûmî, Fehd b. Abdirrahmân er-, *Dirâsât fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, on ikinci baskı, 1424/2003.
- Rûmî, Fehd b. Abdirrahmân er-, *Kıraatler ve Kurrâ*, çev. Ali Öge, marife, sayı. 2, güz 2010, s.217-234.

- Sa'dî, Abdurrahmân b. Nâsır es-, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân*, birinci baskı, Müessesetu'r-risâle 2000.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî es-, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, birinci baskı, Beyrût-Lübân: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî 2002, I-X.
- Sadr, es-Seyyid Muhammed Bâkır es-, *el-Medresetu'l-Kur'âniyye*, ikinci baskı, Dâru'l-kitâbi'l-islamî 1434/2013.
- Sarı, Mehmet Ali, *TDV İslam Ansiklopedisi*, birinci baskı, İstanbul 2000.
- Se'âlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed es-, *el-Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*, (nşr. Şeyh Muhammed Ali Muavviz-Şeyh Âdil Ahmed Abdulmevcûd), birinci baskı, Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî h.1418.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-, *Tefsîru'l-Kur'ân*, (nşr. Yâsir b. İbrâhîm-Ganîm b. Abbâs), birinci baskı, Riyâd: Dâru'l-vatan 1997.
- Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed es-, *Bahru'l-'ulûm*. el-Mektebe eş-şâmile.
- Seyyid Lâşîn, Ebu'l-Ferh ve Hâlid b. Muhammed el-'İlmî, *Takrîbu'l-me'ânî fî şerhi hirzi'l-emânî fî'l-kirâati's-seb'*, beşinci baskı, Medine: Dâru'z-zamân 2003.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr el-Hudayrî es-, *ed-Durru'l mensûr fî't-tefsîr bi'l me'sûr*, Beyrût: Dâru'l-fikr ts., I-VIII.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr el-Hudayrî es-, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır: el-Hey'e el-Mısriyye el-'âmme 1394/1974, I-IV.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali eş-, *Fethu'l-kadîr*, birinci baskı, Beyrût: Dâru'l-ma'rife ts.
- Şinkîti, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr eş-, *Def'u ihami'l-ıdırâb 'an âyâtî'l-kitâb*, birinci baskı, Kâhire: Mektebetu İbn Teymiye 1417/1996.
- Şinkîti, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr eş-, *Edvâu'l-Beyân fî izahî'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-fikr 1415/1995.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-, *el-Mu'cemu'l-evsat*, (nşr. Târik b. İvazillâh), Kâhire: Dâru'l-harameyn ts., I-X.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, (nşr. Hamdî b. Abdilmecîd), ikinci baskı, Kâhire: Mektebetu İbn Teymiye ts., I-XXV.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Âmulî et-, *Tefsîru't-Taberî: Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetu'r-risâle 1420/2000, I-XXIV.
- TDV, *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları / 86-A, 2008.
- Tirmizî, Muhammed b. 'İsâ et-, *el-Câmi'u'l-kebîr: Sünen-i Tirmizî*, (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrût: Dâru'l-garbi'l-islâmî 1998, I-VI.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-, *et-Tefsîru'l-basît*, birinci baskı, 'İmâdetu'l-bahsi'l-'ilmî 1430/2009, I-XXV.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Ankara: Akçağ Yayınları 2009.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Kur'ân-ı Kerîm'in Yüce Meâli*, İstanbul: Ravza Yayınları 2001.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî ez-, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Dâru'l-hidâye ts.

Zehebî, Dr. Muhammed es-Seyyid Hüseyin ez-, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Kâhire: Mektebe vehbe ts., I-III.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Hârizmî ez-, *Esâsu'l-belâga*, (nşr. Muhammed Bâsil), birinci baskı, Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye 1419/1998, I-II.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Hârizmî ez-, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*, üçüncü baskı, Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-'arabî h.1407, I-IV.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh ez-, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, birinci baskı, Dâru ihyâi'l-kutubi'l-'arabiyye 1957, I-IV.

Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l-munîr fî'l-'akîde ve's-şerî'a ve'l-menhec*, birinci baskı, Beyrût: Dâru'l-fikr 1991.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm ez-, *Menâhîlu'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, üçüncü baskı, Matba'atu 'Îsâ el-bâbî el-Halebî ts., I-II.

Özgeçmiş

Zeynep Yılmaz ÖZTÜRK, 1987 yılında Ankara'nın Altındağ ilçesinde dünyaya geldi. İlköğretimi Sofuoğlu İlkokulu ve Nedret Arif İlköğretim Okulu'nda okuduktan sonra liseyi Tefvîk İleri Anadolu İmam-Hatip Lisesi'nde tamamladı. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 2010 yılında mezun oldu. 2012 Ocak ayında Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait Hakkari Şemdinli Merkez Kız Kur'ân Kursu'nda göreve başladı. Aynı senenin Eylül ayında Ankara'ya tayin olarak göreve burada devam etti. 2013 yılında Yalova İslamî İlimler Fakültesi'nde Tefsir Anabilim Dalı'nda yüksek lisans programına başladı. 2015 yılında, evlilik sebebiyle Kur'ân Kursu Öğreticiliği görevinden istifa etti. Şu anda Suudi Arabistan'ın Cidde şehrinde ikamet etmektedir. Evli ve bir çocuk annesidir.

